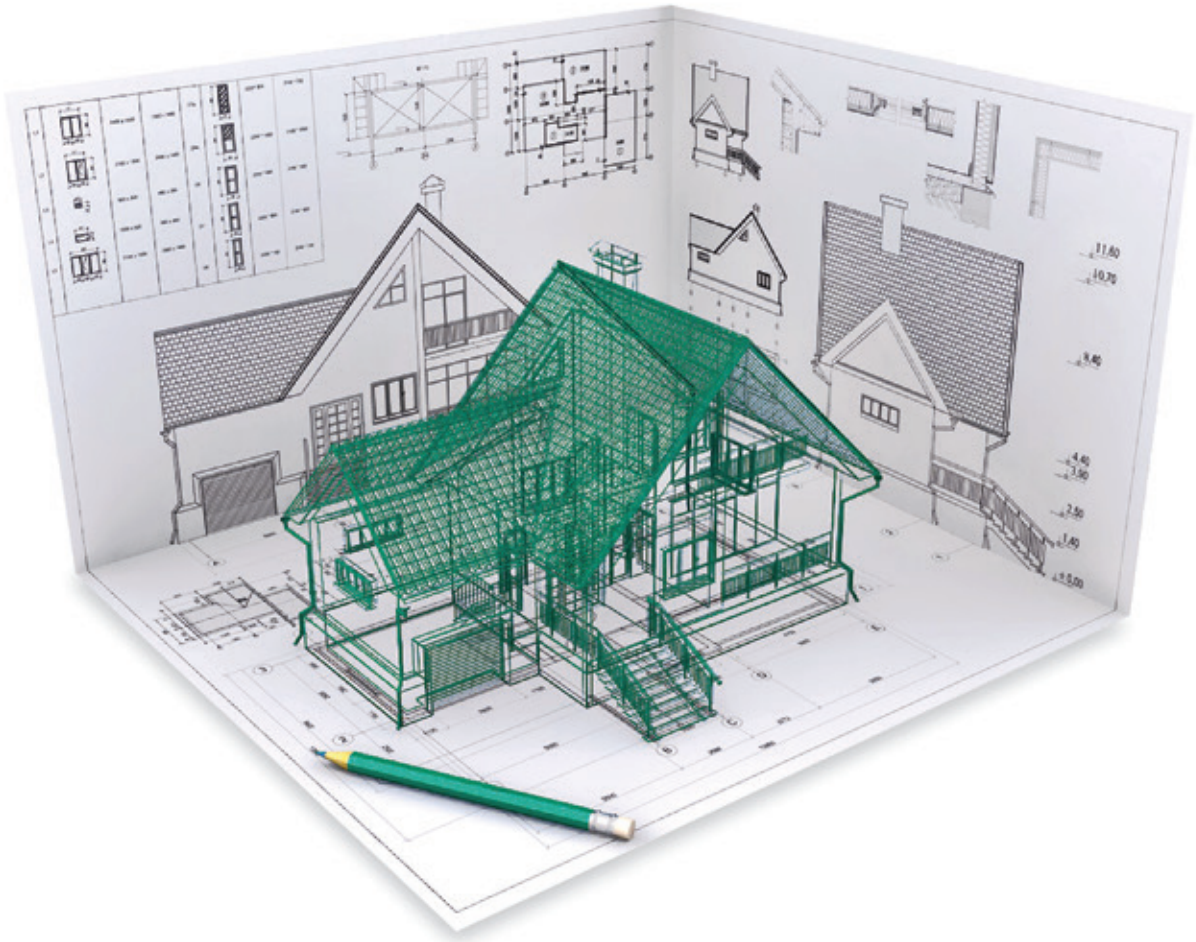
Ahmet HADROVIĆ

BIOKLIMATSKA ARHITEKTURA U BOSNI I HERCEGOVINI

TOM I

Ahmet HADROVIĆ

BIOKLIMATSKA ARHITEKTURA U BOSNI I HERCEGOVINI

Izdavač: BOŠNJAČKA AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI
Ul. Štrosmajerova br. 1/II, 71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina

ISBN **78-9926-520-04-5**
CIP zapis dostupan u COBISS sistemu
Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH pod
ID brojem **54339590**

Za izdavača: akademik Mustafa CERIĆ

Urednik: akademik Mehmed A. AKŠAMIJA

Recenzenti:
Prof. dr Lemja CHABBOUH AKŠAMIJA, dipl. inž. arh.
redovna profesorica Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu

Prof. dr Nerman RUSTEMPAŠIĆ, dipl. inž. arh.
redovni profesor Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu

Design i DTP priprema:
Mehmed A. AKŠAMIJA i Ammar AKŠAMIJA

Ilustracije:
Autor
Ammar AKŠAMIJA
Arhiv Akšamija, Sa-BiH

Lektorica:
Almedina ZUKORLIĆ-PAŠIĆ

Štampa:
GRAFOTISAK Grude
Bosna i Hercegovina

Tiraž: 500 primjeraka na bosanskom jeziku.
Telefon: +387 61 764 399; Mail: banusanp@gmail.com

Knjiga je štampana/tiskana uz financijsku podršku Federalnog ministarstva financija / Federalnog ministarstva obrazovanja Vlade Federacije BiH.

Ahmet HADROVIĆ

BIOKLIMATSKA ARHITEKTURA U BOSNI I HERCEGOVINI

TOM I

Urednik
Mehmed A. AKŠAMIJA

BANU
Bošnjačka akademija nauka i umjetnosti

Sarajevo 2023. godine

SADRŽAJ

PREDGOVOR 17

UVOD 17

URBANIZACIJA 29

GRADOVI DO DOLASKA OSMANLIJA U BOSNU I HERCEGOVINU 33

Antikni Antikni grad Daorson kod Stoca 39
Stari grad Srebrenik 43
Vidoški grad (Vidoška) 65
Stari grad Tešanj 71
Stari grad Ljubuški 87
Stari grad Vranduk 107
Stari grad Jajce 131

GRADOVI U VRIJEME OSMANSKE IMPERIJE 143

Sarajevo 147
Mostar 181
Banjaluka 197
Foča 227
Stolac 257
Travnik 271
Prusac 297

LITERATURA 307
BIOGRAFIJA AUTORA 317

Izvod iz recenzije Prof. dr **Lemje Chabbouh Akšamija**, dipl. inž. arh.,
redovne profesorice Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu.

Iz sadržaja je vidljivo da autor u fokus stavlja historijske periode koji su poznati te već verificirani, a osobito značajnim i dobro obrađenim elementima teme koja je određena naslovom ovog djela.

Razumijevanje ovog obimnog rukopisa može se postići uvidom u suštinu djela jer samo na taj način stvoriće se slika koja je bila cilj i koja je definirana naslovom. Sadržaj, imenovan na ovaj način, smatram primjerenim, jer sam rukopis pretstavlja enciklopediju historije bosanskohercegovačke bioklimatske arhitekture, što je evidentno i bio cilj autora, uzevši u obzir da je njegova uža specijalnost fizika zgrade, a fokus interesa u ovom djelu je, kako i sam naslov kaže *bioklimatska arhitektura*, što opet usmjerava temu knjige u pravcu strukture i konstrukcije kao i same fizike graditeljstva.

Mišljenje o djelu

Tema bioklimatske arhitekture bliska mi je i njome sam se bavila u toku svog istraživanja, a kada je u pitanju arhitektura u najširem smislu, onda ova fenomenološka kategorija postaje njen neodvojivi dio. Iznimno važnim smatram postavljeni prostorni okvir u ovoj knjizi. Činjenica da živimo u vrijeme sveopšte globalizacije koja potire „male" narode i „male" tradicije glorificirajući one „velike" i postavljajući za ugled ostalim, isticanje specifičnosti i vrijednosti u bosanskohercegovačkom prostoru je važno i hvale vrijedno.

Ljudi su na ovom prostoru, susrećući se sa prirodnim datostima, nudeći kroz graditeljstvo svoje odgovore, tako da bioklimatičnost možemo razumijevati i kao sastavni dio vernakularnosti u arhitekturi. Danas to možemo tumačiti i kao neminovnu održivost, a sve u skladu sa prirodom.

Kroz analizu moderne analitičke ontologije i stanja čovijeka koji će se baviti konkretnom pojavom, ponekad i problemom, pri čemu možemo bioklimatičnost u arhitekturi tretirati i kao odgovor čovjeka/graditelja na prirodne datosti, uočiti ćemo nekoliko zanimljivih činjenica koje se odnose na teoriju koju sam u svojim ranijim istraživanjima nazvala INTUITIVNI DIZAJN[1]:

- Radi se o prenošenju znanja u milenijumskim razmjerama, i o zaboravljenim znanjima, zakopanim u našem biću, jer je svrha postojanja tih znanja i potreba za njihovim korištenjima nestala.

[1] Chabbouh Akšamija Lemja, "Tradicija između autentičnosti i falsifikata", Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2015.

• Civilizacije su nastajale i nestajale, a stečena znanja su zaboravljana ili potiskivana novim spoznajama i novim metodologijama.

U iznimnim uvjetima, kada se stanovništvo dugo bavilo istim djelatnostima i ostajalo na izvornim lokalitetima, njihova znanja su dugo pamćena i trajno vrednovana.

• Ako se još događalo da su ti prostori bili izvan dometa trendovskih civilizacijskih tokova, središta kapitala i samim tim izvan stilskih svrstavanja, onda se dešavalo da ta znanja, skoro bez ikakve promjene, traju dugo i kontinuirano.

• Ukoliko se radi o jednom definiranom lokalitetu gdje su parametri, kao geomorfološke osobenosti, klimatski uvjeti i raspoloživi građevinski materijal, reference koje su nepromjenljive i, svakako, svojstvene samo tom lokalitetu, one objektivno, u najvećem procentu, utječu na definiranje akcentirane forme.

Oni parametri koji formu po historijskim periodima čine različitom (a koji su uvjetovani širokim demografskim i socio-političkim kretanjima) su tehnike građenja, direktno oslonjene na određene civilizacijske tekovine, kao i na tehnološke spoznaje i kulturno-civilizacijske specifičnosti koje donosi kultura života, vjerska opredjeljenja i etnička pripadnost.

Intuitivi dizajn se može predstaviti jednačinom:

- konstantne reference + nove vrijednosti = forma objekta (tradicionalna vrijednost)

Da bi bilo jasnije, ova se jednačina može izraziti i na slijedeći način:

- podneblje (konstantno) + klimatski uvjeti (konstantni) + materijali (konstantni) + zanimanje žitelja (konstantno) – tehnika građenja (individualna i specifična) – kulturološko-civilizacijske specifičnosti = forma

Materijalizacija ideje o tradicionalnim vrijednostima, otjelotvorena u formi kuće, pojavljuje se na određenom lokalitetu kontinuirano u okviru dužeg vremenskog perioda, gdje su nepromjenljivi parametri, kao prirodni poticaj i resursi, dominantni u odnosu na promjenljive parametre koji su izraz kulturoloških vrijednosti sekvenci vremena.

Prenošenje tradicionalnih znanja u oblikovanju određene forme, potaknuto je egzistencijalnim situacijama, koje su kategorizirane kao nepromjenljivi parametri. Odgovor na ove poticaje, ne mora uvijek rezultirati istim ili čak sličnim rezultatom, osim ako se ne primjenjuju naslijeđena tradicionalna znanja, koja su istovremeno i veza sa vlastitim identitetom, a koja su definirana kao intuitivni dizajn.

Upravo sve ove činjenice dati će ogroman značaj i naravno doprinos izučavanju fenomena bioklimatičnosti u našoj tradicionalnoj arhitekturi bosanskohercegovačkih prostora. Uočiti će se da pojedinačni objekti u ovoj knjizi koji do sada nisu bili obrađeni, sada nude novu građu za daljnja istraživanja, kao i donošenje nekih novih i svaki put jedinstvenih zaključaka.

Zaključak i ocjena

Dostavljeni materijal predstavlja vrijedan znanstveni rad iz oblasti bioklimatske arhitekture, kojom se autor bavi, ovaj put ne samo sa aspekta historije arhitekture, nego teorije arhitekture. Hronološkim redom posloženi historijsko kulturološki slojevi, koji su obrađeni u jasno definiranom prostoru i koji su prezentirani kroz fizičke i metafizičke vrijednosti, a koje je autor izdvojio, smatrajući ih vrijednim svoje analize, želim istaći da smo dobili još jedno važno i zanimljivo djelo. Ovaj rukopis je svojevrsno omaž svim onima koji su svoj život posvetili gradnji, a specifičnosti svakog od njih daju posebnu draž knjizi. Ne treba zanemariti činjenicu da je stav autora vrlo ličan, te da svi zaključci čitaoca navode na promišljanje i na donošenje istih ili različitih zaključaka, ali ga ne ostavljaju ravnodušnim.

Predlažem da se tekst knjige pod naslovom „Bioklimatska arhitektura u Bosni i Hercegovini", autora prof. dr sci Ahmeta Hadrovića proglasi ZNANSTVENOM KNJIGOM te da je uputi u tisak.

U Sarajevu, 08.03.2023.

Podnosilac recenzije:
Prof. dr sci Lemja Chabbouh Akšamija, dipl. ing. arh.
Šef Katedre za teoriju i historiju arhitekture i zaštitu graditeljskog naslijeđa
Arhitektonski fakultet UNSA

Izvod iz recenzije Prof. dr **Nermana Rustempašića**, dipl. inž. arh.,
redovnog profesora Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu.

Oblast i namjena

Prezentirani rukopis po svom obimu, načinu pisanja i sadržaju obrađuje specifičnu tematiku čovjekovog stvaralačkog djela kroz prizmu bioklimatske arhitekture. Rukopis je po svome sadržaju namjenjen znanstvenicima i istraživačima u njihovim istaživanjima vezano za oblast koju rukopis tretira. Također, bitno je napomenuti da je ovaj rad rezultat višedecenijskog obimnog istraživanja i terenskog rada kojeg je akademik Ahmet Hadrović sistematski i doslijedno prezentirao kroz prikaz referentnih i reprezentativnih primjera ove vrste arhitekture u Bosni i Hercegovini. Djelo će zasigurno biti korisno i širem čitateljskom krugu čije je interesovanje usmjereno na stambenu i utilitarnu graditeljsku baštinu vezanu za tradicionalno graditeljstvo u Bosni i Hercegovini.

Mišljene o rukopisu

Rukopis je urađen pregledno i kvalitetno sa jasnom strukturom u logički povezana poglavlja. Rad je uz predgovor i uvod struktuiran kroz tri poglavlja. Takođe je dat spisak bibliografskih jedinica, popis slika, indeks imena, indeks naselja i geografskih pojmova, kao i biografija autora.

U prvom poglavlju autor detaljno obrađuje urbanizaciju i razvoj naseljenih mjesta još od vremena ilirskih plemena Daorsi-grad Daorson, preko utvrđenih srednjovjekovnih gradova širom BiH i uzajamnost faktora kroz prirodno i društveno okruženje koji determiniraju prostorno-oblikovne karatkeristike urbanih centara toga doba. Autor u nastavku obrađuje i razvoj većih urbanih centara za vrijeme Osmanskog carstva i kasnije kontinurirani razvoj gradova od značajnije urbanizacije u vrijeme Austro-ugarske uprave s kraja 19. stoljeća kao i značajan razvoj gradskih centara između dva velika rata kao i vremenu socijalističkog razvoja poslije drugog svjetskog rata. Takođe je na kraju poglavlja, autor dao pregled savremenih ztrenova i stanja u par urbanih centara kao i glavnog grada države.

Autor u drugom poglavlju pod naslovom „Rurizam“, tretira specifičan razvoj ruralnih sredina na primjerima sela na Bjelašnici, na rijeci Krivaji kao i naselja u okolini Visokog, gdje se kroz date primjere naselja koja su nastala u specifičnim uvjetima i komleksan su izraz prirodnog i društvenog okruženja koje direktno utiče na arhitektonski izričaj koje je jasno čitljiv kroz vremensko-historijski kontekst.

U trećem poglavlju akademik Hadrović daje referentne primjere bioklimatske arhitekture na primjerima stambene gradske kuće orijentalnog tipa, bosanske kuće čardaklije, sakralne arhitekture kao i temporarne stambene i utilitarne arhitekture širom Bosne i Hercegovine.

Rukopis je pisan jasnim i stučnim jezikom relevantnim za naučnu oblast koju tretira. Sistematičnim pristupom i jasnim i konciznim jezičkim izrazom autor je dao neophodne informacije i budućim čitateljima predočio vrlo interesantnu oblast bioklimatičnosti u arhitekturi na konkretnim primjerima objekata različite namjene. Od posebnog značaja u ovom poglavlju istakao bih predstavljanje brojnih autorskih crteža i fotografija referentnih primjera koji daju dokumentarnost predloženom djelu, a koje je autor uradio i snimio tijekom svog višegodišnjeg terenskog rada i obilaska lokacija širom Bosne i Hercegovine. Ova arhitektura sa svojim specifikumom je u većini slučajeva slučajeva zaštićena kao graditeljska baština, ali na žalost ima i primjera koji su prepušteni propadanju i zubu vremena.

Stručna terminologija i metodologija koja je korištena u pisanju odaje stručno, znanstveno i pedagoško iskustvo autora akademika Ahmeta Hadrovića iza kojeg je imresivan broj znanstvenih knjiga, univerzitetskih udžbenika i brojnih radova koji su objavljeni u referentnim časopisima i prezentirani na znanstvenim međunarodnim konferencijama. Sadržajni koncept i popis relevantne literature, koji su sintezno obuhvaćeni ovim radom, kao i 297 fusnota u potpunosti upućuju na studiozni odnos autora prema struci i znanosti.

Zaključak i mišljenje o rukupoisu

Tijekom razvoja ljudske civilizacije uvijek su postojale građevine koje su tradiocionalne ali jednako tako i suvremene analizirajući ih kroz principe bioklimatske arhitekture koju je čovjek svorio i koristio prema sebi i svojim potrebama kroz sklop neodvojivih i međuovisnih elemenata: funkcije, konstrukcije i kompozicije. Autor je analizirajući referentne primjere kroz prizmu bioklimatskih principa u arhitekturi potvrdio i dokazao činjenicu da arhitektonska djela realizirana kao tradiocinalna arhitektura daje odgovore i na aktuelne principe i smjernice bioklimatske arhitekture koja prije svega podrazumjeva održivost u svakom pogledu. Pogoršanjem ekoloških uslova životne sredine kao posljedica klimatskih promjena, industrijskog i saobraćajnog zagađenja i nekontrolisane eksploatacije prirode i fosilnih goriva, pojavljuje se potreba hitnog rješavanja problema. Sa jedne strane se traga za novim načinima korištenja prirodnih resursa i otklanjanja nagomilanih ekoloških problema, tako što se teži i usavršavanju tehnologija građenja i opremanja objekata, uglavnom radi većeg komfora korisnika. Sa druge strane se povećava zaintresovanost za tradicionalne građevinske materijale i stari način građenja, a samim tim i za izgubljenim identitetom i kulturnim nasljeđem. Zbog toga stvaranje nečeg novog ne mora uvijek da znači stvaranje nečeg neviđenog, izmišljenog, već može da bude i opredeljenje za nešto staro ili za već postojeće. Nekadašnji principi

građenja i uređenja prostora kao i izbor materijala, uz poznavanje savremenih tehnika mogu da obezbjede stvaranje humanih prostora za život i rad čoveka, a u isto vreme obezbede i očuvanje prirode. Čovjek kao jedan od temeljnih elemenata arhitekture je centru kao subjekat i kreator komplaksnog odnosa okruženja, čovjeka, granica i perspektive kao ključnih elemenata Arhitektonski Definiranog Prostora (ADP). Tematika bioklimatske arhitekture je odavno prisutna u građevinarstvu što je autor kroz rukopis knjige i dokazao.

Predloženi rukopis „Bioklimatska arhitektura u Bosni i Hercegovini“, autora akademika Ahmeta Hadrovića, ocjenjujem kao veoma koristan svim onima koji treba da steknu i prošire znanja, kako studentima u sticanju akademskog obrazovanja tako i istraživačima i znanstvenicima u njihovim istaživanjima. Rukopis će sigurno biti koristan i širem čitateljskom krugu čije je interesovanje usmjereno na historiju arhitekture, graditeljsko naslijeđe vezano za arhitektonska ostvarenja koja je autor studiozno i temeljito prikazao kroz referentne i reprezentativnim primjere.

Uzimajući u obzir sve navedeno kao recenzent predloženog rukopisa konstatujem da tematika obrađena u djelu „Bioklimatska arhitektura u Bosni i Hercegovini” ispunjava zahtjeve i znanstvene literature iz oblasti arhitekture i sa zadovoljstvom preporučujem da se rukopis objavi kao NAUČNA/ZNANSTVENA KNJIGA u izdanju BOŠNJAČKE AKADEMIJE NAUKA I UMJETNOSTI (BANU).

Sarajevo, 21.02. 2023.

Podnosilac recenzije:
Prof. dr sci Nerman Rustempašić, dipl.ing.arh.

PREDGOVOR

Nakon diplomiranja (1980), autor ove knjige se uključio u 'tržišne dimenzije arhitekture', kroz projektiranje i realizaciju vlastitih projekata. Ubrzo je shvatio da mora 'pronaći vlastiti put u kompleksan svijet arhitekture'. Svojom doktorskom disertacijom („Definiranje arhitektonskog prostora na primjeru gradske kuće orijentalnog tipa u Jugoslaviji", 1988)[1] *određuje arhitekturu kao složen sistem, Arhitektonski Definirani Prostor* (ADP)*, kojeg čine četiri komponente: okruženje, čovjek, granice i perspektive, a potom taj model primjenjuje i na ostala pisana djela i praksu. U njegovom projektantskom iskustvu, društveno okruženje se pokazalo kao odlučujuća snaga u konačnoj sudbini projekata. Vrlo rano je shvatio da je nekritičko kopiranje formi i sklopova autohtone arhitekture na novim arhitektonskim realizacijama, za arhitekturu pogubniji čin od njenog zanemarivanja. Koketiranje sa tradicijom uvijek se pokazalo kao jeftin način dodvoravanju klijentima, društvu i vremenu. Autor se, u stvari, cijelo vrijeme bavio (možda utopističkom) mišlju: da li arhitektura posjeduje 'elementarni kod' koji bi u određenom sklopu prirodnog i društvenog okruženja, u rukama njegovog poznavaoca, nužno vodio do jedinog 'ispravnog rješenja'? U traženju 'koda arhitekture', autor je uporno pratio riječ i djelo velikog F. L. Wrighta, i u jednom mu se trenutku činilo da će ga ondje i pronaći.*

Nakon što je Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu u svoj obrazovni proces uveo (2003) 'Bolonjski sistem obrazovanja', autor je, uz 'obvezne predmete'[2] koje je već predavao, uveo i nekoliko 'izbornih predmeta' koji su bili ekstenzija obveznih predmeta na način da je njihov sadržaj anticipirao novi milenij, gdje je težište, u svim sferama života ljudi, bilo na naglašenom odnosu 'čovjek-prirodno okruženje'. U arhitekturi je ta nova agenda značila okretanje prema 'arhitekturi u prijateljskom odnosu sa prirodom'.

---

[1] Kasnije je disertacija objavljena: Hadrovic, A. (2007). „Defining Architecrural Space on the model of the oriental style city house in Bosnia and Herzegovini, Serbia, Montenegro, Kosovo and Macedonia", North Charlston, SC, US, Booksurge.

[2] To su predmeti: "Bioklimatska arhitektura", "Arhitektura kao energetski sIstem" te "Konceptualizacija i materijalizacija granica Arhitektonski Definiranog Prostora" (ADP).

Slijedio je intenzivan rad autora na pisanju knjiga i znanstvenih radova na teme 'bioklimatska arhitektura', 'održiva arhitektura' ('sustainable architecture') i 'arhitektura kao energetski sistem'.[3]

U posljednjih dvadeset godina, autor je proputovao cijeli prostor Bosne i Hercegovene gdje se na licu mjesta upoznao sa njenom tradicionalnom arhitekturom u autentičnim prirodnim okruženjima. Autor je, također, puno putovao po svijetu gdje je sudjelovao na najznačajnijim znanstvenim konferencijama na temu 'bioklimatske arhitekture i održivosti' i ondje predstavljao primjere arhitekture sa prostora Bosne i Hercegovine.

Knjiga 'Bioklimatska arhitektura u Bosni i Hercegovini' je sublimirani rad njenog autora u posljednjih dvadeset godina.

Autor ove knjige vjeruje kako će ona potaći rad mnogih mladih naraštaja arhitekata i istraživača budući je ona otvorena prema budućnosti.

Sarajevo, Januar 2023. *Autor*

Poštovani čitaoci,

zahvaljujemo se što pratite naša izdanja i ujedno želimo da Vas uobavijestimo kako slijedi i drugi tom knjige/projekta "Bioklimatska arhitektura u Bosni i Hercegovini" autora akademika Ahmeda Hadrovića. Naime, drugi tom je već u pripremi i njegova realizacija se očekuje u narednom izdavačkom periodu.

Hvala na razumijevanju.

Urednik

[3] Pregled pisanih djela autora ove knjige dostupna na linkovima:
https://af.unsa.ba/wp-content/uploads/2020/09/Professor-Ahmet-Hadrovic-Phd_CV-2022.pdf
https://scholar.google.com/citations?view_op=list_works&hl=en&hl=en&user=ey4zcHcAAAAJ&pagesize=80

UVOD

Historiju Bosne i Hercegovine čini mnoštvo priča, iznenadno započetkih i isto tako prekinutih, isprepletenih, kontroverznih, višeznačnih i različito tumačenih od onih koji su im pokušavali naći smisao. Bosna je u prirodno-fizičkom i antropološko-društvenom pogledu 'ukliještena' između Istoka i Zapada, Sjevera i Juga, dakle između svjetova i naroda, na svoj način jednostavnog i prepoznatljivog identiteta. Priroda je u Bosni i Hercegovini, na jednom razmjerno malom prostoru, smjestila gotovo sve ono što je širom planete Zemlje dato u širokim potezima. Tako ćemo ovdje sresti i divlje prašume i bezvodne kamene pustare, prostrane ravnice i brda, goleti i šume, bezvođa i prava bogatstva izvora, studenaca i tople vode. Uz to, bosanska su brda puna najraznovrsnijeg rudnog bogatstva, koje tu i tamo sasvim izlazi na površinu zemlje. Za svega 5-6 sati vožnje sa juga na sjever (i obrnuto) pređe se iz ljeta u proljeće, pa u zimu, pa opet u proljeće; vizura morske pučine smijenit će vizure pitomih polja, a ove – gola kamena brda, pa šume i pašnjaci, pa zelene riječne doline, i na koncu – beskraj ravnice. Idući Bosnom sa istoka na zapad, valja preći mnoštvo planina razdvojenih riječnim tokovima, gdje svaki ponaosob predstavlja novi prag iza koga vas, po prirodi stvari, očekuje promjena. Nepripremljeni će posjetilac ovakvom Bosnom i Hercegovinom biti zbunjen, a onaj drugi oduševljen. Bosnom i Hercegovinom su prolazili mnogi narodi, ulazeći u nju silom, i iz nje izbacivani silom. Svi su oni odnosili dio njenog bogatstva, a ostavljali svoje tragove. Novi su došljaci, u pravilu, rušili ono što su njihovi prethodnici sagradili, uspravljajući na tim ruševinama svoje znakove postojanja. Tako sve do danas. Otuda se nameće osnovno pitanje: da li Bosna i Hercegovina ima neku svoju konstantu koja je, unatoč svim nedaćama, čini postojanom?

Arhitektonski Definiran Prostor (Arhitektura) je svrsishodno ograđivanje 'prostora uopće' koje isključivo čini čovjek služeći se raznim materijalima, a na racionalno-iracionalan način i na način lijepog s ciljem zadovoljenja širokog spektra ljudskih potreba. Arhitektura nastaje kao rezultat dinamičke borbe između čovjeka (odnosno kompleksa njegovih potreba), s jedne strane, i široke lepeze utjecaja sredine (prirodnog i društvenog okruženja), s druge strane. Rezultat te borbe jest fizička pojavnost arhitekture (granice) koja nastaje po mjeri sadašnjosti (suvremenost), uz sjećanja na prošlost (kontinuitet) i anticipiranje budućnosti (perspektive).

Samoodrživost[4] je pojam koji je sedamdesetih godina (nakon prve velike energetske krize 1973.) ušao u rječnik, prvo, globalne svjetske politike i ekonomije, a onda i u niz disciplina teorijskog i praktičnog djelanja. Podrazumijeva sposobnost jedinke (zajednice, sistema) da živi i opstane u zadanim okolnostima, bez vanjskih inputa. Samoodrživost se uvijek i simultano odmijera utjecajem neke aktivnosti na prirodu (ekološki kontekst), društvo (socijalni kontekst) i ekonomiju (ekonomski kontekst). Pri tome se spomenute relacije nastoje egzaktno mjeriti i iskazati.[5]

Ekološka dimenzija samoodrživosti podrazumijeva:

a) smanjenje otpada (krutog, tekućeg i plinovitog),
b) smanjenje negativnih utjecaja na zdravlje ljudi,
c) upotreba obnovljivih resursa,
d) eliminiranje toksičnih supstanci.

Socijalna dimenzija samoodrživosti podrazumijeva:

a) zdravlje i sigurnost radnika,
b) kvalitet života (naročito na razini lokalnih zajednica),
c) davanje prednosti (odnosno povećanje brige) manje sposobnim socijalnim grupama.

Ekonomska dimenzija samoodrživosti podrazumijeva:

a) stvaranje novih tržišta i prilika za porast prodaje,
b) reduciranje troškova kroz efikasno poboljšanje i smanjenje energije i ulaganja sirovina (resursa),
c) stvaranje profita.

---

[4] Samoodrživost, engleski: Sustainability: sus (under – ispod) + tenere (to hold – držati, održavati).

[5] Godine 1997. ekolozi ekosistema Mark Brown i Srgio Ulgiati izdali su formulaciju kvantitativnog indeksa održivosti (SI) kao odnos stepena dobitka emergije (izgovara se sa "m", tj. "embodied energy", ne samo "energy") (EYR) istepenekološkogopterecenja (ELR). Brown i Ulgiati zvali su indeks odrzivosti 'indeks održive emergije' (ESI), 'kao indeks koji objašnjava dobitak, obnovljivosti ekološko opterećenje. Poredi se postupni dobitak emergije sa ekološkim opterećenjem.'

$$\text{Indeks održivosti} = \frac{\text{Omjer dobitka emergije}}{\text{Omjer ekološkog opterećenja}} = \frac{EYR}{ELR}$$

Ako sublimiramo sve prethodne zahtjeve možemo reći da samoodrživost uvijek podrazumijeva:

a) minimalnu potrošnju resursa,

b) potrošni materijali (robe, u najširem smislu riječi) bi trebali biti napravljeni u potpunosti (100%) od obnovljivih resursa (prikupljenih bez oštećenja okoline) i od recikliranih materijala,

c) recikliranje tekućeg otpada treba biti u potpunosti (100%),

d) energija koju koristimo treba biti ona iz obnovljivih resursa (solarna, termalna, snaga vjetra, biomasa...).

Pojam samoodrživosti uvijek podrazumijeva sintagmu 'samoodrživi razvoj'. Vremenom se pridružio raznim vidovima praktičnog ljudskog (društvenog) djelanja, posebno onim koje direktno zadiru u prirodu: ekonomija, arhitektura (građevinarstvo), opstanak (ljudi, nakon što su ratom ili prirodnom katastrofom bili prinuđeni napustiti svoj životni prostor, ili životinja, nakon njihovog inputiranja u novi životni prostor).

Mnogo je definicija samoodrživog razvoja.[6]

Samoodrživa arhitektura je pojam koji u procesu kreiranja Arhitektonski Definiranog Prostora anticipira principe samoodrživosti na sebi prikladan način kroz:

a) efikasnost u upotrebi prirodnih resursa,

b) energetsku efikasnost (uključujući kvalitet zraka unutar arhitektonski

[6] „Samoodrživi razvoj je (takav) razvoj koji se suočava sa potrebama sadašnjosti bez da ugrozi sposobnost budućih generacija da se suoče sa svojim vlastitim potrebama". U to je vrijeme ovu komisiju (World Commission on Enviroment and Development – WCED), vodila premijer Norveške Gro Harlem Brundtland. Svjetska komisija za okoliš i razvoj, "Naša zajednička budućnost", str. 4, Oxford University Press, New York, 1987. god. Samoodrživi razvoj ..."zahtijeva sretanje osnovnih potreba svih ljudi i proširenje mogućnosti za ekonomsko i socijalno unapređenje. Na koncu, pojam također sadržava u sebi koncept projekta razvoja da potraje duže, organizacijski i financijski. Razvojna inicijativa se smatra samoodrživom ako uz zaštitu prirodne okoline i stvaranja novih mogućnosti je sposobna da iznese aktivnosti i proizvede svoja vlastita financijska sredstva, nakon što su donacije istekle" (Bread for the World, Background paper, no.129, Washington DC, March 1993.). Samoodrživi razvoj ..."poboljšava kvalitet ljudskog života, i trajući nosi koncept ekosistema koji trebaju podršku". (International Union for the Corservation od Nature and Natural Resources-IUCN..., Carring for the Earth, str.10, IOCN/UNEP/WWF, Gland, Switzerland, 1991.).

Samoodrživi razvoj ..."koristi prirodne obnovljive resurse na način koji ih ne eliminira ili degradira ili ne smanjuje njihovu obnavljajuću korisnost za buduće generacije efektivno zadržavajući konstantne ili neopadajuće zalihe prirodnih resursa kao što su: zemlja, voda i biomasa". (World resource Institute, dimensions of sustainable development, World Resources, 1992-1993. – Guide to the Global Environment, str. 2, Oxford University Press, New York, 1992.).

definiranog prostora kao i smanjenje razine buke),
c) harmonizaciju sa prirodnim okruženjem (uključujući procjenu stanja životne sredine),
d) integrirani i sistematični pristup definiranju arhitektonskog prostora (uključujući sistem upravljanja zaštitom životne sredine).

'Bioklimatska arhitektura' je u osnovi paralelan naziv 'samoodrživoj arhitekturi'. Dok se do prihvatljivih rješenja samoodržive arhitekture može doći putem nauke (teorijom i eksperimentima), dotle bioklimatski pristup u startu traži analogije sa primjerima živog svijeta u prirodi koristeći se već stečenim iskustvima tradicionalne (autohtone) arhitekture. Pojavnost samoodržive arhitekture je vrlo često nova, sofisticirana, i za većinu ljudi nerazumljiva, u njihovoj percepciji 'daleka i tuđa'. Premda po krajnjim ciljevima identična samoodrživoj arhitekturi, bioklimatska se arhitektura od običnih ljudi 'doživljava jasnije', a zbog reinterpretiranih tradicionalnih rješenja, 'bliže i toplije'.

Tradicionalna arhitektura[7] je pojam kojim označavamo gradnje koje je osmišljavao i gradio, uglavnom, oficijelno neškolovani i nepoznati majstor, služeći se dugo slaganim iskustvom proizašlim iz dubokog razumijevanja prirodnog okruženja; sazdane od prirodnih materijala nađenih 'in situ', sa ostvarenim prostornim kvalitetama, konstruktivnim sklopovima i specifičnim detaljima, provjerene svojom svrsishodnošću i fizičkom postojanošću kroz dugo vrijeme, mnoge od ovih gradnji su dosegle atribute arhitekture. Mnogi arhitekati svoje kreacije baziraju na rješenjima tradicionalne arhitekture, najčešće zbog mentalno-psihološkog kontinuiteta arhitekture, nerijetko i zbog racionalnosti u konstruiranjui materijalizaciji prostora, štednje energije te postizanju željenih kvaliteta kriptoklime. Nerijetko, međutim, nekreativni arhitekti posežu za tradicijom bukvalno 'citirajući' forme, pri čemu one u novom vremensko-prostornom kontekstu gube originalnost i postaju kič.

Resursi[8] su prirodne datosti koje čovjek manje-više izravno koristi u zadovoljavanju široke lepeze svojih potreba; najčešće, resurse razumijevamo kao prirodna bogatstva. S obzirom na

[7] Paralelni nazivisu: narodna arhitektura, arhitektura bez arhitekata, vernekularna arhitektura (vernacular-engl.: domaći, mjesni, domorodan).

[8] Resource – engl.: sredstvo, utočište, izvori bogatstva.

njihovu izdašnost, razlikujemo obnovljive (aktivne) i neobnovljive (pasivne) resurse.

Obnovljivi resuri su: hrana, voda, šume i živa bića uopće.

Gledano iz perspektive planete Zemlje, 'početak' kruženja materije počinje od biljnih stanica koje posjeduju zeleni klorofil. Ovdje se u procesu fotosinteze od mineralnih tvari iz tla, vode i ugljičnog dioksida (iz zraka) i uz prisustvo Sunčeve svjetlosti tvore organske tvari (celuloza, skrob i šećer) uz oslobađanje kisika.[9] Ovako sintetizirana organska tvar započinje svoj put kao hrana životinjama da bi nakon dugog puta (u takozvanim 'lancima ishrane'), ponovno završila kao mineralna tvar u tlu. Cijeli ovaj proces obilježen je mnogim rađanjima i umiranjima, pojedinačnim životima i pojedinačnim smrtima; pri tome je jedna izolirana smrt istodobno jedan izolirani život. U stvari, pojmovima 'život' i 'smrt' čovjek samo identificira stanice (faze) u 'procesu kruženja materije i energije u prirodi'. Mnoge vanjske manifestacije ovog veličanstvenog procesa čovjek je otkrio i razumio. Kao nedokučiva, ostala je tajna života, zbog koje Zemlju ne možemo promatrati bez njenog konteksta u Svemiru. Prepoznavši vodu (uz Sunčevo zračenje) kao elementarnu pretpostavku života na Zemlji, čovjek je već odavno krenuo u istraživanje Svemira, sa nadom da će njenim otkrivanjem na drugim planetom (i nebeskim tijelima uopće) otkriti tragove ili mogućnosti života i izvan Zemlje.

Neobnovljivi resursi na Zemlji su: nafta, plin, ugljen i minerali. Koriste se kao energetski izvori i kao materijali za proizvodnju raznih roba (i građevinskih materijala). Budući neobnovljivi, njihova iscrpljivost je izvjesna. Proces iscrpljivanja može biti usporen reciklažom, što ne mijenja činjenicu o njihovoj konačnosti.

Eksploatacijom kako obnovljivih tako i neobnovljivih resursa čovjek uvijek remeti 'prirodnu ravnotežu' uspostavljajući neke nove odnose u kompleksnom procesu 'kruženja materije i energije u prirodi'. Vanjske manifestacije čovjekove aktivnosti (izgradnja naselja, svakovrsne infrastrukture, elektrane, rudokopi, plantaže, vještačke akumulacije vode, sječa šuma, požari, ratovi...) su vidljive, kao i njihove posljedice na naviknute obrasce života u ljudskim zajednicama i prirodi. Čovjekova kategorija 'bogatstvo' ('siromaštvo') je egzaktno vidljiva, od prvobitne zajednice do danas. Čini se da je čovjekovo nastojanje 'da ima više'

[9] Proces fotosinteze prikazan hemijskom jednadžbom: $6C0_2 + 12H_2O \longrightarrow C_6H_{12}O_6 + 6O_2 + 6H_2O$

imanentno njegovoj prirodi. Za sudbinu Zemlje kao planete u Svemiru nije bitna distribucija 'bogatstva' (to je subjektivna, ljudska kategorija), već sam čovjekov motiv i načini njegovog 'stjecanja'. Da li je čovjek ona vrsta u živom svijetu, koja će iscrpljivanjem neobnovljivih resursa toliko poremetiti proces stvaranja obnovljivih resursa i samu sebe osuditi na propast? Da li će čovjek prepoznati granicu svoga djelanja i učiniti Zemlju svojim trajnim staništem? Da li je Zemlja jedina ili tek jedna od stanica u Univerzumu sa životom koji poznajemo? Čovjek je biće na putu koje traga za odgovorima.

'Bioklimatska arhitektura' je način projektiranja i izgradnje zgrada na temelju lokalne klime, s ciljem osiguravanja udobnosti čovjeka (toplinke, svjetlosne i akustične) korištenjem resursa okruženje. Godine 1951. braća Aladar i Victor Olgyay[10] su uveli u praksu koncept 'toplinska zgrada' ('a thermal building') i 'bioklimatski pristup' ('a bioclimatic approach') u dizajnu zgrada: korištenje obnovljivih izvora energije (kao što su Sunčevo zračenje, voda, strujanje zračnih masa), te uključivanje prirodnog ili umjetnog zelenila u projekat.

Početkom 21. stoljeća postmoderni 'hi-tech' promijenio je vektor razvoja arhitekture 'tehnitizma' prema povezivanju sa onim što su dizajn i biotehnologije. Bioklimatska arhitektura jedna je od perspektivnih pravcima 'hi-tech' stila. Sada definicije i karakteristike koncepata projektiranja 'energetski učinkovitih zgrada' ('energy efficient buildings') i 'održivih zgrada' ('sustainable buildings') koje kreiraju različiti 'hi-tech' stilovi su precizno kreirani. Oni se razlikuju prema konceptima tehnologije uključene u dizajn. Najbliže bioklimatskoj arhitekturi su takvi fenomeni kao što su 'niskao-energetska zgrada' ('low energy building') ili 'ultraniskoenergetska zgrada' ('ultralow energy building'), 'pasivna

[10] Victor Olgyay (1910-1970) bio je arhitekt, urbanist i rani istraživač na području bioklimatskog dizajna. Bio je vanredni profesor na Fakultetu za arhitekturu i urbanizam Sveučilišta Princeton (School of Architecture and Urban Planning of Princeton University) do 1970. i, sa svojim bratom blizancem Aladarom, bio je pionir u području bioklimatskog dizajna 1950-ih i 1960-ih godina.

Njihov prvi članak bio je „The Temperate House“ („Umjerena kuća“), (1951), nakon čega su uslijedili drugi radovi o „Bioclimatic Approach to Architecture“ („Bioklimatski pristup arhitekturi“) i „To Pave to Bio-climatical Control and Orientation to Meet Requirements“ („Pripremiti bioklimatsku kontrolu i orijentaciju na ispunjavanje zahtjeva“, 1954). Pojavilo se više članaka poput „Sun orientation“ („Orijentacija prema Suncu“) i konačno „Environment and building shape“ („Okoliš i oblik zgrade“), (1954). Od tog trenutka Olgyay je postao velika referenca za razne nove vrste arhitekture poput 'solarne arhitekture', 'pasivne arhitekture', 'bioklimatske arhitekture'.

zgrada' ('passive building'), 'zdrava zgrada' ('healthy building'), 'inteligentna zgrada' ('intelligent building'). U literaturi općeg karaktera termini kao što su 'zgrada visoke tehnologije' ('high-tech building') ili 'energetski učinkovita zgrada' ('energy efficient building') koriste se češće.[11]

Mada 'high-tech arhitektura' u svojoj osnovi ima sadržana načela samoodrživosti, ona je arhitektura društvene, odnosno svjetske elite.[12]

Ako se usredotočimo na sam pojam pojam, 'bioklimatska arhitektura' se definira kao projektiranje i izgradnja zgrada koja uzima u obzir uvjete okruženje i koristi ih za potrebe korisnika zgrade. 'Bioklimatski' se odnosi na relacije između klime i živih bića. Iz tog razloga 'bioklimatska arhitektura' proučava klimatske uvjete okruženja u kojoj će se zgrada graditi, uzimajući u obzir niz elemenata, kako bi se iskoristili svi raspoloživi resursi, stvarajući utjecaj na okoliš. U isto vrijeme, pretvara se da nudi maksimalnu udobnost, a izbjegava veliku potrošnju resursa.[13] Glavni elementi na kojima se bazira 'bioklimatske arhitekture' su:

---

[11] Više na ovu temu vidjeti:
Hadrovic, A. (2008). „Bioclimatic Architecture, Searching for a Path to Heaven", Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA.

[12] Danas najveća imena svjetske arhitekture promoviraju principe samoodrživosti u arhitekturi kroz vrlo široku lepezu arhitektonskih programa, redovno u najbogatijim društvenim okruženjima:

1. Ser Norman Foster: „Low Faculty", Cambridge (1995), „Microelectronics Park", Duisburg (1996), „Carré d´art", Nîmes (1993), „Swis Reinsurance Headquarters", London (2004), „Century Towerv, Tokyo (1991), „Stansted Airport", Stansted (1991);
2. Ser Richard Rogers: „Channel Four Headquarters", London (1994), „Kabuki-cho Tower", Tokyo (1993), „Marseilles Airport", Marseilles (1992), „Europen Court of Human Rights", Strasburg (1995);
3. Renzo Piano: „Cy Twombly Gallery", Houston, US (1995), „Cité Internationale," Lyons (1995), „UNESCO Laboratory and Workshop", Vesima, Italy (1991), „Kansai Airport", Osaka, Japan (1994) „Port Restoration", Genoa, Italy (1992);
4. Nicholas Grimshaw: „Western Morning News Headquarters", Plymuth, England (1993), „Igus Factory", Cologne, Germany (1992), „British Pavilion", Seville, Spain (1992), „Waterloo Station International Terminal", London (1993), „Eden Project, St. Austell", Cornwall, England (1996);
5. Tomas Herzog: „Wilkahn Factory", Bad Munder, Germany (1993), „Exhibition Hall", Hanover, Germany (1996);
6. Itsuko Hasagawa: „Museum of Fruit", Yamanashi, Japan (1996);
7. Von Garkan Marg: „Glass Hall", Leipzig, Germany (1995);
8. Jean Nouvel: „Emmanuel Cattani Cartier Foundation", Paris (1994);
9. Michael Hopkins: „Inland Revenue Headquarters", Nottingham, England (1995), „Bracken House", London (1992);
10. Santiago Calatrava: „Lyons Airport TGV Station", Lyon (1995).

[13] U tom smislu autor preporučava pogledati knjige:

- Hadrović, A. (2021), „Earth Water Architecture (Podvodna arhitektura)", Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Hadrović, A. (2021), „Earth Water Air Architecture (Arhitektura na vodi)", Arhitektonski fakultet Univerziteta u

tlo, orijentacija, ventilacija i toplinsko izolacijki matrijali. Ako se usredotočimo na sam pojam pojam, 'bioklimatska arhitektura' se definira kao projektiranje i izgradnja zgrada koja uzima u obzir uvjete okruženje i koristi ih za potrebe korisnika zgrade. 'Bioklimatski' se odnosi na relacije između klime i živih bića. Iz tog razloga 'bioklimatska arhitektura' proučava klimatske uvjete okruženja u kojoj će se zgrada graditi, uzimajući u obzir niz elemenata, kako bi se iskoristili svi raspoloživi resursi, stvarajući utjecaj na okoliš. U isto vrijeme, pretvara se da nudi maksimalnu udobnost, a izbjegava veliku potrošnju resursa. Glavni elementi na kojima se bazira 'bioklimatske arhitekture' su: tlo, orijentacija, ventilacija i toplinsko izolacijki matrijali.

Klimatski učinak tla može se iskoristiti za ublažavanje i odgađanje temperaturnih oscilacija koje se događaju tijekom dana. Zato je uobičajeno vidjeti građevine bazirane na bioklimatskoj arhitekturi 'stopljene sa tlom'. Geotermalna energija je idealan alat za iskorištavanje resursa, osim što je obnovljiv.

Orijentacija je još jedan elemenat koji se često uzima u obzir u bioklimatskoj arhitekturi, jer izravno utječe na regulaciju temperature, ali ima utjecaja i na potrošnju energije. Orijentiranje kuće na odgovarajući način, zajedno s upotrebom elemenata za zasjenjivanje (tipičnih, poput roleta, i onih manje korištenih, poput vegetacije) omogućit će puno bolju kontrolu kolebanja temperature tijekom dana i duž godina.

Ventilacija je važna u bioklimatskoj arhitekturi jer pomaže osigurati odgovarajuću toplinsku udobnost čovjeka u prostoriji. Općenito, koristi se mehanička ventilacija, kako bi se omogućilo obnavljanje zraka i dobivanje kvalitetnog zraka uz održavanje optimalne temperature.

Izolacijski materijali (toplinski i akustički), moraju biti održivi i poštovati okruženje. Upravo zato, za razliku od konvencionalnih zgrada, ova vrsta arhitekture koristi vanjsku

Sarajevu.

- Hadrović, A. (2021), „Earth Air Architecture (Arhitektura u zraku)“, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Hadrović, A. (2021), „Arhitektura u ekstremnim klimatskim uvjetima“, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Hadrović, A. (2019). „Arhitektura uklesana u stijene“, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

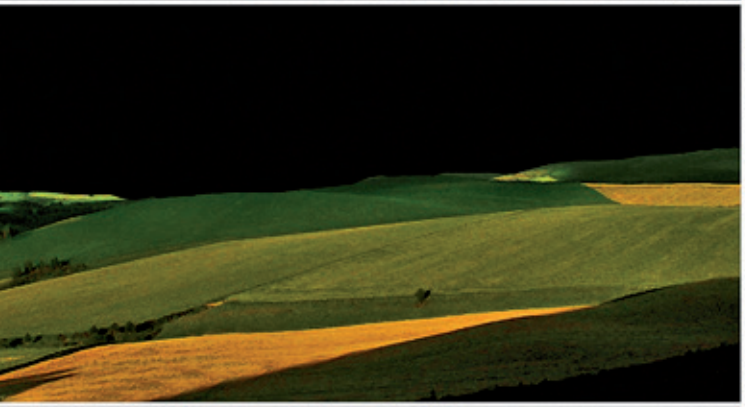
toplinsku izolaciju i materijale visoke toplinske inercije. U tu svrhu koriste se elementi kao što su kamen, opeka i beton, između ostalih materijala.

Predstavljanjem široke lepeze primjera bioklimatske arhitekture u Bosni i Hercegovini bit će potvrđivani njeni univerzalni principi na nivou svijeta, i time će arhitektura Bosne i Hercegovene biti sastavni dio 'mape svjetske bioklimatske arhitekture'.

Vizualni prikaz istorije života na Zemlji kao spirala. (Anh Tuan Nguyen: "Bioclimatism in architecture: An evolutionary perspective". International Journal of Design & Nature and Ecodynamics 12(1):16-29, January 2017.)

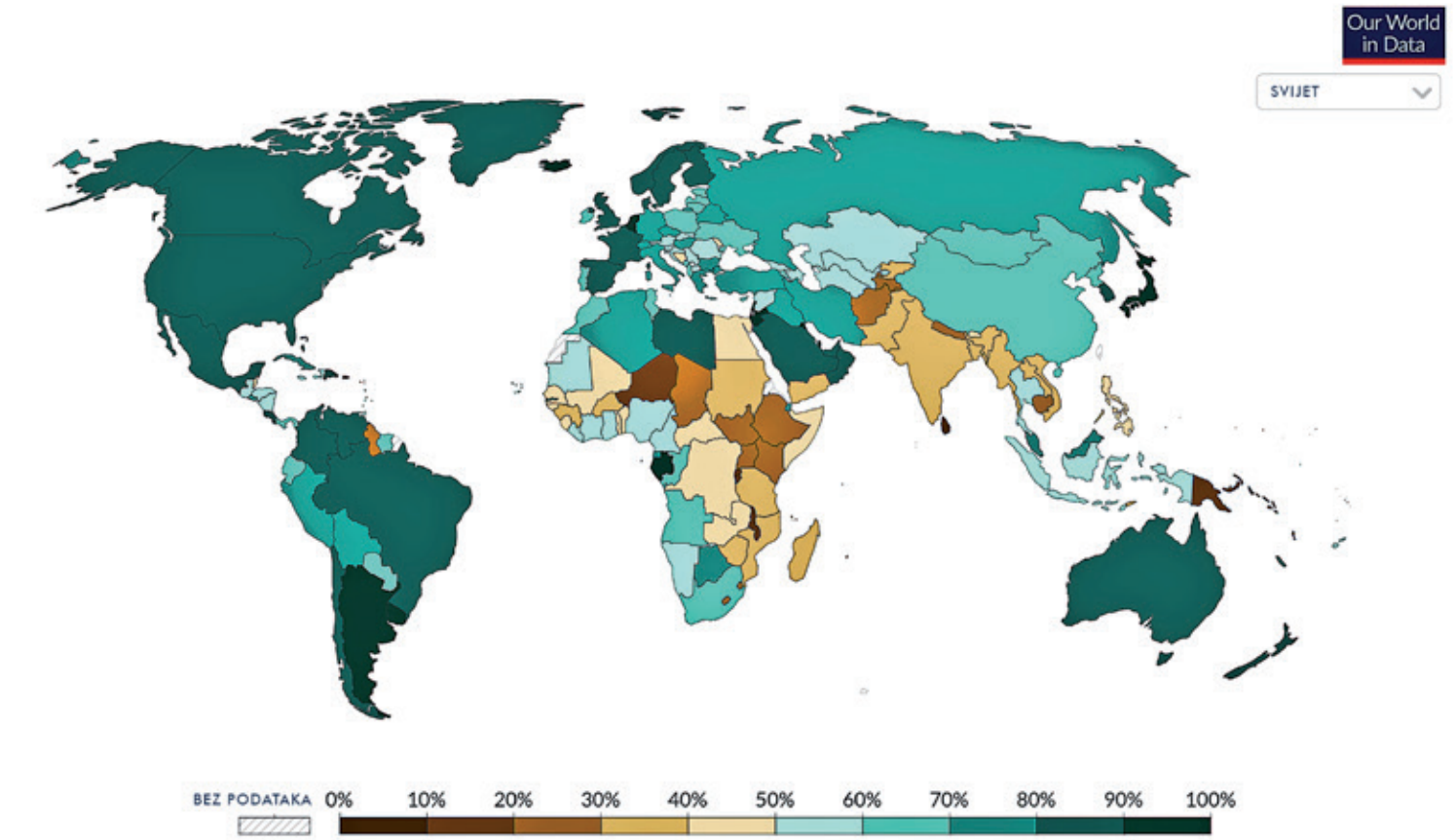

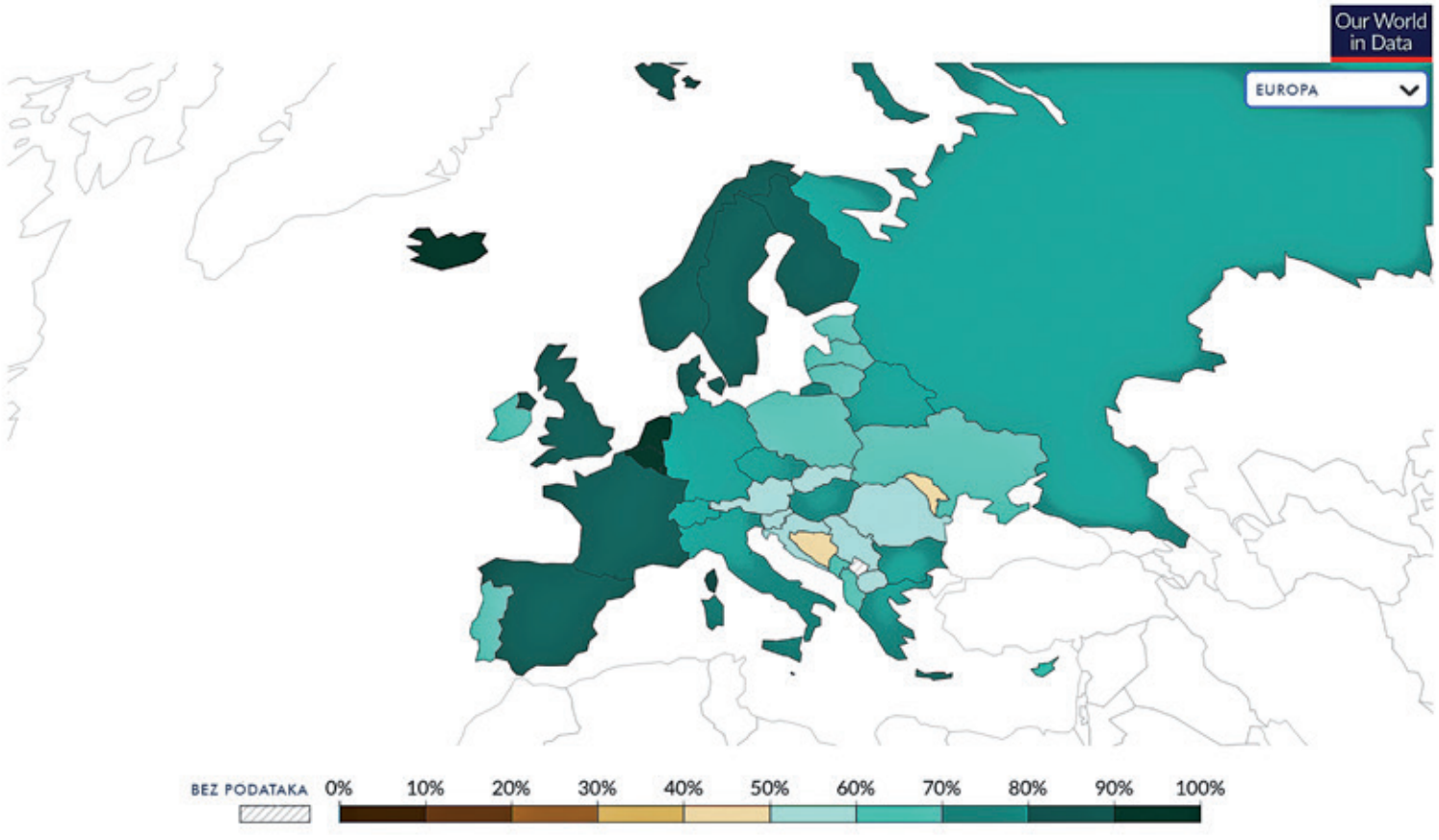

Bosanski pejzaž (Arhiv Akšamija)

Our World in Data
SVIJET
BEZ PODATAKA
0%
10%
20%
30%
40%
50%
60%
70%
80%
90%
100%

Our World in Data
EUROPA
BEZ PODATAKA
0%
10%
20%
30%
40%
50%
60%
70%
80%
90%
100%

1960 2020

URBANIZACIJA

Pod pojmom 'urbanizacija' podrazumijevamo koncentraciju ljudi na manje-više širim lokalitetima, pri čemu njihovo osnovno zanimanje postaje cijeli spektar nepoljoprivrednih aktivnosti (zanatstvo, trgovina, obrazovanje, finansije, medicina, razni upravni poslovi). Ova zanimanja pretpostavljaju sasvim novo ustrojstvo međuljudskih odnosa, što znači revolucioniranje društva, odnosno stvaranje institucija koje reguliraju mnogoznačnost društvenih odnosa. Kao krajnji rezultat procesa urbanizacije nastaje grad, složena fizička struktura koja, za opsluživanje bogatstva ljudskih aktivnosti i potreba, poprima svojstva 'živog organizma'. Definicija onoga što čini grad mijenja se s vremena na vrijeme i od mjesta do mjesta, ali se najčešće taj pojam objašnjava demografijom.[14] Ujedinjeni narodi nemaju vlastitu definiciju 'urbanog' već umjesto toga slijede definicije koje se koriste u svakoj zemlji, a koje se mogu znatno razlikovati. Sjedinjene Američke Države, na primjer, koriste 'urbano mjesto' za označavanje bilo kojeg mjesta gdje živi više od 25.00 ljudi. U Peruu se izraz primjenjuje na naseljena središta sa 100 ili više stanova. Kakva god bila numerička definicija, jasno je da je tijek ljudske historije obilježen procesom ubrzane urbanizacije. Tek u razdoblju neolitika, koje je počelo oko 10.000. prije Krista, ljudi su mogli formirati mala stalna naselja. Gradovi sa više od 100.000 stanovnika nisu postojali sve do vremena klasične antike, a čak ni oni nisu postali uobičajeni sve do kontinuirane eksplozije stanovništva u posljednja tri stoljeća. Godine 1800. manje od 3 % svjetske populacije živjelo je u gradovima od 20.000 stanovnika ili više; ovo se povećalo na oko jednu četvrtinu stanovništva do sredine 1960-ih. Do početka 21. stoljeća više od polovice svjetskog stanovništva živjelo je u urbanim središtima.

---

[14] "Svijet prolazi kroz najveći val urbanog rasta u historiji. Više od polovice svjetskog stanovništva sada živi u malim i velikim gradovima, a do 2030. taj će broj narasti na oko 5 milijardi. Veliki dio ove urbanizacije odvijat će se u Africi i Aziji, donoseći ogromne društvene, ekonomske i ekološke promjene. Urbanizacija ima potencijal za početak nove ere blagostanja, učinkovitosti resursa i privrednog rasta. Ali, gradovi su, također, dom visoke koncentracije siromaštva. Nigdje porast nejednakosti nije jasniji nego u urbanim područjima, gdje bogate zajednice koegzistiraju uz slamove i neformalna naselja i odvojene su od njih. UNFPA radi s partnerima u vladi, sistemu UN-a i civilnom društvu na zagovaranju dobrobiti i održivosti zajednica koje se brzo urbaniziraju. Djelatnosti UNFPA-e uključuju osiguravanje pristupa ljudi osnovnim uslugama, posebice seksualnoj i reproduktivnoj zdravstvenoj zaštiti, dok se sele i žive u urbanim područjima". (Prijevod: Autor).
Izvor: United Nations Population Fund.
https://www.unfpa.org/urbanization#readmore-expand. Pristupljeno: 20. Januar 2023.

ILUSTRACIJA LIJEVO: ***Udio ljudi koji žive u urbanim sredinama, 2020***. (UN Population Division prema izvoru iz Svjetske banke. Napomena: Gradsko stanovništvo je definirano na osnovu definicije urbanih područja od strane državnih zavoda za statistiku.)

Mali gradovi drevnih civilizacija (kako u Starom tako i u Novom svijetu),[15] bili su mogući samo zbog poboljšanja u poljoprivredi i transportu. Kako je poljoprivreda postajala produktivnija, proizvodila je višak hrane. Razvoj prijevoznih sredstava, koji datira od izuma kotača oko 3.500. godine prije Krista, omogućio je da se viškom sa sela hrani urbano stanovništvo, sistem koji traje do danas. Unatoč maloj veličini ovih sela, ljudi u prvim gradovima živjeli su prilično 'zbijeno'. Udaljenosti nisu mogle biti veće od lagane šetnje i nitko nije mogao živjeti izvan dometa opskrbe vodom. Osim toga, budući da su gradovi bili stalno izloženi napadima, često su bili ograđeni zidinama, pa je bilo teško proširiti barikade na velikom području. Arheološka iskopavanja sugeriraju da je gustoća naseljenosti u gradovima 2.000. godine prije Krista mogla biti čak 49.400 po km^2.[16] Nasuprot tome, sadašnji gradovi Kalkuta (Kolkata, Calcutta) i Šangaj (Shànghǎi), s gustoćom većom od 181.299 po km^2, smatraju se ekstremno prenapučenim. Uz nekoliko izuzetaka, elita (aristokrati, državni službenici, svećenstvo i bogati pojedinci) živjeli su u središtu drevnih gradova, koje se obično nalazilo u blizini najvažnijeg hrama. Dalje su bili siromašni, koji su ponekad bili potpuno raseljeni izvan gradskih zidina. Najveći grad antike bio je Rim, koji je na svom vrhuncu u 3. stoljeću pokrivao gotovo 10 km^2 i imao najmanje 80.0000 stanovnika. Kako bi osiguralo ovu ogromnu populaciju, Rimsko Carstvo je izgradilo sistem akvadukta koji je kanalizirao pitku vodu sa brda udaljenih čak 70 km. Unutar samog grada, voda se pumpala u pojedinačne domove kroz mrežu vodova i olovnih cijevi, kakva nije viđena sve do 20. stoljeća. Kao i u većini ranih gradova, stambene gradnje u Rimu u početku su građene od sušene gline (ćerpiča), kao ispuna drvenog skeleta. Kako je grad rastao, počeo je uključivati građevine napravljene od cigle, betona i fino klesanog mramora.

Od razvoja najranijih gradova u civilizaciji doline Inda, Mezopotamije i Egipta do 18. stoljeća, postojala je ravnoteža između većieg dijela stanovništva koje se bavilo samoodrživom poljoprivredom u ruralnom kontekstu i malih središta stanovništva u gradovima gdje su se privredne djelatnost sastojala prvenstveno od trgovine na tržnicama i manufakture u malom obimu. Zbog primitivnog i relativno stagnirajućeg stanja poljoprivrede tijekom tog razdoblja, omjer ruralnog i urbanog stanovništva ostao je na fiksnoj ravnoteži. Međutim, značajan

[15] Pod pojmom 'Stari svijet' podrazumijevaju se kontinenti koje su Europljani poznavali prije otkrića Amerika 1492. (Europa, Afrika i Azija). Pojam 'Novi svijet' se odnosi na Sjevernu i Južnu Ameriku. Australija i Antarktika nisu u vrijeme nastanka ovih pojmova još bile poznate, pa nisu uvrštene u nijedan od ovih pojmova.

[16] United Nations: Population density and urbanization.
https://unstats.un.org/unsd/demographic/sconcerns/densurb/densurbmethods.htm. Pristupljeno: 23. Januar 2023.

porast u postotku globalne urbane populacije može se pratiti u 1. milenija prije Krista.[17] S početkom britanske poljoprivredne i industrijske revolucije[18] u kasnom 18. stoljeću, ovaj je odnos konačno prekinut i tijekom 19. stoljeća došlo je do do tada neviđenog rasta urbanog stanovništva, kako kroz stalne migracije sa sela, tako i zbog goleme demografske ekspanzije koja se dogodila u to vrijeme. U Engleskoj i Walesu, udio stanovništva koji živi u gradovima sa više od 20.000 ljudi skočio je sa 17% u 1801. na 54% u 1891. Štoviše, i usvajanjem šire definicije urbanizacije, dok je urbanizirano stanovništvo u Engleskoj i Walesu predstavljalo 72% od ukupnog broja 1891., za ostale zemlje brojka je bila 37% u Francuskoj, 41% u Pruskoj i 28% u Sjedinjenim Američkim Državama.[19] Kako su radnici bili oslobođeni obrade zemlje zbog veće poljoprivredne produktivnosti, oni su se okupili u novim industrijskim gradovima poput Manchestera i Birminghama koji su doživljavali procvat trgovine i industrije. Rastuća trgovina diljem svijeta također je omogućila uvoz žitarica iz Sjeverne Amerike i rashlađenog mesa iz Australije i Južne Amerike. Gradovi su se prostorno proširili i zbog razvoja sistema javnog prijevoza, koji je radničkoj klasi olakšao putovanja na veće udaljenosti do središta grada. Urbanizacija se brzo proširila zapadnim svijetom, a od 1950-ih počela je zahvatati i zemlje u razvoju. Na prijelazu u 20. stoljeće samo je 15% svjetske populacije živjelo u gradovima.[20] Prema UN-u, 2007. godina bila je prekretnica kada je više od 50% svjetske populacije živjelo u gradovima, prvi put u ljudskoj povijesti.[21]

---

[17] Korotayev, A., Leonid Grini, L. (2006). "The Urbanization and Political Development of the World System: A comparative quantitative analysis". In Peter Turchin; Leonid Grinin; Victor C. de Munck; and Andrey Korotayev. History & Mathematics: Historical Dynamics and Development of Complex Societies. Vol. 2. pp. 115–153. Archived from the original on 16 August 2021. https://www.researchgate.net/publication/325569711_Introduction_Modeling_and_Measuring_Cycles_Processes_and_Trends. Pristupljeno: 18. Januar 2023.

[18] "Industrial Revolution | Definition, History, Dates, Summary, & Facts". Encyclopedia Britannica. Archived from the original on 31 October 2020. https://web.archive.org/web/20201031203246/https://www.britannica.com/event/Industrial-Revolution. Pristupljeno: 18. Januar 2023.

[19] Watson, C. (1993). K.B. Wildey; Wm H. Robinson (eds.). "Trends in urbanisation". Proceedings of the First International Conference on Urban Pests. CiteSeerX 10.1.1.522.7409.
https://web.archive.org/web/20120105193216/https://csxstatic.ist.psu.edu/about/data. Pristupljeno: 18. Januar 2023.

[20] Annez Patricia Clarke; Buckley, Robert M. (2009). "Urbanization and Growth: Setting the Context" (PDF). In Spence, Michael; Annez, Patricia Clarke; Buckley, Robert M. (eds.). Urbanization and Growth. ISBN 978-0-8213-7573-0. Archived (PDF) from the original on 25 May 2017. http://www2.lawrence.edu/fast/finklerm/chapter1urban.pdf. Pristupljeno: 18. Januar 2023.

[21] Watson, C. (1993). K.B. Wildey; Wm H. Robinson (eds.). "Trends in urbanisation". Proceedings of the First International Conference on Urban Pests. CiteSeerX 10.1.1.522.7409.
https://web.archive.org/web/20120105193216/https://csxstatic.ist.psu.edu/about/data. Pristupljeno: 18. Januar 2023.

Rijetka karta ***Kraljevine Bosne*** na platnu od kartografa Etiennea Briffuanta, objavljena u Beču 1740. (Arhiv Akšamija)

GRADOVI DO DOLASKA OSMANLIJA U BOSNU I HERCEGOVINU

Historiju Bosne i Hercegovine možemo pratiti kroz sljedeća razdoblja: Predhistorijsko doba (paleolitik 12.000-7.500, neolitik 7.500-4.000 prije Krista, brončano doba 3.300 – 700 prije Krista, željezno doba 700-400 prije Krsta), Antički period, Ilirski Helenizam (300 – 27 prije Krista), Kelti (4. stoljeću prije Krista), Rimljani (3. st. prije Krista – 3. stoljeća), Zapadno Rimsko Carstvo (395-475), Goti (493-535), Postanak bosanske države (7.-10. st.), Istočno Rimsko Carstvo (476-), Strani zavojevači, Srbi (931-960), Hrvati (968), Bizant (1019), Mađari (1102-1135), Bosna kao banovina (1154-1163), Bosna kao kraljevina (1353-1463), Osmanski period (1463-1878), Period Austrougarske Monarhije (1878-1918), Kraljevina SHS (1918-1929), Kraljevina Jugoslavija (1929-1941), Doba NDH (1941-1945), FNRJ, SFRJ („Titova Jugoslavija", 1943-1991), Bosna i Hercegovina (1992-1995 – do danas).

Gradovi u Bosni i Hercegovini su nastajali i nestajali, uz manje-više odsustvo kontinuiteta, kako vremenskog tako i prostornog. Ovaj se proces ne može pratiti bez dobrog poznavanja historije Bosne i Hercegovine. Ne zaboravljajući i ne zapostavljajući bogato prethistorijsko naslijeđe Bosne i Hercegovine, potpunije tokove urbanizacije u Bosni i Hercegovini možemo pratiti od dolaska Rimljana na ove prostore. Njihova su osvajanja trajala dugo, od 3. stoljeća prije Krista do 78. godine prije Krista, pošto je otpor domaćeg stanovništva (Ilira) bio izuzetno žilav. Bosna i Hercegovina je za Rimljane bila interesantna zbog nalazišta ruda i kao most do Posavine i Podunavlja. Ovuda su prolazila tri važna rimska druma.

Prvi put je vezao Salonu (Solin) sa Sirmiumom (Mitrovicom) preko zapadne Bosne. Iz Salone drum je išao na današnji Čitluk, a odavde na Pelvu (Lištane) na Livanjskom polju. Od Pelve je drum preko Salviae na Glamočkom polju vodio do Sarnaclae (vrela Sane) i dalje

do Leusabae (Podražnice); preko Lamatrisa drum je vodio do Castrae (Banjaluke) i dalje preko Finesae (Laktaša) do Servitia (Gradiške) na Savi. Savom se dalje plovilo do Sirmiuma (današnja Srijemska Mitrovica).

Drugi je drum vodio od Salone kroz srednju Bosnu do Drine, a odavde do Sirmiuma. Poznatija mjesta na ovom drumu su bila: Tilurio (Trilj na Cetini), Libros (Vidoš na Livanjskom polju), Bistua Vetus (na Eminovu polju), Matrix (vjerovatno današnji Gornji Vakuf), Bistua Nova (Krupa kraj Gojnice), Stanecli (Blažuj), Argentaria (Srebrenica). Od ovog kardinalnog pravca odvajali su se kraći: od Sarajevskog polja na istok preko Aleve (vjerovatno Rogatice) do Sapuae (Pljevalja). Drugi se krak odvajao prema Konjicu, a treći preko Busovače do Travnika, i dalje preko Jajca i Jezera, do glavne ceste Salona – Servitio.

Treći je drum vodio od Salone i dalje pravcem Novas (Runovići) – Fusciana (Tihaljina) – dolina Trebižata – Bigesta (Ljubuški) – Narona (Vid) kod rijeke Neretve. Odavde je cesta vodila do Scodrae (Skadra) i Dyrrachi (Drača), gdje je hvatala znameniti vojni put „Via Egnatia“ koji je išao do Soluna i Carigrada. Ove drumove navodimo zbog činjenice da će oni sve do danas ostati glavne 'kičme' oko kojih će se odvijati urbanizacija Bosne i Hercegovine. Treba posebno istaći ona mjesta u Bosni i Hercegovini koja su za vrijeme Rimljana imala status 'municipia' i 'colonie'. Municipiji su bili gradovi sa širokim stupnjem autonomije i, koliko znamo, takvi su bili: Dalminium (Duvno), Bistuae Nova (Vitez), Bistuae Vetus (na izvoru Rame), Pelva (na Livanjskom polju), Splonum, Stanecli (Višnjica kod Kiseljaka). Status colonie je obezbjeđivao puna prava koja su imali rimski građani. U Bosni i Hercegovini su ovaj status imali: Narona, Aqua S (Ilidža kod Sarajeva) i Gradina kod Sasa (blizina Srebrenice). Ostaci foruma, hramova, kupatila i stambenih zgrada koji su građeni po uzoru na slične objekte italskih centara svjedoče o razvijenom gradskom životu na području Bosne i Hercegovine u antikno doba.

Nakon propasti Zapadnog Rimskog Carstva (475) u Bosnu nadiru (493) Istočni Goti sa Teodorikom (Theodoric the Great, 454-526) na čelu. Ovdje ostaju do 535. godine, odnosno, do navale Bizanta. U toku dvadesetogodišnjeg rata Bizanta sa Gotima, Slaveni dva puta provaljuju u Bosnu, prvi put oko 548., a drugi put 551-553. godine. Oko 598. godine nadiru i Avari i praktično pustoše Bosnu. Od samog početka 7. stoljeća Slaveni su već glavni stanovnici Bosne. Period od 7. do 10. stoljeća predstavlja 'tamno doba' historije

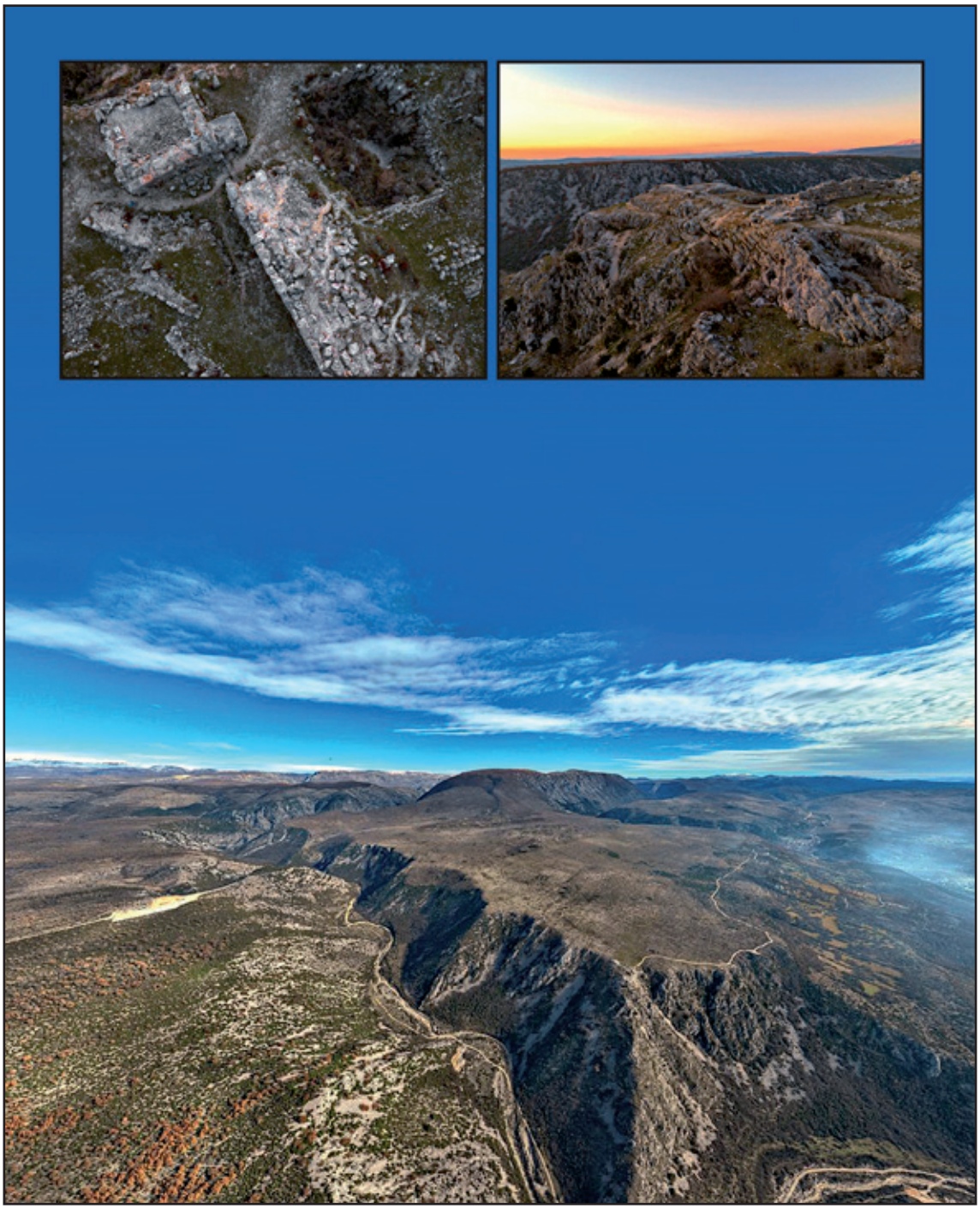
Bosne i Hercegovine. Izvjesno je da nema nikakvog kontinuiteta u životu gradova iz rimskog perioda. Bitno je naglasiti da su se Slaveni istočno od Drine identificirali kao Srbi, a oni zapadno od Une kao Hrvati. Bosanski su se Slaveni identificirali sa topografskim objektima Bosne i Hercegovine, pa se tako spominju: Neretljani (oko stare Narone i u dolini Neretve), Humljani (oko planine Hum u Hercegovini), Dukljani ili Diokleciani (oko grada Duklje), Bošnjani (u dolini rijeke Bosne), na primjer. Ovo je vrijeme ranog feudalizma u Bosni, gdje su pojedini feudalci gospodari manjeg ili većeg teritorija i gdje države u suvremenom smislu nema. U takvim društvenim uvjetima nema ni gradova kao stalnih naselja, već samo utvrđena staništa feudalaca i otvoreni prostori – trgovi na kojima se vršila razmjena roba. Lokaliteti pod nazivom 'gradina', a kojih ima širom Bosne i Hercegovine, su spomen na ranosrednjovjekovna utvrđenja. Bosanska je vlastela gradila i utvrde ('gradišća') u ravničarskim terenima i močvarama; ostaci jednog takvog utvrđenja nalaze se u Mahovljanima kod Banjaluke. Prve pisane podatke o životu (i gradovima) u Bosni i Hercegovini u 10. stoljeću dobivamo od bizantskog cara i pisca Konstantina Porfirogenita (905-959); on u svom djelu „De administrando imperio“ spominje dva grada u Bosni, Kotor i Desnik, te niz naselja koja će nešto kasnije ući u sastav bosanske države (Ston, Mokro, Ošlje, Dabar i Galumarnik u Zahumlju, Trebinje, Vrana, Risan, Lukarete i Zetlivi u Travuniji, te Salines (Tuzla). Neki od ovih gradova još nisu potvrđeni i identificirani arheološkim nalazištima. Očigledno, nisu imali skoro nikakvog utjecaja na potonju urbanizaciju na prostoru Bosne i Hercegovine. Uz spomenuti rad Porfirogenita, još samo iz popisa mitropolija i biskupija Katoličke crkve ('provinciale vetus') možemo nešto saznati o gradovima Bosne i Hercegovine u 10. i 11. stoljeću. Navedeni izvor spominje bosansku biskupiju pod nazivom 'Civitas Bosnae'. Neki su historičari mišljenja da se pod ovim nazivom krije grad (Visoko, ili neki grad u Vrhbosni), dok su drugi mišljenja da se radi o općem nazivu za bosansku biskupiju. Egzaktni podaci o naseobinama ovog doba mogu se dobiti na bazi arheoloških istraživanja. Prema do sada obavljenim iskopavanjima nekropola, dâ se zaključiti da je većina naselja bila locirana u dolinama rijeka (Sava, Sana, Vrbas, Bosna, Drina i Neretva), u Sarajevskom polju, te na visoravni Glasinac. Dvanaesto stoljeće predstavlja prekretnicu u historiji Bosne i Hercegovine, pa i u urbanizaciji. Naime, teritorij Bosne i Hercegovine je do sredine 12. stoljeća prelazio iz ruke u ruku stranih zavojevača: Srba – kneza Časlava (931-960), Hrvata – kralja Krešimira (968), Bizantinaca – cara Vasilija II (1019), Mađara – kralja Kolomana (1102) i Bele II (1135).

U periodu od 1154-1163. Bosnom vlada (1154-1164) prvi poznati ban Bosne, Borić (1125-1164). U ovo se vrijeme spominju i bogumili, čija će vjera sve do dolaska Osmanlija biti značajan faktor historije. Dolaskom Kulina (1163-1204) na mjesto bana bosanskog (1180-1204) država se još više uvezuje, čime se stvaraju pretpostavke za intenzivniji protok ljudi i roba. Kulin već 1189. godine izdaje Dubrovčanima 'Povelju o slobodi njihovog kretanja radi trgovine'. Ova je Povelja prvi dokument ovakve vrste u Bosni. Kulina nasljeđuje ban Ninoslav (1232-1250), a već do 1254. godine pada pod vlast ugarsko-hrvatskog kralja Bele IV (1206-1270). Iz Povelje bana Ninoslava od 20.07.1244. godine kojom se potvrđuju posjedi što ih je ban darivao bosanskoj biskupiji saznajemo i imena nekih naselja, među njima i Prača (Codex diplomaticus IV, 240). Iz izvora Codex diplomaticus IV (str. 239) saznajemo i za mjesto Brdo (vjerovatno današnji Blažuj) u župi Vrhbosna u kome je 1238. godine podignuta stolna crkva sv. Petra sa Kaptolom. Radi se o jednom od kontinuiranih nastojanja Papske stolice da zaustavi narastajuće bogumilstvo u Bosni. (Pape, Grgur VII, Inocentije III, Honorije III, Gregorije IX i Inocentije IV kontinuirano, od početka 13. stoljeća, vode ratove protiv bogumila). U tom svjetlu treba gledati i na dolazak franjevaca u Bosnu godine 1235. da „...pomognu tamošnjem biskupu zatreti krivovjerje patarensko“.[22] Bosanski ban Stjepan Kotroman koncem 1272. godine upravlja tek gornjom Bosnom; njegov nasljednik Stjepan Kotromanić (1322-1353) se oslobađa stranog gospodstva i širi granice Bosne prema jugu i jugoistoku zauzimajući dio Huma te dolinu Neretve, čime dolazi u posjed strateške prirodne komunikacije prema moru. Stjepan Tvrtko I (1353-1391), prvi bosanski kralj, zauzima Dalmaciju i utvrđuje bosansko prisustvo na moru. Ova je situacija Bosni otvorila vrata prema Dubrovniku i prekomorskim zemljama, čime nastupa doba do tada neviđenog privrednog prosperiteta Bosne. Najznačajniji faktor kome je novonastala geopolitička situacija dala potpun značaj jeste rudarstvo. Oko rudnika niču naselja rudara i trgovaca, što je historijsko-urbanizacijska novost. Takva su naselja: Ostružnica (prvo spominjanje 1349), Kamenica (1376.), Kreševo (1381), Olovo (1382), Ćeće (1382)... Nova naselja niču i na saobraćajno i prirodno pogodnim mjestima (u riječnim dolinama) kao primarno trgovački centri: Visoko (1355), Dvorišće (1355), Gradac (1355), Foča (1365), Goražde (1376), Cernica (1378), Ustiprača (1384)... U njima se ne trguje samo proizvodima rudarstva (metalom) već i najrazličitijom robom.

[22] Klaić, V. (1990). “Povijest Bosne”, fototip izdanja iz 1882. god., Svjetlost, Sarajevo, str. 345.

Za razliku od prvih trgovišta 12. i 13. stoljeća, ova nova poprimaju karakter stalnih naselja. Proces oživljavanja ovih naselja naročito je intenzivan početkom 15. stoljeća, kada je zbog krize rudarstva u zapadnoj Evropi nastala ogromna potražnja za bosanskim metalima, naročito srebrom. Godine 1412., Dubrovčani stvaraju svoju stalnu naseobinu u Visokom (od 370 članova); oni ovdje nisu samo trgovci već i diplomatski predstavnici Dubrovačke Republike u Bosni. Od tridesetih godina 15. stoljeća Fojnica preuzima vodeće mjesto u Bosni u pogledu privrede, te životnih aktivnosti uopće. (Ovdje je u periodu od 1430. do 1450. godine bilo 365 članova dubrovačke kolonije. Trgovci se, osim trgovine srebrom, bave i zlatarstvom, krojačkim zanatom itd.). Značajni privredni centri su još Zvornik (prvo pominjanje 1410. godine), Srebrenica i Foča. Koliko novi parametri diktiraju život (urbanizaciju), svjedoči činjenica da utvrđeni grad Bobovac, iako kraljevski ('stolni') grad kralja Stjepana Ostojića (1418-1421) i kasnije Stjepana Tome (1441-1461), nikada nije imao važnost trgovišta i grada u suvremenom značenju, budući da se nalazio van prirodnih prometnih koridora.

Uz navedena mjesta u srednjoj Bosni, značaj trgovišta imali su još Kraljeva Sutjeska, Zenica, Kakanj i Vranduk. Ostala područja Bosne su se nalazila u sjeni intenzivnog života gradova srednje Bosne, pa se u autentičnim suvremenim izvorima manje spominju. Nešto su veći značaj (a time i češće pominjanje) imali gradovi u dolini Neretve, uglavnom kao karavanske stanice i odmarališta. To, u prvom redu, važi za Konjic, u kome se još za kralja Tvrtka I (1353-1391) nalazila carina. Uz Konjic, spominju se još Vrabač, Porin, Kruševac i Ljubuški, na desnoj, i Počitelj, na lijevoj obali Neretve, Novi (u Luci), Vratar... Iz ovog perioda od hercegovačkih gradova treba spomenuti Trebinje, koje je uz dobre lokalne pogodnosti bilo i značajno raskršće puteva. Iako se ovaj grad spominje već u 10. stoljeću, on će tek od dolaska Osmanlija doživjeti svoj puni procvat. Što se tiče područja zapadne Bosne, samo ćemo spomenuti neke gradove, budući da su oni i u 15. stoljeću bili tipa srednjovjekovne utvrde sa trgovištem u svom podgrađu: Ključ (prvo spominjanje 1325. godine), Kamengrad (1374), Ripač (1408), Bihać (1260), Sokolac (1399), Ostrožac (1286), Pećigrad (15. st.), Krupa (13. st.)... Od gradova na sjeveru Bosne spominjemo Gradišku (1295), Srebrenik, Sokol (1499)...

Daorson je bio glavni grad ilirskog plemena Daorsa, koji su živjeli na području današnjeg Stoca. (foto: Boris Trogrančić)

Antikni grad Daorson kod Stoca

Daorson (starogrčki: Δαορσών) je bio glavni grad ilirskog plemena Daorsi (starogrčki Δαόριζοι, Δαούρσιοι; latinski Daorsei).[23] Daorsi su živjeli u dolini rijeke Neretve između 300. godine prije Krista i 50. godine prije Krista. Grad je smješten na Ošanjićima, malom naselju u blizini Stoca (geografske koordinate: 43°06'14.49''N, 17°55'26.62''E, nadmorska visina: 258 m), (Slika 1.1. – Slika 1.4.). Vrlo rano su došli u kontakt s grčkim trgovcima koji su stekli mnoge elemente grčke civilizacije, a grad je stekao određeni stupanj helenizacije. Nakon mirovnog sporazuma sa Rimom (168/167 prije Krista, Daorsi su kovali vlastiti novac.

Slika 1.1. ***Daorson kod Stoca*** – lokacija.

[23] Ormerod, H. A. (1924), "Piracy in the Ancient World", JHU Press, str. 184. http://www.sno.pro1.ru/lib/ormerod_piracy_in_the_ancient_world/ormerod_piracy_in_the_ancient_world.pdf. Pristupljeno: 18. Januar 2023.

Daorson je izgrađen oko središnje utvrde (akropole), okružene kiklopskim zidinama napravljenim od ogromnih kamenih blokova (slično onima u Mikeni, u Grčkoj). U akropoli bi se nalazile sve važne upravne, javne i vjerske građevine. Odbrambeni zid koji se protezao od jugozapada prema sjeveroistoku bio je dugačak 65 metara, širok 4,2 metra i visok od 4,5 do 7,5 metara sa vratima i kulama s obje strane. Pronađeni su ostaci brojnih vinskih amfora, među kojima i neki keramički ulomci. Najvrjedniji nalaz je brončana kaciga ukrašena nizom mitoloških likova. Pronađeni su i ostaci granitne skulpture Kadma i Harmonije. Ovo djelo uključuje ilirski reljef s trinaest zmija i pet pari orlovskih krila. U maloj zgradi nalazila se kovnica novca. Novac je bio od goleme važnosti za Daorse, dopuštajući plemenu da ostane neovisno dok je osiguravao svoje poslovne, kulturne i trgovačke veze sa drugim skupinama. Daorsi su napustili Caravantius i borili se na strani Rimljana, pridonoseći svojom jakom mornaricom. Nakon Ilirskih ratova Rimljani su Daorsima dali imunitet.

Slika 1.2. ***Helenistički grad Daorson***. Plan grada.

1.3. *Današnji ostaci stariog grada Daorsona.*

Stari grad Srebrenik u Srebreniku. (foto: Željko Vodnik)

Stari grad Srebrenik

Stari grad Srebrenik je srednjovjekovni grad-tvrđava bosanskog bana Stjepana II Kotromanjića (1292-1353). Prvi put se spominje 1333. godine, u vezi sa sporom oko Stona, između bosanskog bana Stjepana II Kotromanjića i srpskog kralja Dušana. Nalazi se na granici Panonske nizije i planinskog dijela Bosne (Slika 1.4.), a bila je utvrda koja je štitila Bosnu od Mađara.[24] Stari grad Srebrenik nalazi se na sjeveroistočnim obroncima Majevice, u selu Gornji Srebrenik, oko 5 km od grada Srebrenika (geografske koordinate: 44º42'12.06''N, 18º31'52.16''E, nadmorska visina: 416 m). Grad je podignut na visokoj, strmoj i gotovo nepristupačnoj stijeni iznad doline rijeke Tinje. Ispod najpristupačnijeg dijela grada izgrađen je duboki jarak, tako da se do mjesta može doći samo preko mosta. Udaljeno je 5 km od magistralnog puta Tuzla-Orašje. Narodna predaja kaže da je Srebrenik nastao tako što su se tri kraljice natjecale koja će sagraditi ljepši grad. Prvi je sagradio grad u Sokolu, drugi u Srebreniku, a treći u Gradu. Govoreći o tome kakav je grad sagradila, druga kraljica je rekla da 'sjaji kao srebro', pa je zato i dobio ime Srebrnik. Iako su srednjovjekovni gradovi dobili imena po rudarskim nalazištima, izvori govore da ovdje nikada nije bilo rudnika srebra, pa se ova predaja prihvaća kao objašnjenje geneologije toponima Srebrenika. Stari grad Srebrnik, kako ga danas vidimo, nosi obilježja strateškog objekta. Izvorno je sagrađen kao feudalni dvorac, ali je osim stambene funkcije imao i karakter straže u sustavu utvrđenog limesa između ravne Panonije i pretežno planinske Bosne, štiteći tako područje južno od Save od aspiracija potestata krune Ištvana sv. Tu ulogu branitelja širokih prostora, s manje ili više uspjeha, imao je nekoliko stoljeća, čak i za vrijeme vladavine Osmanskog Carstva u Bosni i Hercegovini. Grad predstavlja najljepši primjer korištenja potpuno nepristupačne stijene za izgradnju neosvojivog grada (Slike 1.4. – 1.15.).

---

[24] Kreševljaković H. (1991). "Izabrana djela", Knjiga II, Veselin Masleša, Sarajevo, str. 440; Basler, Đ. (1957), "Stari grad Srebrnik i problem njegove konzervacije". Naše starine IV, Sarajevo, str. 119-130; Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine donijelo je Odluku (02.-08.11.2004. godine, "Službeni glasnik Bosne i Hercegovine", broj 85/05) kojom se Historijsko područje – Stari grad Srebrenik u Srebreniku proglašava nacionalnim spomenikom Bosna i Hercegovina. http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=50&lang=4&action=view&id=2508. Pristupljeno: 22.11.2022.

Slika 1.4. *Stari grad Srebrenik* – lokacija.

Okruženje. Pod 'okruženjem' podrazumijevamo svaku mogućnost u prostoru u kojoj čovjek može ostvariti svoje postojanje.

Prirodno okruženje. Pod 'prirodnim okolišem' podrazumijevamo sve one značajke koje je priroda dala, a na koje čovjek (uglavnom) nije utjecao: geografski položaj, geomorfologija, vodotoci i akumulacije, biljni i životinjski svijet, dostupno tlo, klima,[25] na primjer. Za uvjete 'društvenog okruženja' (srednji vijek obilježen brojnim ratovima) pronađena je idealna lokacija za izgradnju grada-utvrde: visoka, nepristupačna stijena u čijem podnožju izvire pitka voda.

Društveno okruženje. Pod 'društvenim okruženjem' podrazumijevamo sve ono što je čovjek kreirao i što ga odvaja od svijeta ostalih živih bića. Uključuje i fizičke strukture (razne materijalne, više ili manje uređene proizvode njihove djelatnosti) i nematerijalni svijet koji spoznajemo intelektom (znanost, filozofija, religija, pravo, moral) kroz uređeni sistem apstraktnih simbola (slova, znakovi).[26]

Historija Starog grada Srbrenika. Stari grad Srebrnik nalazi se između ravne Panonije i planinskog dijela Bosne, zbog čega je u pojedinim historijskim razdobljima imao veliki strateški značaj. U srednjem vijeku štitio je područje južno od rijeke Save od aspiracija Mađara.

[25] Hadrovic, A., (2007). "Defining Architecrural Space on the Model of the Oriental Style City House in Bosnia and Herzegovina, Serbia, Montenegro, Kosovo and Macedonia", Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA, str. 9, 14-15 + 16-18.
[26] Ibid.

U vrijeme Omanskog Carstva, krajem 15. i početkom 16. stoljeća, kada su političke i vojne težnje Mađara i Osmanlija, a potom i Austrijanaca u 17. i 18. stoljeću, povremeno težile a u suprotnim smjerovima, opet je dobio na važnosti. Grad se nalazi na vojnoj cesti koja je vodila dolinom rijeke Bosne. Stari grad Srebrnik je prvi put pao u posjed Mađara 1393. godine, tijekom vojnog pohoda kralja Sigismunda Luksemburškog (1368-1437). Mađarska posada tada je došla do Srebrnika, ali je teško zadržala taj posjed. Godine 1405. bosanska vojska krenula je u protunapad, a na meti je bila, između ostalog, i posada Srebrenika. Na čelu vojske je bosanski kralj Tvrtko II (vladao 1404-1409, 1420-1443). Rat je trajao pune tri godine (do 1408.), a završio je teškim porazom bosanske vojske pod Doborom. Da bi oslabio Bosnu, ugarski kralj Sigismund je 1408. samo nominalno dao grad Srebrenik srpskom despotu Stefanu Lazarevcu (1377-1427). Ugarska posada ostala je u gradu, gdje je prema historijskim dokumentima zabilježena već 1430. Tada su dubrovački obrtnici, na poziv kneza Mateja, "vjernog podanika ugarskog kralja Sigismunda Luksemburškog", izvršili određene građevinske radove u naselju Srebrenik. Čini se da je 1433. godine bosanski kralj Stjepan Toma (1411-1461) uspio vratiti Srebrenik pod svoju vlast.[27] Godine 1452. područje Usore i grada Srebrenika pripalo je srpskom despotu Đurađu Brankoviću (1377-1456), koji ga je iste godine vratio ugarskom namjesniku Ivanu Hunyadiju (mađarski: Hunyadi János, 1406-1456). U tom periodu Srebrenik je mnogo značio Ugarima, Bosancima i Osmanlijama i oko njega su se vodile česte bitke. U ljeto 1426. godine Osmanlije su dvaput upali u župu Usoru i došli pod Srebrenik. Konačno je tvrđava osvojena prilikom prodora Osmanlija u Bosnu 1462. godine, kada Dubrovčani pismom od 13. oktobra te godine javljaju da je cijela župa Usora zauzeta. Zauzimanjem velikog dijela bosanskog teritorija 1463. godine, porastao je strateški značaj Srebrenika. Sada su isti pogranični gradovi postali važne strateške tačke između dviju interesnih zona: Mađarske i Osmanskog Carstva. U jesen 1464. vojska ugarskog kralja Matije Korvina (mađarski: Hunyadi Mátyás, 1443-1490) je udario na sjeveroistočnu Bosnu s namjerom da protjera ono malo osmanskih posada preostalih u osvojenim utvrdama i stvori odbrambenu liniju od Beograda do Jajca. Glavni cilj mu je bio osvajanje Zvornika, što u tom pohodu nije ostvareno. Istodobno je najprije zauzeo Srebrenik i još neke utvrde. Nedvojbeno je da je utvrda popravljana i ojačavana u vrijeme srebreničkog

[27] Kreševljaković H. (1991). "Izabrana djela", Knjiga II..., str. 440; Basler, Đ. (1957), "Stari grad Srebrnik i problem njegove konzervacije"..., str. 119-130

banovanja ugarskog kralja Matije Korvina od 1464. do 1512. godine, kada je grad Srebrnik bio sjedište bana, zbog nadolazeće opasnosti od Osmanlija. Sjeverna Bosna (Donji krajevi i Usora) došla je pod mađarsku vlast. Od tih su teritorija nastale Jajačka i Srebrnička banovina. Potonji je obuhvaćao Usoru, Soli i Spreču s oblasnim gradovima, a središte mu je bilo u gradu Srebrniku. Međutim, sve vrijeme su se vodile borbe između Mađara i Osmanlija na području sjeveroistočne Bosne. Prvo primirje između njih sklopljeno je za vrijeme od 1503. do 1510., a drugo za vrijeme od 1520. do 1523. U prvom primirju 1503-1510, Srebrenik sa svojom banovinom ostao je među ostalim važnim gradovima u Ugarskoj. Nakon stupanja (1512) na prijestolje sultana Selima I (1470-1520) pojačana je aktivnost osmanske vojske u Bosni. Ne zna se tačno kada je Srebrenik osvojen, no većina se autora slaže da je to bilo između 1510. i 1519. godine.[28]

Stari grad Srebrenik, kao vojna utvrda, napušten je 1835. godine, kada je prepušten zubu vremena.[29] Njegova obnova počela je prije nekoliko godina, kada je postao važno turističko odredište.

Slika 1.5. *Stari grad Srebrenik, polovina 18. stoljeća* (LIJEVO) *i današnji izgled* (DESNO).

[28] Ibid.

[29] Ibid.

Čovjek. Prostor dobiva smisao samo ako stoji u nekom odnosu sa čovjekom. Taj se odnos kreće od odnosa već poznatih dimenzija prostora, preko onih naslutljivih, do onih koje su trenutno izvan dosega ljudske mašte. Drugim riječima, čovjek je biće na putu, biće koje neprestano uči, biće otvorenih mogućnosti. Pojam 'čovjek' veliko je pitanje, čiju bit on sam pokušava dešifrirati unutar svojih granica, unutar granica Zemlje i granica Svemira.[30] Zajedno sa ostalim živim svijetom sudjeluje u procesu kruženja materije i energije u prirodi, s njima dijeli istu sudbinu, rađa se i umire protiv njihove volje. Obdaren razumom, voljom i osjećajima, on jedini u živom svijetu može otkriti zadane zakone uređenja prirode.

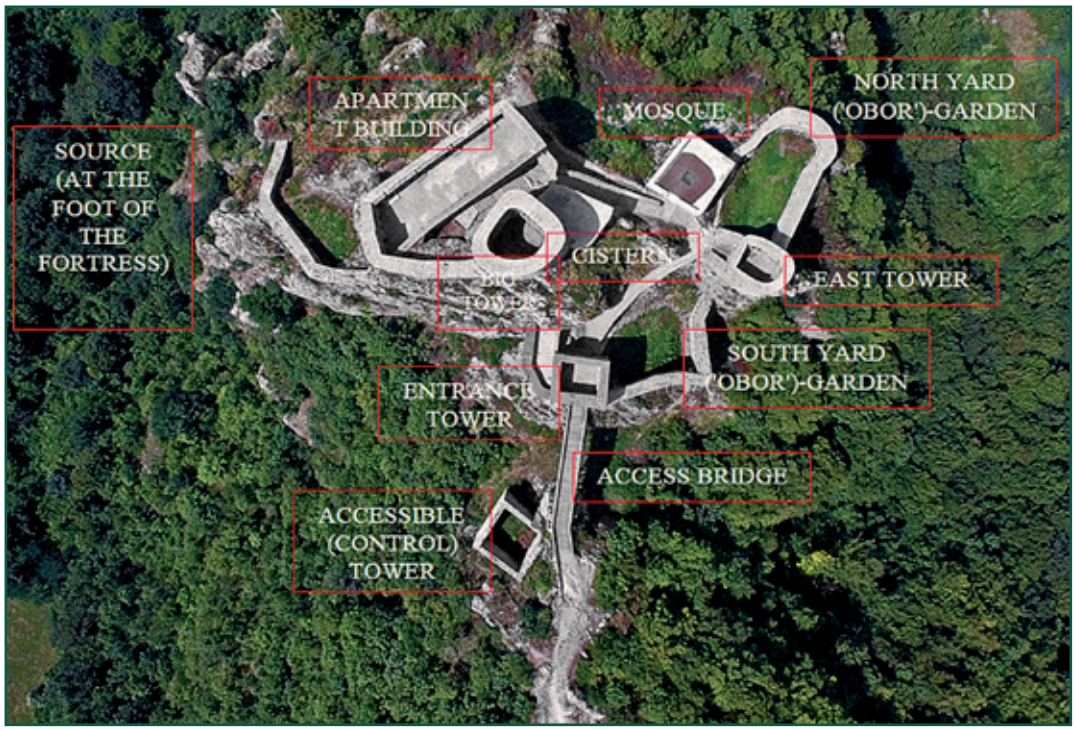
Stjepan II Kotromanic rodio se (1292) u Starom gradu Srebreniku, a umro (1353) u kraljevskom gradu Bobovcu kod Kraljeve Sutjeske. Potječe iz vladarske kuće Kotromanić. Bio je ban Bosne od 1322. do 1353. Njegov stric je Tvrtko I (1338-1391), prvi bosanski kralj. Za vrijeme njegove vladavine dogodilo se najveće teritorijalno proširenje Bosne do tada. Mudrom vladavinom i dobrim diplomatskim vezama postavio je sve uvjete svom nasljedniku Tvrtku I da stvori u to vrijeme najjaču samostalnu bosansku i južnoslavensku državu. Bio je prvi bosanski vladar koji je kovao vlastiti novac. Stefan Uroš IV Dušan (Stefan Nemanjić, 1308-1355) osvojio je Bosnu do Imotskog 1350. godine, ali ga je porazio ban Stjepan II Kotromanić. Smatra se da je kraljevski grad Bobovac sagradio Stjepan II Kotromanic sredinom 14. stoljeća, a da su dogradnju nastavili kraljevi: Tvrtko II (oko 1380-1443), Stjepan Ostoja (1378-1418) i Stjepan Tomas (1411-1461). Bobovac je smatran glavnim gradom bosanske države. U tom se gradu čuvala bosanska kraljevska kruna. Stjepan II je rođen u obitelji bana Stjepana I (1242-1314) i srpske kraljice Jelisavete Nemanjić, kćeri kralja Dragutina. Nakon udaje (1353) svoju kćer Elizabetu udaje za hrvatsko-ugarskog kralja Ludovika I (hrvatski: Ludovik Veliki, 1326-1382) i tako se dodatno zbližio s kraljem. Za njegove vladavine jača katoličanstvo u Bosni, a franjevci šire svoje djelovanje, osnivajući 1339. posebnu vikariju. Utjecao je na privredni razvoj Bosne, poticao eksploataciju rudnika željeza, srebra i bakra te trgovinu, osobito s Dubrovnikom i drugim primorskim gradovima. Kovao je vlastiti srebreni novac i podupirao razvoj gradova.[31] Posljednje godine svoje vladavine ban Stjepan II proveo je u

[30] Hadrovic, A., 2007. Defining Architecrural Space on the Model of the Oriental Style City House in Bosnia and Herzegovina..., str. 9, 14-15 + 16-18.

[31] "Stjepan II Kotromanić". Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=58169. Pristupljeno: 12.1.2022.

miru, s izuzetkom manjih sporova s Dubrovačkom Republikom i Venecijom oko opljačkanih karavana u Bosni. Uspio je dobro udati svoje dvije kćeri, te je tako postao zet celjskog grofa, a 20. juna 1353. i ugarski kralj svome suverenu Ludoviku I. No, već je bio teško bolestan i umro je 28. septembra iste godine. Njegov brat Ninoslav nije imao zakonitih sinova i predao je vlast svom nećaku Tvrtku I., odnosno svom bratu i suvladaru princu Vladislavu kao regentu. Odabrao je crkvu u sklopu franjevačkog samostana sv. Nikole u Milama kod Visokog.[32]

Granice. Granice su ona mjesta u okruženju gdje se situacije na koje nailazimo kontroliraju prema vrlo specifičnim ljudskim potrebama. Uvjeti su sve one otkrivene i neotkrivene pojave u Svemiru koje na čovjeka djeluju poticajno ili degradirajuće. Granice, dakle, imaju zadatak omogućiti selekciju utjecaja. U arhitektonskom smislu one zatvaraju, ali i uključuju čovjeka u uvjete određenog okruženja.[33]

Slika 1.6. ***Stari grad Srebrenik. Današnje stanje*** (ptičja perspektiva).

[32] Ibid.

[33] Ibid.

Stari grad Srebrenik, kao cjelina, prati uzore nastanka gradova-tvrđava u Bosni i Hercegovini (i u Evropi) u srednjem vijeku. Pojedini sadržaji grada-tvrđave dobili su svoju dispoziciju prema konfiguraciji lokacije (prirodna stijena). Unutar Starog grada Srebrenika organizirani su sljedeći objekti: prilazni most (izgrađen za vrijeme uprave Osmanskog Carstva), ulazna kula, južno unutarnje dvorište (obor), sjeverno unutarnje dvorište (obor), istočna kula, sjeverna kula (preuređena u džamiju za vrijeme uprave Osmanskog Carstva), centralna (velika) kula, cisterna i stambena zgrada (Slika 1.6.). Svaki pojedini sadržaj lociran je i raspoređen na najsvrsishodniji način kako bi njegova funkcija imala najbolji potencijal.

Slika 1.7. ***Prilazni most Starom gradu Srebreniku*** – pogled sa grada-tvrđave prema pristupu sa vanjske strane.

Slika 1.8. ***Prilazni most Starom gradu Srebreniku*** (Pogled na ulaz s pristupnog mosta – LIJEVO i pogled s ulazne kule prema pristupnom mostu – DESNO).

Ulazna kula ima pravokutnu osnovu, a izgrađena je na dvije etaže odvojene kamenim lučnim svodom (Slika 1.8.). S vanjske strane, u prizemlju, nalaze se široka polukružno zasvedena vrata. Pod je popločan kamenim pločama. Svjetlost u prostoriju na katu dolazila je kroz dva prozora na vanjskoj fasadi tornja. Dijagonalno iznad lijevog drška nalazi se mala puškarnica. Zidovi kule su gotovo u potpunosti očuvani, tako da sadašnja razina potkrovlja može, uz manje popravke, poslužiti kao podloga za krovnu konstrukciju. Izvorni krov je bio piramidalnog oblika. Dokumentacija o krovu nije sačuvana, pa se ne može sa sigurnošću reći je li pokrov bio od šindre ili od kamenih ploča. Uz kulu je mali aneks trapezoidne osnove, presvođen arhaično oblikovanom kupolom (čemerom). Prema predaji, ovdje je bila gradska kuhinja. Od ulazne kule prema sjeveru se spušta zid koji nakon desetak metara skreće u smjeru istočne kule. U donjem dijelu tog zida, na zavoju, izgrađen je bočni izlaz koji danas služi za komunikaciju s gradom.

Istočna kula ima pravokutnu osnovu s polukružnom stranom na jugoistoku. Zbog oblika baze mogla je biti pokrivena visokim krovom pokrivenim šindrom. Laganom drvenom konstrukcijom kula je bila podijeljena na dva kata. Jedini otvori bile su puškarnice.

Slika 1.9. ***Istočna kula.***

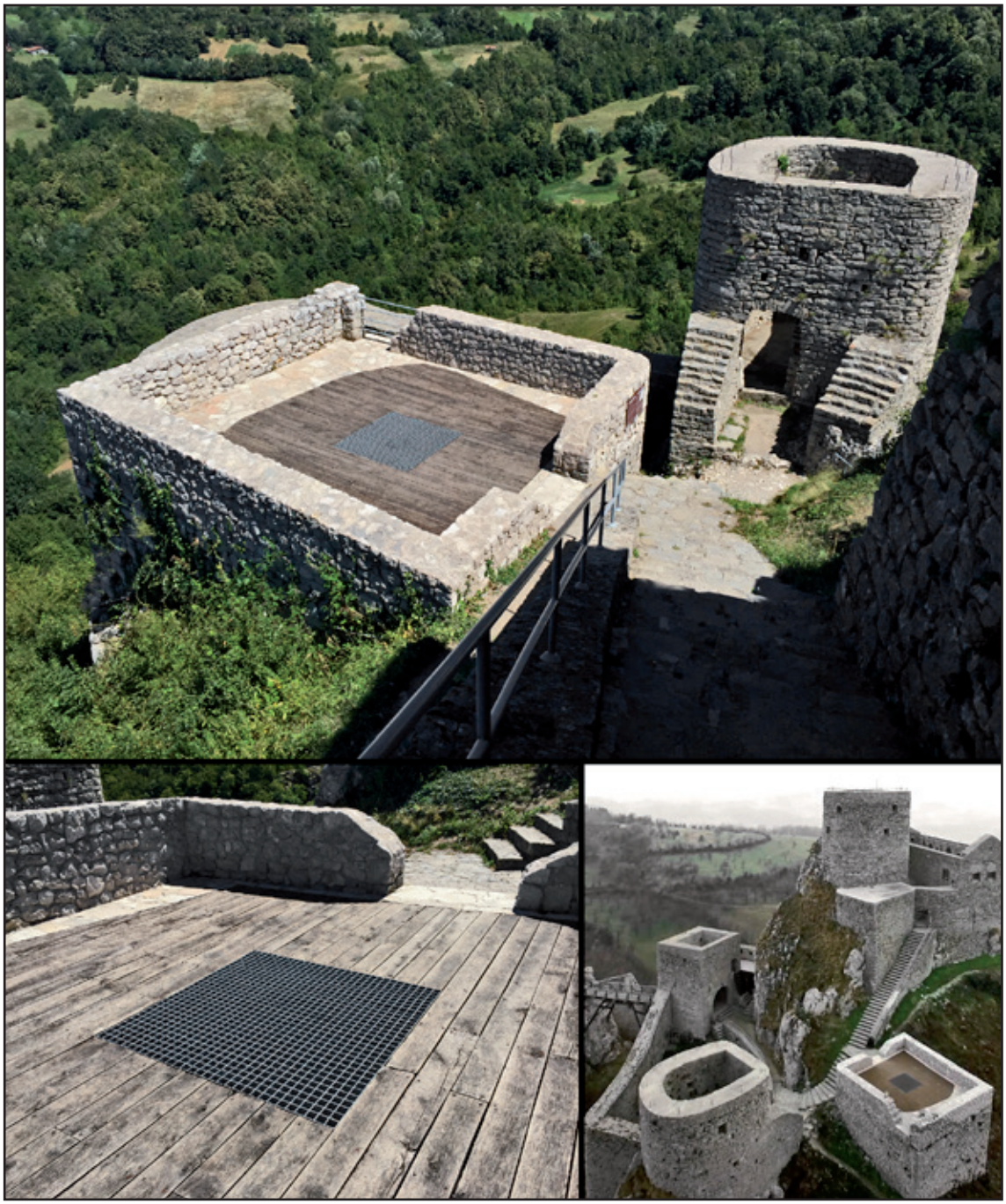
Sjeverno unutarnje dvorište (obor) je tampon zona grada-tvrđave, gdje su bili smješteni topovi za njegovu odbranu. Zaštitni zid ovog obora izgrađen je u 18. stoljeću. Konstrukcija zida ne pokazuje nikakve tragove pregrađivanja ili dogradnje nekih već postojećih zidova, a po strukturi je identičan objektima iz osmanskog perioda (Slika 1.10.).

Prema kazivanju starih ljudi, sjeverna kula je još krajem 19. stoljeća bila aktivna džamija. Po načinu gradnje potpuno se razlikuje od ostalih građevina. U podu je okrugli otvor, veličine običnog malog bunara. Temeljni zidovi pružaju se u raznim smjerovima, pa nam se kula

čini tek kao nadgradnja neke druge, ranije srušene građevine. Kao građevinski materijal korišten je svijetlosivi vapnenac vezan vapnenom žbukom. Po načinu gradnje svakako se radi o srednjovjekovnoj građevini. Tome u prilog ide i naizgled beznačajan detalj u izradi zidova. Naime, za njihovu izradu korišten je sistem drvene armature ('hatule'). Nastali u skromnim tehničkim uvjetima, srednjovjekovni gradovi građeni su od amorfnog kamena uz obilatu upotrebu vapnene žbuke kao veziva. Vezivna moć mokrog vapna, bez obzira na bilo koje druge primjese, razvila se međutim sušenjem u vrlo dugom razdoblju od nekoliko godina (čak i desetljeća). Kamena obloga lica debelih zidova često je služila samo kao oplata za amorfnu masu nabacanog kamena i vapnene žbuke u unutarnjoj jezgri, a nikako kao sredstvo za osiguranje čvrstoće zida (Slika 1.11.).

Slika 1.10. ***Pogled iz sjevernog unutarnjeg dvorišta*** (obora) ***na okolicu***.

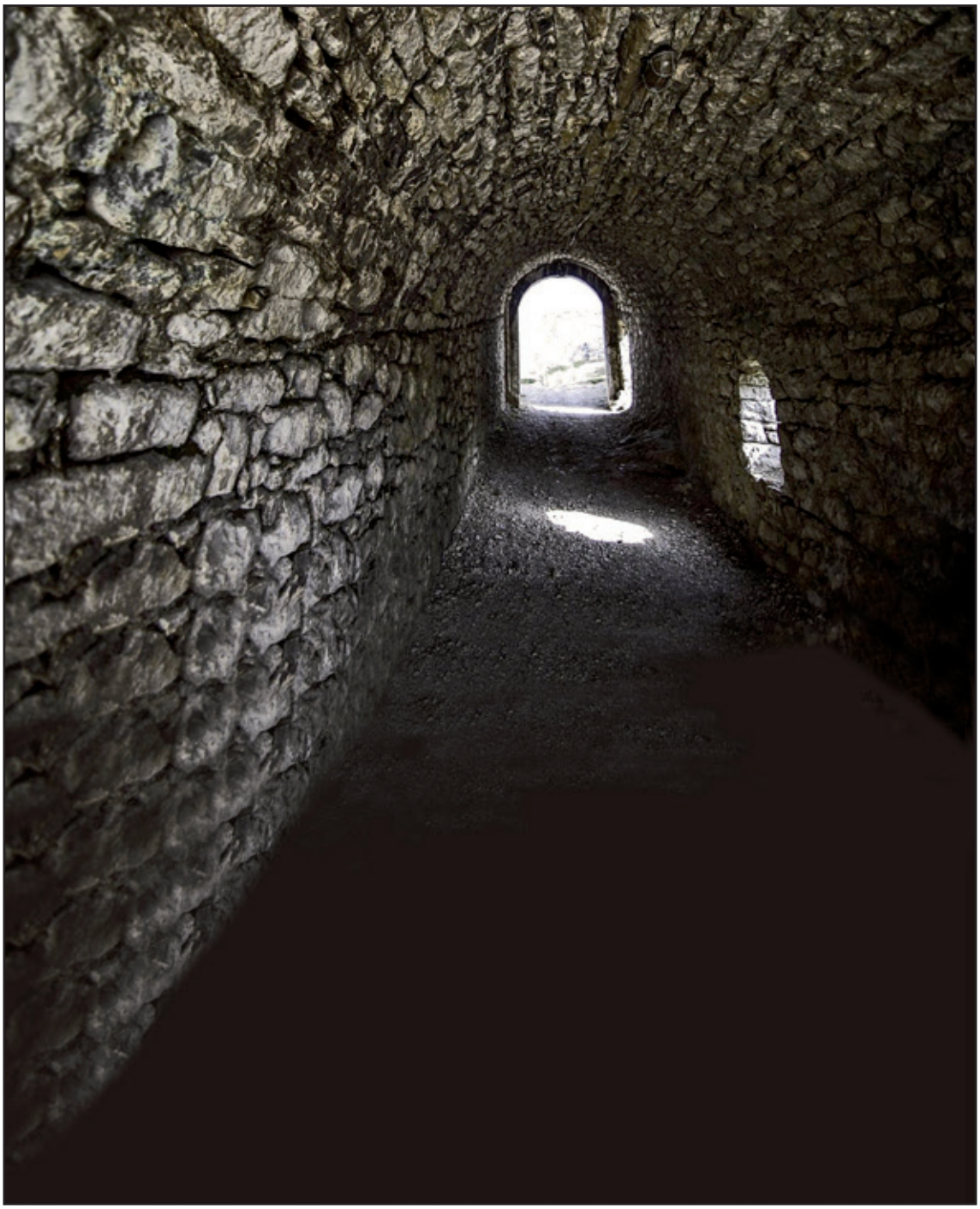

Slika 1.11. ***Sjeverna kula*** – ostaci nekadašnje džamije. (foto: Ammar Akšamija)

Glavna (središnja) kula povezana je s gornjim dijelom grada stepenicama, koje vode pored cisterne, koja se sastoji od glavne kule (donjon), stambene zgrade za posadu i cisterne za skupljanje kišnice. Južno od stambene zgrade nalazi se mali ograđeni prostor i unutarnje dvorište (obor) koje je služilo kao mali gradski vrt. Tijekom svog postojanja bila je namijenjena za stanovanje gospodara. Obnovom u 18. stoljeću zadržan je osnovni tlocrt starog dvorca, sada prilagođen novim okolnostima i promijenjenoj kulturi življenja. Glavna kula (donjon) ima osnovu u obliku pravokutnog trokuta s polukružnom hipotenuzom. Širina ograđenog prostora varira između 9,5 i 11 metara. Temelji zidova mjestimično dosežu debljinu od 2,85 metara, a debljina u potkrovlju je 1,6 metara. Osim prizemlja, postojala su još dva kata, odvojena drvenom konstrukcijom. Kula je bila pokrivena drvenom šindrom. Na katove se pristupalo drvenim stepenicama. Sačuvana su ležišta greda (Slike 1.12. i 1.12a.).

Slika 1.12. IZNAD: ***Glavni*** (središnji) ***toranj***; DESNO: ***Jedan od zatvorenih prolaza*** (foto: Ammar Akšamija)

Sjeverni grad Srebrenik. (Arhiv Akšamija)

Cisterna pored tornja ima kapacitet od oko 2 m^3 vode. Unutarnja obloga od crvenog hidrauličkog vapna je oplata za njegovu stijenku. Osim ove cisterne, mještani Starog Srebrenika koristili su se i izvorom žive vode podno grada. Sudimo to po debelom zidu koji je okruživao i štitio taj izvor. Može se pretpostaviti da je do tog izvora iz grada vodio tajni put kojim se za vrijeme opsade noću mogla opskrbljivati posada pitkom vodom.

Slika 1.12a. ***Glavni*** (središnji) ***toranj***. (foto: Ammar Akšamija)

Stambena zgrada zajedno sa glavnom kulom predstavlja centralnu građevinu Starog grada Srebrenika. Sadašnji objekat po svojim karakteristikama pripada osmanskom periodu. Zgrada ima izduženu pravokutnu osnovu. Kroz istočni dio vodio je dugačak hodnik osvijetljen s dva prozora uz sjeveroistočni kut. Na njenom južnom kraju u nišama su postavljena dva zahoda s odgovarajućom kanalizacijom. Iz hodnika se ulazi u četiri istovjetno uređene prostorije od kojih je svaka imala po jedan prozor, veliku glinenu peć i nišu za obredno pranje (abdestluk). Odvod tekućine iz abdesta je izveden kamenim žljebovima koji su ispadali iz zida za oko 15 do 20 cm. Sjeverna prostorija također je imala prozor na sjevernom zidu, koji u južnoj prostoriji odgovara dvjema zidnim nišama (dolafima) u južnom zidu. Pregrade između soba bile su od laganog materijala. Naime, armaturu su činile grede čija su ležišta sačuvana i pokazuju veličinu pojedinih prostorija. Pod je bio od drveta, a strop obložen daskama. Zgrada je bila pokrivena kamenim pločama koje su vađene iz istog majdana odakle je nabavljan kamen za zidove. Krov je bio nizak. Nekadašnja ložišta bila su uza zid izolirana pločama od sedre. Prevelik postotak vapnenca u kamenu, od kojeg je grad sagrađen, činio ga je otpornim na vatru, a to je svojstvo bilo poznato graditeljima. Ispod ovih prostorija cijelom dužinom zgrade proteže se podrum koji je predvorjem podijeljen na manji predvorje i jednu dugačku dvoranu (Slike 1.13., 1.13a. i 1.14.).

Slika 1.13. ***Pristupno kameno stubište u stambenu zgradu te južno unutarnje dvorište*** (LIJEVO) ***i unutarnje dvorište-vrt*** (DESNO).

Slika 1.13a. *Dvorana stambene zgrade sa karakterističnim detaljima.*

Objekat izvan Starog grada Srebrenika nalazi se uz pristupni most (Slika 1.13b.). Zgrada ima relativno tanke zidove i nema otvora. Također, ne primjećuje se veza s ulaznom kulom grada-tvrđave. Na objektu nema otvora, pa se u njega nije moglo ući, osim kroz krov. Na zidovima, osim toga, nema arhitektonskih rješenja koja bi bila potrebna za podupiranje izgradnje visećeg mosta. Izgleda kao da u 18. stoljeću na Srebreniku nije bilo visećeg mosta, nego ste se ljudi penjali stepenicama. Oblik zemljišta unutar grada nije davao mogućnost dovoza konja i kola, tako da je u gradu bilo mjesta samo za ljude, pa viseći most nije bio potreban.

Slika 1.13b. ***Pristupni most.***

Zaključak (perspektive). Pod pojmom 'perspektiva' (u okviru teorije arhitektonsko definiranog prostora) podrazumijevamo „onaj dinamički odnos koji povezuje sada – budućnost, postojeće – moguće, ostvareno – željeno".[34]

Stari grad Srebrenik je primjer koji jasno i zorno potvrđuje teoriju arhitektonsko definiranog prostora (ADS), odnosno sinergije četiri temeljna elementa arhitekture: okruženja (prirodnog i društvenog okruženja), čovjeka, granica i perspektive. 'Društveno okruženje' je 'pronašlo' idealno 'prirodno okruženje'. Za izgradnju utvrde u 'lime of forts' duž rijeka Drine, Bosne, Vrbasa i Une (koje teku od juga prema sjeveru, od 'brdovite Bosne' do rijeke Save u Panonskoj niziji) koja bi trebala braniti 'brdovita Bosna' od snažnih osvajača iz pravca Panonske ravnice sa sjevera, pronađen je idealna – prirodna visoka i teško pristupačna stijena. Istodobno, materijal od kojeg je 'priroda sagradila stijenu' (kamen-vapnenac) korišten je za gradnju umjetnih (arhitektonskih) građevina. Osim kamena, koji je kroz historiju graditeljstva simbolizirao postojanost i trajnost, korišteno je i drvo (za izradu stropnih i krovnih konstrukcija te krovnih pokrova-šindre) uzeto s lokaliteta ili iz neposredne okoline. I dok je kamen ostao stabilan od izgradnje Starog grada Srebrenika (1333. godine) do danas, drvo je, kao organski materijal, vremenom propadalo. Stari nacrti Starog grada Srebrenik (kao i podaci o drugim gradovima-tvrđavama u Bosni i Hercegovini) i sačuvani tragovi ovih građevina na licu mjesta mogu poslužiti za rekonstrukciju drvenih konstrukcija.

Stari grad Srebrenik je u svom dugom vijeku postojanja (oko 700 godina) 'sakupio i u sebi sačuvao ogromnu energiju' koja je postala njegova 'utjelovljena energija' i koja je 'hranila' svaku sljedeću generaciju okolnog stanovništva, ali i Bosne i Hercegovine u cjelini.[35]

U moderno doba Stari grad Srebrenik je često bio prostorna sredina u kojoj su se održavale razne umjetničke priredbe (snimanja, dramske predstave, organiziranje likovnih kolonija, folklornih manifestacija, na primjer). Čuveni film bosanskohercegovačke kinematografije "Hasanaginica" većinom je (1983) sniman u Starom gradu Srebreniku

---

[34] Hadrovic, A., 2007. "Defining Architecrural Space on the Model of the Oriental Style City House in Bosnia and Herzegovina"..., str. 9, 14-15 + 16-18.

[35] Hadrović, A. (2017). "Arhitektonsko kulturno-povijesno naslijeđe i energetska učinkovitost", Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, str. 109; Hadrovic, A. (2008). "Bioclimatic Architecture, Searching for a Path to Heaven", Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA, str. 6-13.

(Slika 1.15.). Ovdje je oživljena poznata balada "Hasanaginica" koja je nastala 1646-1649, a koju su zbog svoje iznimne umjetničke snage prevodili mnogi poznati književnici: Alberto Fortis (1774), J.W. Goethe (1775), Walter Scott (1798), A. S. Pushkin (1835), Adam Mickiewicz (1841), na primjer. Zahvaljujući činjenici da je Stari grad Srebrenik izgrađen od kamena ('vječnog materijala'), osigurana je njegova fizička trajnost, a njegova 'utjelovljena energija' će i u budućnosti generirati nove oblike ljudske kreativnosti.

Slika 1.15. *Tekst prijevoda 'Hasanaginice' od Alberta Fortisa i Getea do njegovihizvedbi na filmu, teatru i operi.*

Vidoški grad (Vidoška) ***uVidovu polju*** (ilustracija iz kraja 18. stoljeća, Arhiv Akšamija).

Vidoški grad (Vidoška)

Na području današnjeg Stoca u Vidovu polju razvilo se još u antici urbano naselje sa najbogatijim ostacima u čitavoj Bosni i Hercegovini. Seoba naroda temeljito je poharala ne samo naselje nego i njegovo ime. Stolačko područje nakon seobe naroda opet dobiva na važnosti. Premda neki u to sumnjaju, poznavaoci religije starih Slavena čije je vrhovno božanstvo bilo Svevid (Svantovit i slično) tvrde da se i ovdje dogodilo slično kao i s ostacima Narone na čijim temeljima nastaje i do danas opstoji naselje Vid. U stolačkoj okolini je Vidovo ime uočljivo prisutno: u dubrovačkim dokumentima se polje zove poljem svetog Vida (Planum sancti Vitii), a staro ime rijeke Bregave bilo je Vidoštica.

Vidoški grad se nalazi na brdu Križevac, koje je ubilježeno u gruntovnicu (zemljišno-knjižni ured) 1897. godine za austrijskog popisa kao parcela pod nazivom Križevac – Humčine, upisana je u zemljišno-knjižni uložak broj, kao vlasništvo (erar) Bosne i Hercegovine. Prvi spomen Vidoškoga grada datira 19. februara 1444. godine u povelji aragonsko-napuljskog kralja Alfonsa V (Alfonso the Magnanimous, Alfons el Magnànim in Catalan, 1396-1458) kao Vidosich, Vuidonopoglyo, castello con lo contato gdje se potvrđuju posjedi hercega Stjepana Vukčića Kosače. Spominje ga i 'rimski kralj' Fridrih 20. januara 1448. godine kao 'castrum Widossky', a 1. Juna 1454. godine ga ponovno spominje Alfons V kao 'civitate Vidouschi cum castris et pertinentiis suis'.[36] U posjedu hercega Stjepana Vukčića Kosače bio je do vremena između 1465. i 1469. kada su ga osvojile Osmanlije i priključile Hercegovačkom sandžaku. Godine 1878. zauzela ga je austrougarska vojska.[37] Arheološkim radovima obavljenim 1976. godine nisu otkriveni ostaci srednjovjekovnog grada, ali se pretpostavlja da su prekriveni gradnjom utvrde iz doba austrougarske uprave.

---

[36] Ratković, dr A. (2003). "Grad Vidoški (prilog istraživanju i obnovi)", Hercegovina, časopis za kulturno i historijsko nasljeđe, br. 15-16, Mostar.

[37] "Stolac". Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=58231. Pristupljeno 17. 1. 2023.

Vidoški grad odbrambena je građevina, jedna od najvećih u Bosni i Hercegovini, vidljivo građena u više etapa (Slike 1.16. i 1.17.). U 17. stoljeću imao je 13 kula i bio je najbolje utvrđeni grad u Hercegovini. Ukupne je površine 20.503 m^2. Opasava ga lanac kamenih kula i bedema debljine oko 2 metra napravljenih od tesanih blokova kamena sivca. Unutar grada nalazi se 10 cisterni za vodu, skladište brašna, objekti za stanovanje i džamija koja je stradala 1906. i nije više bila obnavljana.[38]

Vidoški grad je podijeljen na tri cjeline : donji grad – sjeverozapadna strana površine 8.481 m^2, srednji grad površine 2.005 m^2, te gornji grad – (područje iznad srednjeg grada) površine 8.579 m^2.[39]

Donji je grad opasan s tri strane kulama i bedemima: sjeveroistočno, sjeverno i jugozapadno. Glavni ulaz se nalazi u sjeveroistočnom zidu dužine 44,95 m. Iznad njegova svoda nalazila se prostorija za čuvare. Iznad ulaza nalazi se i Veli-dedina džamija površine 11.342 m^2 u čijem je podu locirana cisterna za vodu. Na njenom južnom zidu vide se ostatci kamenog minareta koji je bio oktogonalnog presjeka te mihraba. Debljina zidova bila je oko 1 metar. U sjevernom dijelu nalaze se četiri kule između kojih su bedemi s dva reda puškarnica. Prva je kula površine 96,72 m^2 u ruševnom stanju a u njenoj blizini nalazi se cisterna. Druga je kula očuvanija, a njena površina je 10.829 m^2, dok je površina treće kule 10.720 m^2. Na sjeverozapadnom dijelu je četvrta kula površine 10.720 m^2 čiji je zid uništen na visini od 12 m. Duljine zidova koji spajaju ove kule su 22,25 m (1. i 2. kula), 25,50 m (2. i 3. kula) te 22,25 (3. i 4. kula), a na njima su dva reda puškarnica. Zid duljine 29,62 m spaja četvrtu i petu kulu koja je površine 116,46 m^2 i skoro je srušena. Spoj pete i šeste kule (koja je površine 97,52 m^2) čini zid dug 41,60 m. Između njih se nalazi i cisterna, a šesta je kula najbolje sačuvana kula. Sljedeći zid duljine 22,75 m spaja šestu i sedmu kulu (površine 105,30 m^2) te nastavlja u duljini od 36,62 m prema osmoj kuli površine 65,11 m^2. Iza ove kule je zid dug 113,62 m prema devetoj kuli u gornjem gradu.[40]

---

[38] Kreševljaković, H., Kapidžić, H. (1954). "Stari hercegovački gradovi", Naše starine II.

[39] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, na sjednici održanoj od 21. do 27. januara 2003. godine, donijela je Odluku (Broj: 06-6-32/03-4 od 21. januara 2003. godine) kojom se Hstorijsko područje Stari grad Stolac proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.
http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1314. Pristupljeno: 17. Januar 2023.

[40] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.
http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1314. Pristupljeno: 17. Januar 2023.

Srednji grad središnji je dio kompleksa. Izgrađen je od bijelog klesanog vapnenca sa Brača. U njemu se nalazi nekoliko vojnih objekata te tri cisterne za vodu, utvrđeni dio bedema i skladište streljiva. Ulaz mu je obnovljen, a zidovi su poprilično oštećeni.[41]

Gornji je grad skoro u istoj visini kao i srednji grad istočno od njega, a u njemu je smješteno pet kula. Deveta kula ima površinu od 93,39 m^2 od koje nastavlja zid dug 48,40 m prema desetoj kuli čija površina iznosi 104,53 m^2. Ovu kulu s jedanaestom kulom spaja zid od 33,88 m, a površina te jedanaeste kule je 231,70 m^2. Slijedi zid dug 42,42 m prema dvanaestoj kuli površine 86,72 m^2 te posljednji zid od 40 m prema trinaestoj kuli površine 69,16 m^2 iza koje prema jugoistočnom kutu nastavlja zid dug 94,50 m. Zadnja je kula bila skladište eksploziva i streljiva, a dvaput je bila razrušena udarom groma.[42]

Dolaskom Austrougarske Monarhije na prostore Bosne i Hercegovine, Monarhija je pristupila analizi postojećih utvrda iz osmanskog doba koje su u puno slučajeva dograđivane kako bi bile prilagođene novim načinima ratovanja. U gradu se nalazio sreski ured, zapovjedništvo vojne postaje, vojna bolnica, vojna skladišta za opskrbu, žandarmerijski vod i zapovjedništvo postaje, carinska i financijska straža. Grad je imao poštu i telegraf, izgrađen je vodovod, a telefonski je promet uspostavljen 1912. godine. Kao dio druge odbrambene crte prema crnogorskom bojištu i imao je tri utvrde:[43]

- velika utvrda iznad grada poznata kao Stari grad Stolac (Werk Stari grad ili Oberes Kastell Stolac) s dvije platforme za topništvo kategorije Werk,
- dvije identične utvrde stražarnice Wachhaus, Komanje Brdo i Ošanići, te
- defanzivnu vojarnu, veliki kompleks vojnog logora.

Oberes Kastell Stolac pruža se u smjeru sjever – istok, a izgrađen je u 1888-1889. godine.

---

[41] Ibid.

[42] Ibid.

[43] Martinović, M. (2017). "Austrougarske utvrde u Hercegovini s posebnim osvrtom na Stolac", Udruga za zaštitu fortifikacija „Werk", Broj 13 lipanj, 2017.

Poligonalnog je oblika s dvije peterostranične topovske platforme koje se nalaze na istočnom i zapadnom kraju utvrde koje su bile naoružane topovima 90 mm. Izgrađena su i tri flankirna kaponira: prvi, polukružni, na sjevernoj strani pored ulaza koji je dobro očuvan; drugi, također polukružni, na istočnoj strani, djelomično sačuvan te treći, poligonalni, na južnoj strani od kojeg su ostali jedva vidljivi tragovi. Unutar utvrde bile su prostorije za smještaj ljudi, opreme i konja, a do utvrde je napravljen novi put za dopremu. Na prozorima su postojale i mašikule, metalne ploče koje su imale ulogu kaponira.[44]

1.1.6. ***Vidoški grad*** (Vidoška).

[44] Ibid.

1.1.6. ***Vidoški grad*** (Vidoška). (foto: Ammar Akšamija)

Stari grad Tešanj (današnje stanje – DOLJE i stanje 1890. – GORE, Arhiv Akšamija).

Stari grad Tešanj

Steri grad Tešanj lociran je na granici srednje i sjeveroistočne Bosne i Hercegovine (geografske koordinate: 44º36'52.68''N, 17º59'15.93''E, nadmorska visina: 239), (Slika 1.18.). Leži na obalama rječice Tešanjke, desnoj pritoci rijeke Usore.

Pod današnjim imenom, Tešanj se prvi puta spominje 1461. godine u Povelji kojom kralj Stjepan Tomašević (1438-1463) svome stricu Radivoju, uz ostalo, daruje ...“i na Usori grad Tešanj“. U periodu (1463-1476) Tešanj je bio glavni grad Kraljevstva bosanskog (kojeg su osnovale Osmanlije) i sjedište vojvode Radivoja Kotromanića, člana bosanske kraljevske loze. Nakon što su ukinule ovu privremenu državnu tvorevinu, Osmanlije su Tešanj učinile središtem nahije i nešto kasnije središtem kadiluka. Ne postoje pouzdani izvori koji govore o tome tko je i kada izgradio tvrđavu u Tešnju. Arheološkim iskopavanjima u tvrđevi pronađena je predhistorijska keramika i rimska opeka, što ukazuje na činjenicu da su ovdje živjeli Iliri, a potom antikni Rimljani. O srednjovejovnom gradu (vrijeme dolaska a potom i života Slavena) nema puno podataka, moguće i zato što se područje tadašnjeg Tešnja nije nalazilo na glavnim putnim koridorima srednjovjekovne Bosne. Vlast nad Starim gradom Tešnjom se često mijenjala, uglavnom između bosanske i ugarske vlastele.

Osmanlije su zaposjele (1520) Stari grad Tešanj i držale ga do 1840. godine kada je grad napušten. Na obroncima planina Dubrava i Borja, na lijevoj obali Usore, osnovan je (1531) Gazi Husrev-begov vakuf sa selima Omanjska i Kuzmadanje, a ćehaja tog vakufa je bio Ferhad-beg, sestrić sultana Selima Veličanstvenog.

Tešanj su osvojile (04.09.1878.) trupe austro-ugarske vojske. Za vrijeme austrougarske uprave Tešanj se ubrzano razvija, u svemu po obrascima zapadnoeuropskog administrativnog i strukturalnog ustrojstva gradova tog vremena: grade se putevi, zgrade za javni život građana (zgrada današnje općine), bolnice, škole, banke, apoteke. Osim uže urbane strukture Tešnja,

u ovo se vrijeme razvije i poljoprivreda utemeljena na znanstveno-stručnim osnovama, kada Tešanj izvozi u zapadnu Europu svoje poljoprivredne proizvode, naročito suhu šljivu. Poslije završetka Prvog svjetskog rata (1918) Tešanj dijeli historiju sa ostatkom Bosne i Hercegovine.

1.1.8. ***Historijski grad Tešanj.*** Lokacija.

Okruženje. Pod 'okruženjem' podrazumijevamo svaku mogućnost u prostoru u kojoj čovjek može ostvariti svoje postojanje.[45]

Prirodno okruženje. Pod 'prirodnim okruženjem' podrazumijevamo sve one značajke koje je priroda dala, a na koje čovjek (uglavnom) nije ostvario svoj utjecaj: geografski položaj, geomorfologiju, vodotoke i akumulacije, biljni i životinjski svijet, raspoloživo tlo, klimu...

Najvašniji prirodni resursi Tešnja su zemljište, šume, vode i mineralne sirovine. „Tako područje općine Tešanj pripada ekosistemu mezofilnih šuma kitnjaka i običnog graba. Šume bukve rasprostranjene su u visinskom pojasu i zauzimaju hladnije predjele, a spuštaju se do 150 m nadmorske visine niskoravničarskih predjela. Šume vrba i topola se nalaze neposredno uz vodotoke, a većim dijelom su uništene i pored rijeka se sada nalazi zamočvareno zemljište. Na teritoriju općine po poljima raste ljekovito bilje raznih vrsta, kao naprimjer čubrić (majčina dušica), divlja metvica, kunica (hajdučka trava), čelinac (pčelinja trava), žara (kopriva), bijeli i crni sljez, žuti kantarion, maslačak, bokvica, odoljen, čičak, preslica, jagorčevina i slično. Obzirom da se u posljednje vrijeme (a i u vrijeme naših predaka) ljekovito bilje koristi u

[45] Ibid.

farmaceutskoj djelatnosti, trebalo bi istražiti mogućnost primjene određenih vrsta, a također i mogućnost uzgajanja ljekovitog bilja na prostoru naše općine".

Vode općine Tešanj predstavljaju slijedeći vodotoci: dio rijeke Bosne (koja teče istočnim rubom općine) u dužini od oko 4 km, rijeka Usora u dužini od oko 14 km, s tim da je u dužini od oko 5 km općina Tešanj dijeli sa općinom Usora. Najduže i najveće pritoke rijeke Usore su rijeka Tešanjka, Trebačka rijeka, Radušica, Talin porok, Grgin potok, Golubovac i potok Lužanjka.

Značajna izvorišta mineralnih voda se nalaze u području Crnog vrha, Dolca, Gornje Raduše i Orašje Planja. Trenutno se preradom voda u Tešnju bavi pet koncesionara: 'Celvik', 'Oaza', 'Princess', 'Tešanjska vrela' – 'Tešanjski dijamant', 'Zema' - 'Tešanjski kiseljak'[46] (Slike 1.19., 1.20 i 1.21.).

Slika 1.19. ***Javna česma 'Oaza'***, Tešanj; Slika 1.20. ***Hair-česma u Putešićima*** (uz put Jelah-Teslić); Slika 1.21. ***Dvije česme na imanju obitelji Korajlić u Hrvatinovićima*** kod Tešnja.

[46] Hadrovic, A. (2014). "Water and man in autoshthonous symbiosis in Bosnia and Herzegovina", Sarajevo, Avicena, str. 998-1001; "Strategija razvoja Općine Tešanj od 2018. do 2022. godine". https://opcina-tesanj.ba/strategija-razvoja-opcine-tesanj-2018-2022-godina/. Pristupljeno: 14. Jun 2018.

Šume i šumsko zemljište zauzimaju 30,30 % ukupne površine sadašnje teritorije općine Tešanj (Slika 1.22.).[47] PJ „Šumarija Tešanj“ gazduje na površini od 7.324 ha u sklopu ŠGP „Natron-Usorsko-Ukrinsko“ i na dvije Gospodarske jedinice,“Tešanjka“ i „Donja Velika Usora II“. Šumarija Tešanj gazduje na površini koja obuhvata četiri općine: Tešanj, Doboj-jug, Usora i Zenica. Ondje dominiraju lišćarske šume bukve, hrasta te plemenitih i ostalih lišćara. Visoke šume zauzimaju površinu od 5.455 ha, dok ostalu površinu od 1.869 ha čine šumske kulture, izdanačke šume, neproduktivne šume i goleti. Značajniji riječni tokovi koji se nalaze na ovom području su Jasenica, Jezeračka rijeka, Blatnica, Usora i Tešanjka a ovdje se nalaze i poznata izvorišta mineralnih voda ('Tešanjski kiseljak', 'Oaza', 'Princes', 'Celvik').

1.22. *Šume su značajno bogatstvo Tešnja.*

Nalazišta mineralnih sirovina su dosta skromna i ograničena. Prema do sada vršenim geološkim istraživanjima, ima nalazišta lignita i mrkog ugljena, zatim određene količine kvarcnog pijeska, betonista... Međutim, količine svih ovih sirovina su gotovo neznatne i njihova eksploatacija nije isplativa, izuzev mogućnosti eksploatacije kamena (Trebačko brodo) te različite vrste kvarcnog pijeska i šljunka (Slika 1.23.).[48]

[47] Ibid.: “Strategija razvoja Općine Tešanj...”.

[48] Ibid.

1.23. ***Eksploatiranje pločastog kamene*** (Trebačko brdo kod Tešnja).

Društveno okruženje. Pod 'društvenim okruženjem' podrazumijevamo sve ono što je čovjek kreirao i što ga odvaja od svijeta ostalih živih bića. Uključuje i fizičke strukture (razne materijalne, više ili manje uređene produkte njihove djelatnosti) i nematerijalni svijet koji spoznajemo intelektom (znanost, filozofija, religija, pravo, moral) kroz uređeni sistem apstraktnih simbola (pismo, znakovi).[49]

Čovjek. Prostor dobiva smisao samo onda ako stoji u nekom odnosu prema čovjeku. Taj se odnos kreće od relacija već saznatih dimenzija prostora, preko onih koje se naslućuju, pa do onih koje su trenutno van domašaja ljudske imaginacije. Drugim riječima, čovjek je biće na putu, biće koje neprekidno saznaje, biće otvorenih mogućnosti. Pojam 'čovjek' ogromno je pitanje čiju bit on sam pokušava dešifrirati u svojim granicama, u granicama Zemlje i granica Svemira. Zajedno s ostalim živim svijetom sudjeluje u procesu kruženja materije i energije u prirodi, dijeleći s njom istu sudbinu, rađajući se i umirući protiv njezine volje. Obdaren razumom, voljom i osjećajima, on jedini u živom svijetu može otkriti zadane zakone ustrojstva prirode.

Jedan od najpoznatijih žitelja Tešnja s kraja 19. i početkom 20. stoljeća bio je veliki bosanskohercegovački pjesnik, Musa Ćazim Ćatić (1880-1915), koji je cijeli svoj život i rad posvetio je gradu Tešnju, gdje je i umro 1915. godine (Slika 1.24.).

---

[49] Hadrovic, A. (2007.). "Defining Architecrural Space on the Model of the Oriental Style City House in Bosnia and Herzegovina...", str. 8-14.

1.24. *Mezar pjesnika Muse Ćazima Ćatića na mezarju 'Obješenica' u centru Tešnja, te njegov portret na BH novačanici.*

Granice. Granice su ona mjesta u okruženju na kojima zatečena stanja bivaju kontrolirana prema sasvim konkretnim čovjekovim potrebama. Stanja su sve one otkrivene i neotkrivene pojave u prostoru koje na čovjeka djeluju stimulirajuće ili degradirajuće. Granice, stoga, imaju zadaću da omoguće selekciju utjecaja. U arhitektonskom smislu one ograđuju, ali i uključuju čovjeka u stanja određenog okruženja.[50] Ukupna površina utvrde iznosi 5.600 m^2, dok je njena najveća dužina 120 m, najveća širina 80 m te obim 390 m.

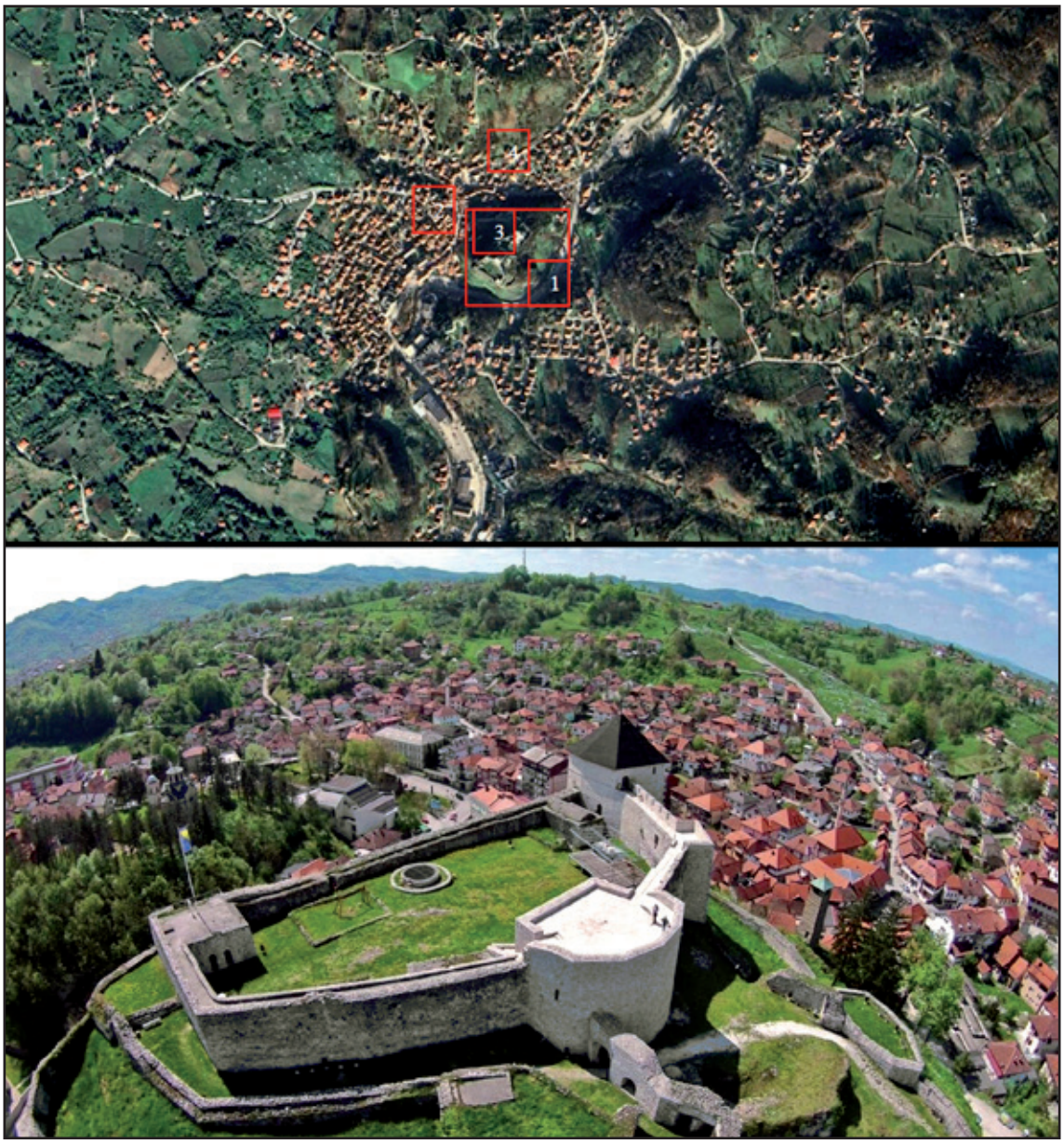
Stari grad Tešanj je jedna od najznačajnijih komponenti kulturno-historijskih nasljeđa grada Tešnja.[51] Ukupna površina grada-utvrde iznosi 5.600 m^2, dok je njena najveća dužina 120 m, najveća širina 80 m te obim 390 m.[52] Utvrdu čine dvije prostorne cjeline: gornji grad (srednjovjekovna obzidana tvrđava) i donji grad (tvrđava iz doba osmanske uprave). Starim gradom dominira dobro očuvana tvrđava Gradina s koje se pruža pogled na cijeli grad. Gornje gradsko središte prostire se oko dvorca, odnosno na dnu ovog dvorca. Vrlo rano je ovaj dvorac postao centar privrednog i kulturnog života Tešnja. Ovo se razvijalo uz

[50] Ibid.

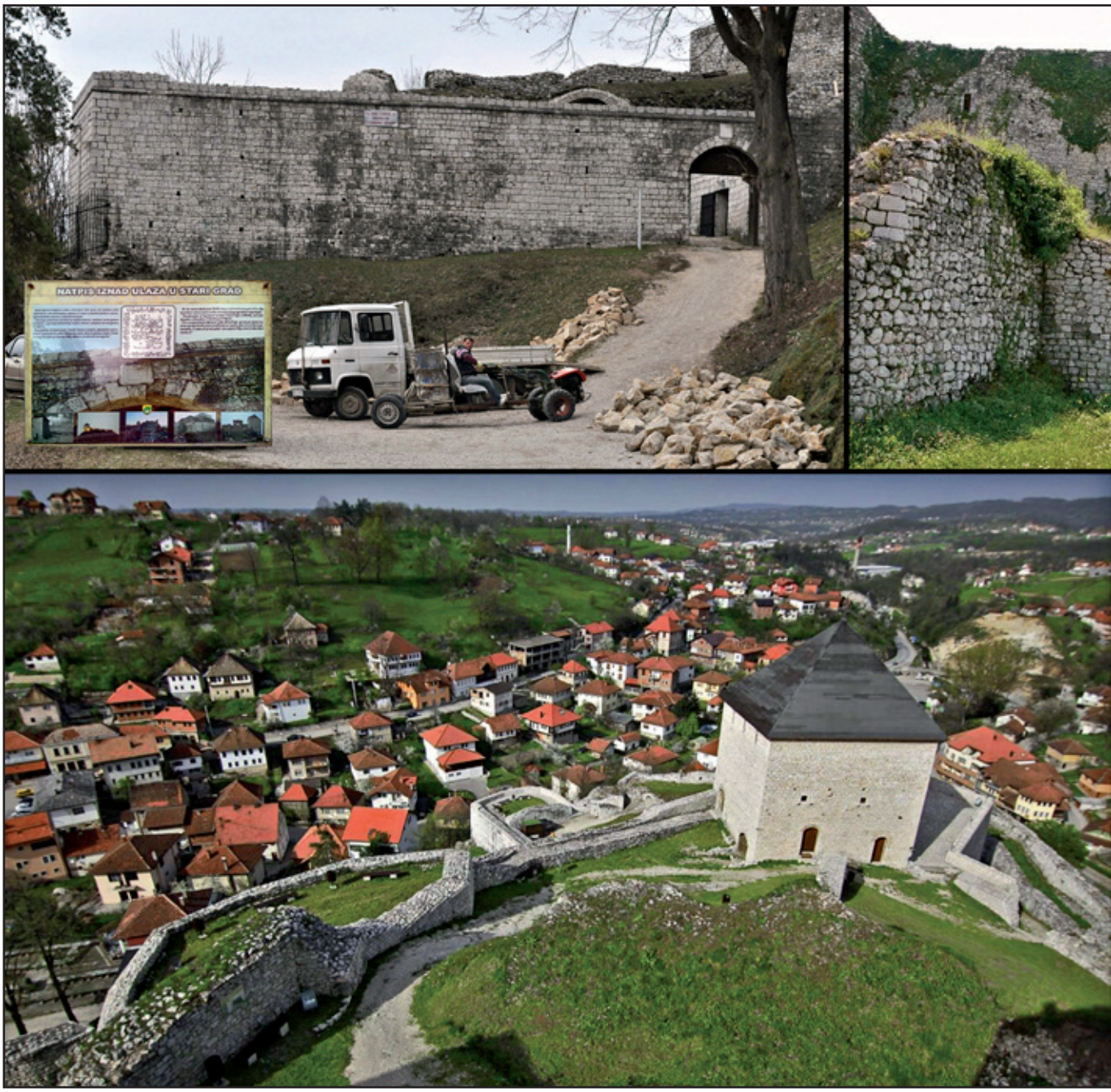
[51] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine. http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1342. Pristupljeno: 29. Jul 2022.

[52] Hadrović, A. (2018). "Arhitektura u putopisima jednog arhitekta". Knjiga 1: *Balkan*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, str. 541-549.

maloprodaju i trgovinu u Tešnju. Središte grada naglo se razvijalo u 17. i 18. stoljeću, kada je u njemu radilo oko 40 trgovina i obrta (Slike 1.25. – 1.35.).

1.25. *Grad Tešanj. Mapa kulturno-historijskih spomenika: 1. Stari grad Tešanj, 2. Gazi Ferhad-begova (Čaršijska ili Sukija) džamija, 3. Sahat-kula, 4. Eminagića kuća;* DOLJE: Slika 1.26. *Stari grad Tešanj.*

Slika 1.27. *Pristup Starom gradu Tešanj sa natpisom iznad ulaza u Stari grad Tešanj; Slika* 1.28. *Unutrašnjost Starog grada Tešnja.*

Slike 1.29. i 1.30. ***Pogled sa gornjih zidina na Stari grad Tešanj i čaršiju Tešnja.*** (foto: Ammar Akšamija)

Stari grad Tešanj. (Arhiv Akšamija)

Kula sa satom sagrađena je u 17. stoljeću. Od ukupno 21 satnih tornjeva koliko ih je izgrađeno širom Bosne i Hercegovine, ovaj toranj je jedan od četiri koji još uvijek ispravno rade. Visok je 18,5 metara. Ova kula je do 1890. godine pokazivala alaturk vrijeme, ali je iste godine Fehim-beg Smailbegović donio novi sat koji je pokazivao evropsko vrijeme. Ovaj sat još radi (Slika 1.31. i 1.31a.).

Slike 1.31a. ***Sahat kula u Tešnju koja ispravno funkcionira od 17. stoljeća.***

Gazi Ferhad-begova (Čaršijska ili Sukija) džamija. Džamiju je, kao svoju zadužbinu, podigao (1564) Gazi Ferhad-beg. Džamija je tijekom historije više puta stradala, a u pohodu Eugena Savoyskog (1697) spaljena (Slika 1.31.).

Eminagića konak u Tešnju je lociran u staroj gradskoj jezgri grada Tešnja, u neposrednoj blizini tešanjske čaršije.[53] Ne zna se pouzdano vrijeme njegove gradnje, no sudeći prema dispoziciji, konstrukciji i materijalizaciji može se zaključiti da gradnja objekta datira u u prvoj polovici 19. stoljeća (Slika 1.32.).[54]

[53] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku (27. juna do 02. jula 2005,. Službeni glasnik BiH, broj 18/06) kojom se Eminagića konak u Tešnju proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

[54] Ibid.

Slike 1.31. *Čaršija u Tešnju s pogledom na Stari grad Tešanj* (LIJEVO) *i Gazi Ferhad-begova (Čaršijska ili Sukija) džamija* (DESNO).

Slike 1.32. *Eminagića konak u Tešnju.*

Crkva Sv. Petra i Pavla je izgrađena (1910) za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, prema projektu arhitekte Josipa pl. Vancaša (1859-1932). Gradnja je locirana u predgrađu Zvečaj, u podnožju Starog grada Tešnja. Crkva je jednobrodna gradnja rađena u stilu eklektike, s kombinacijom neoromaničkih i neogotičkih stilova. Gabariti osnove crkve su 20,60 x 8,60 m (Slika 1.33.).

Slike 1.33. *Crkva Sv. Petra i Pavla u Tešnju.*

Hram Pokrova Presvete Bogorodice je lociran na brdu Grič u Tešnju. Izgradnja crkve započeta je 1934. godine ali je zbog ratnih okolnosti Drugog svjetskog rata prekinuta i nastavljena poslije rata da bi 1971. bila završena (Slika 1.34.).

Zaključak. Nastanak nekog naselja (grada, sela) ili arhitektonsko-inženjerske strukture nikada nije slučajan, već je rezultat sinergije na relaciji prirodno i društveno okruženje-

Slike 1.34. *Hram Pokrova Presvete Bogorodice u Tešanju.*

čovjek.[55] Dužina trajanja negog naselja, od njegovog nastanka do danas, potvrđuje snagu ovih relacija. Budućnost nekog naselja se može, manje-više precizno, predvidjeti prema njegovoj prošlosti i sadašnjosti. Općina Tešanj je realizirala (2019) projekt izgradnje 'Eko Oaze jezero Rastoke'. Riječ je o projektu kojim Općina Tešanj, prostor oko jezera Rastoke, želi urediti u svrhu bolje promocije sporta, rekreacije i turizma.[56] Ukupna površina zemljišta na ovoj lokaciji je oko 60.000 m^2, a locirano je 200 m od urbanističkog centra Jelaha. Centralni sadržaj Eko Oaze čini jezero površine cca 15.000 m^2, a oko jezera su pješačke i biciklističke staze (Slika 1.35.). Uz odgovorno očuvanje prirodnih resursa, bazirano na znanosti, moralu i svijesti o prirodi 'kao zajedničkoj kući svih žitelja planete Zemlje', uz kulturno-historijsko nasljeđe, perspektive života grada Tešnja su otvorene prema sadržajnoj budućnosti.

Slike 1.35. ***Eko Oaza jezero Rastoke.***

[55] Hadrovic, A. (2007.). "Defining Architecrural Space on the Model of the Oriental Style City House in Bosnia and Herzegovina...", str. 8-14.

[56] "Strategija razvoja općine Tešanj od 2018. do 2022. godine". https://opcina-tesanj.ba/strategija-razvoja-opcine-tesanj-2018-2022-godina/. Pristupljeno: 14. Jun 2018.

Stari grad Ljubuški (postojeće stanje prije obnove i maketa idejnog projekta obnove – Studio Urbing iz Sarajeva, 2018.).

Stari grad Ljubuški

Ljubuški je grad (sa oko 4.500 stanovnika)[57] smješten na jugu Bosne i Hercegovine, udaljen cestom od Mostara 36 km, Makarske 55 km, Splita 120 km, Trebinja 120 km, Dubrovnika 130 km i Sarajeva 170 km (geografske koordinate: 43°12'06.17''N, 17°32'57.67''E, nadmorska visina: 173 m), (Slika 1.36.). Tragovi materijalne kulture svjedoče o naseljenosti ovog područja još od prapovijesti kada su njegovi stanovnici bili Iliri, pleme Daorsi, koje su potisnuli ratoborni Ardijejci i Delmati. Predmeti materijalne kulture čuvaju se u muzeju samostana Humac, koji je osnovan 1884. godine, dok su grobne gomile i utvrđene utvrde još uvijek vidljive na otvorenom prostoru lokaliteta.

Slika 1.36. *Stari grad Ljubuski. Lokacija.*

Prirodno okruženje. Pod 'prirodnim okruženjem' podrazumijevamo sve one značajke koje je priroda dala, a na koje čovjek (uglavnom) nije utjecao: geografski položaj, geomorfologija, vodotoci i akumulacije, biljni i životinjski svijet, raspoloživo tlo, klima...[58] Ljubuški ima umjerenu mediteransku klimu.[59]

---

[57] Stanovništvo prema nacionalnoj/nacionalnoj pripadnosti i spolu, prema naseljenim mjestima, popis.gov.ba, Pristupljeno: 26. Jul 2022.

[58] Ibid.

[59] Climate in Ljubuski, Bosnia and Herzegovina.

Područje Ljubuškog izrazito je bogato vodom (izdašni izvori i vodotoci), (Slike 1.37. – 1.38.) što u kombinaciji s kraškim poljima (uz mogućnost njihovog navodnjavanja) i umjerenom mediteranskom klimom daje temelje za poljoprivredu: uzgoj žitarica (uključujući rižu), povrća, južnog i europskog voća, duhana, vinove loze...[60] Najznačajniji vodotok na području Ljubuškog je rijeka Tihaljina (odnosno Mlade ili Trebižat) sa fascinantnim slapovi Kravica i Koćuš (Slika 1.37.).

Slika 1.37. ***Vodopad Kravice;*** Slika 1.38. ***Izvor Klobuk.***

https://weather-and-climate.com/average-monthly-Rainfall-Temperature-Sunshine,ljubuski-ba,Bosnia-Herzegovina, Pristupljeno: 16. Decembar 2022.

[60] Hadrović, A. (2018). "Arhitektura u putopisima jednog arhitekta"..., str. 363-370.

Najznačajnije nizine su Ljubuško polje, Veljačko polje, Vitinsko polje, Rastok i Beris (Slika 1.39.). Zbog dobre povezanosti s glavnim cestovnim i željezničkim koridorom Bosne i Hercegovine koji vodi od Posavine, preko Sarajeva i dalje rijekom Neretvom do Jadranskog mora, Ljubuški ima iznimne prednosti za uključivanje svih svojih roba na bliže i dalje tržište.[61]

Slika 1.39. ***Urod duhana i rajčica na poljima u Ljubuškom.*** (foto: Ammar Akšamija)

[61] Ibid.

Društveno okruženje. Pod društvenim okruženjem podrazumijevamo sve ono što je čovjek stvorio i što ga odvaja od svijeta ostalih živih bića. Uključuje i fizičke strukture (razne materijalne, više ili manje uređene proizvode njihove djelatnosti) i nematerijalni svijet koji spoznajemo intelektom (znanost, filozofija, religija, pravo, moral) kroz uređeni sustav apstraktnih simbola (slova, znakova).

Historija Starog grada Ljubuškog. Stari Rimljani su na ovo područje došli u 3. stoljeću prije Krista, a do 1. stoljeća, nakon niza ratova, pokorio Ilire. U rimskom administrativnom sistemu područje Ljubuškog bilo je dio Naronitskog konventa s glavnim gradom Naronom (danas Vid kod Metkovića). Tijekom šest stoljeća rimske vladavine na ovim prostorima ostali su brojni tragovi materijalne kulture. Naselje Bigeste bilo je usputna postaja na vojnoj cesti Salona (današnji Solin) – Narona (današnji Vid). Naselje Pagus Scunasticus (na području Mostarskih vrata) izgradili su rimski vojni veterani koji su u znak zahvalnosti za dodijeljenu zemlju podigli spomenik rimskom caru Tiberiju (42. prije Krista – 37). Na Humcu, u blizini današnjeg franjevačkog samostana, na lokalitetu Gracine, istraženi su ostaci rimskog vojnog kompleksa – Bigesta s ostacima kupališta sa saunom. Ostaci ranokršćanskih bazilika pronađeni su i u Vojnićima, Vitini, Crnom Grmu i Proboju.

Slaveni na ove prostore dolaze od početka 7. stoljeća. Mnoge nekropole stećaka datiraju iz srednjeg vijeka, čak 45 lokaliteta s ukupno oko 600 primjeraka stećaka. Najpoznatije nekropole stećaka nalaze se na lokalitetima Studenci, Klobuk, Bijača, Zvirići, Grab, Veljaci i Hardomilje. U 14.-15. stoljeća na vrhu Buturovice podignuta je utvrda. Krajem 14. stoljeća spominje se selo Veljaci koje je bosanski kralj Stjepan Dabiša (?-1395.) dao svojoj kćeri Stani. Ljubuški se u pisanim dokumentima prvi put spominje 1444. godine pod imenom Lubussa kada je imao podgrađe s crkvom.

Osmanlije su ovo područje zauzele 1472. godine i svoj položaj učvrstile izgradnjom i učvršćenjem zatečene utvrde. Ubrzo su ovdje sagradili svoju prvu džamiju (1558), čiji je vakif (dobrotvor) bio Nesuh-aga Vučjaković. Ljubuški je tada administrativno pripadao Imotskom kadiluku, sve do 1718. godine, nakon čega je i sam dobio status kadiluka.

Austrougarska vojska predvođena generalom Jovanovićem ušla je u Ljubuški 2. augusta 1878. godine. Za vrijeme austrougarske uprave u Ljubuškom su postavljeni temelji vinogradarstva i uzgoja duhana. Izgrađene su ceste, mostovi, upravne zgrade, crkva i samostan, sanirano je Ljubuško polje i uređen katastar.

Po završetku Prvog svjetskog rata (1918.) Ljubuški ulazi u sastav novoosnovane Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije (1918-1929-1941). Početkom Drugog svjetskog rata Ljubuški je bio u sastavu NDH, u župi Hum, a nakon 1945. godine, do 1992. godine, bio je u sastavu nove jugoslavenske države FNRJ/SFRJ. Nakon 1992. godine Ljubuški je dio nezavisne države Bosne i Hercegovine.

Graditeljska kulturno-historijska baština Ljubuškog. Kroz bogatu historiju Ljubuškog, gdje su se izmjenjivali Iliri, stari Rimljani, Slaveni, Osmansko Carstvo, Austro-Ugarska Monarhija i jugoslavenske državne tvorevine, preklapali su se tragovi materijalne kulture, koji u svojoj ukupnosti čine ogromnu utjelovljena energija suvremenog grada Ljubuškog (Slike 1.40. – 1.55.). Najbrojniju skupinu prapovijesnih lokaliteta u Hercegovini čine nadgrobni spomenici zvani tumuli (gomile, humci ili gomile). Grobni tumuli podizani su u čast jednog ili više pokojnika, na mjestima pogodnim za njihovu gradnju i izvođenje pogrebnih rituala (Slika 1.40.). Dimenzije tumula kreću se od nekoliko metara do 30 m promjera u podnožju, koji može biti kružnog, eliptičnog ili nepravilnog oblika. Nakon što je odabrano povoljno mjesto za podizanje tumula, izgrađena je kamena grobna građevina u obliku ciste (sanduka), s dvije uzdužne i dvije poprečne stranice od kamenih ploča. Prosječna veličina kamene ciste je 100 x 45 cm, unutar koje su položeni ostaci pokojnika u zgrčenom ('hocker') položaju. Nekada u grobnoj cisterni tumula može biti nekoliko osoba, a nekada grobna cisterna može biti prazna, što je posvećeno osobi određene prapovijesne zajednice čiji ostaci nisu pronađeni ('kenotaf'). Najstariji tumuli u Hercegovini potječu iz eneolitika (3.500-2.300 godina prije Krista).

Slika 1.40. ***Tumulus u blizini Ljubuškog.***

Slika 1.41. ***Pogled sa Starog grada Ljuboškog na novi dio grada u ravnici.***

Ranokršćanska bazilika u Docima. Bazilika je sagrađena (4. stoljeće) za vrijeme vladavine antiknog Rima na ovim prostorima (Slika 1.42.).

Slika 1.42. ***Ostaci ranokršćanske bazilike u Docima.***

Stari grad Ljubuški. Srednjovjekovna utvrda-grad sagrađena je sredinom 15. stoljeća na brdu Butorovica iznad današnjeg grada Ljuboškog. Gradom dominira masivna kula Herceguša (kula hercega Stjepana Vukčića Kosače). U sklopu grada-tvrđave izgrađene su četiri cisterne za vodu (čatrnje), stražarnica, žitnica, pekare i barutana. Osmanlije su ovaj grad-tvrđavu proširili i dodatno utvrdili nakon što su ga osvojili (1463. godine). Vlast nad ovim gradom-tvrđavom prelazila je s jednog na drugog gospodara (bosanske vladare i Ugare) sve dok ga Osmanlije definitivno nisu zauzele 1503. godine, gdje su ostale do njegove smrti (1835.), (Slike 1.43. - 1.45.).

Slika 1.43. ***Stari grad Ljubuški.***

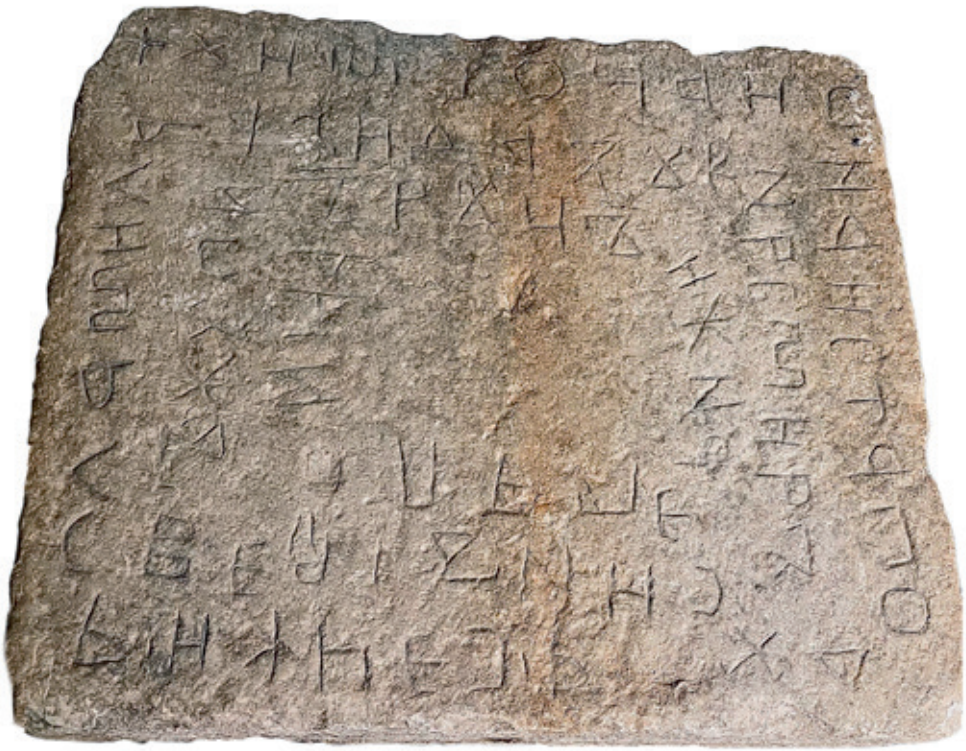
Slika 1.44. ***Stari grad Ljubuški*** – situacija prije obnove.

Slika 1.45. ***Kula hercega Stjepana Vukčića Kosače u Starom gradu Ljubuškom poslije obnove.*** (foto: Ammar Akšamija)

Humačka ploča potječe iz 10. ili 11. stoljeća. Ima dimenzije 65 x 60 x 15 cm i natpis na starobosanskom jeziku ispisan bosanskim pismom. Ova je ploča ugrađena (1867) u zid crkve svete Ane u franjevačkom samostanu na Humcu kod Ljubuškog, odakle je izvađena (1958) i izložena u samostanskom muzeju (Slika 1.46.).

Slika 1.46. ***Humačka ploča.*** (foto: Ammar Akšamija)

U okolini Ljubuškog nalazi se 7 nekropola sa ukupno 214 stećaka, od toga: ploča 88, sanduka 78, sanduka sa postoljima 1, sarkofaga 9 te ploča i sanduka koji nisu pojedinačno opisani 48 primjeraka. Od 176 opisanih nadgrobnih spomenika polovica su ploče, polovica sanduci, dok je sarkofaga relativno malo, ali su umjetnički kvalitetnije ukrašeni od ostalih (Slika 1.47.). Od 176 primjeraka, 81 je ukrašen, od čega 33 sa simbolom križa, što je posebno došlo do izražaja u Gornjim Studencima. Dekorativni motivi na nekropolama sa stećcima iz ljubuškog kraja su: motiv štita sa mačem, simbol kamenice, ljudske figure sa ukrasom, tordirano uže i vrpce, polumjesec, rozete, trolistne vitice, točak, spiralni motiv, scene lova,

simbol sokola i turnir. Na ovom području djelovalo je nekoliko klesarskih radionica kao nositelja različitih utjecaja. Nije ista radionica majstora koji su izradili spomenike na nekropoli u Gornjim Studencima i onih koji su radili na nekropoli 'Gračine' u Bijaci, Zvirićima i Pržinama. Većina spomenika pripada 14. i 15. stoljeću, neki primjerci, međutim, mogli su nastati mnogo ranije, možda čak i u 12. stoljeću.

Slika 1.47. ***Stećci u okolici Ljubuškog.***

Čovjek. Prostor dobiva smisao samo ako stoji u nekom odnosu s čovjekom. Taj se odnos kreće od odnosa već poznatih dimenzija prostora, preko onih naslutljivih, do onih koje su trenutno izvan dosega ljudske mašte. Drugim riječima, čovjek je biće na putu, biće koje neprestano uči, biće otvorenih mogućnosti. Pojam 'čovjek' ogromno je pitanje, čiju bit on sam pokušava dešifrirati u svojim granicama, u granicama Zemlje i granica Svemira.

Prema narodnoj predaji, herceg Stjepan Vukčić Kosača (oko 1404-1466) počeo je graditi Ljubuki grad u čast svoje žene Ljubuše, po kojoj je, prema predaji, grad i dobio ime. U pisanim izvorima ime grada se prvi put spominje 1435. godine pod imenom 'Lubussa'. Tek u drugoj polovici 19. stoljeća Ljubuški je zabilježen na kartama i planovima pod današnjim imenom. Prvi stanovnici za koje znamo na području Ljubuškog bili su Iliri-Daorsoni/Daorsi koji su se naselili u dolini Trebižata. Daorse su kasnije protjerali ratoborni Ardijejci i Delmati, koji su se kratko vrijeme naselili u zapadnom dijelu Ljubuškog. Brojni ostaci pokazuju nam koliko je buran i aktivan život bio u ilirsko doba. Kamene gomile, kojih u Ljubuškom mora biti više od 1.000, služile su uglavnom kao nadgrobni spomenici uglednijim pripadnicima ilirskih rodova. Propast ilirskih plemena i dolazak Rimljana na ljubuško područje radikalno je promijenilo etnološku, topografsku i gospodarsku sliku. Svjedoci ove promjene su i dva naselja iz rimskog doba: Bigeste (na Radičićima i Humcu) i Pagus Scunasticus (vjerojatno na Mostarskim vratima). Naselje Bigeste prvotno je bilo usputna stanica, potom rimski vojni logor čiji su ostaci otkopani na lokalitetu Gracine na Humcu. Pagus Scunasticus bio je veteransko naselje (otpušteni rimski vojnici), o čemu svjedoče dvije natpisne ploče pronađene na lokalitetu Zorbinovac. U Franjevačkom muzeju na Humcu sačuvani su brojni kameni natpisi, najčešće nadgrobni, koji govore o vojnim postrojbama u kojima su služili djelatni i umirovljeni vojnici. Nakon Rimljana, u 7. stoljeću na područje Ljubuškog prodiru Slaveni. Najbrojniji srednjovjekovni spomenici u Ljubuškom svakako su stećci. Ipak, ono po čemu je Ljubuški najpoznatiji je srednjovjekovna kula na vrhu brda Butorovice iznad Ljubuškog, koja je 2004. godine proglašena nacionalnim spomenikom kulture. Narodna predaja njenu izgradnju pripisuje hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači, iako je starija od njega. Kada su Osmanlije osvojile Ljubuški 1472. godine, oko kule su dogradili bedeme, izgradili konake za posadu i sagradili džamiju 1558. godine. Vojska Austrijske Monarhije zauzela je Ljubuški 2. kolovoza 1878. godine. Razdoblje austrijske uprave (1878-1918) značio je preporod Ljubuškog u infrastrukturnom, poljoprivrednom, industrijskom, kulturnom i administrativnom smislu.

Granice. Granice su ona mjesta u okruženju gdje se situacije na koje nailazimo kontroliraju prema vrlo specifičnim ljudskim potrebama. Uvjeti su sve one otkrivene i neotkrivene pojave u svemiru koje na čovjeka djeluju poticajno ili degradirajuće. Granice, dakle, imaju zadatak omogućiti selekciju utjecaja. U arhitektonskom smislu oni zatvaraju, ali i uključuju čovjeka u uvjete određene sredine. Franjevački samostan i crkva sv. Ante Padovanskog na Humcu kod Ljubuškog. Franjevci su na ljuboški kraj došli početkom 15. stoljeća kada su osnovali svoj prvi samostan s crkvom svete Katarine. Osmanlije su srušile (1563) ovaj kompleks, a franjevci su pobjegli u Zaostrog. Obnova samostana u ovom mjestu odvijala se (1867-1869-1895-1994) pred kraj osmanske uprave na ovim prostorima i kasnije (Slika 1.48.).

Slika 1.48. ***Franjevački samostan i crkva sv. Ante Padovanskog na Humcu kod Ljubuškog.*** (foto: Ammar Akšamija)

U Starom gradu Ljubuškom, u ambijentu orijentalnog grada (razorenog u ratu 1992-1995), nalazimo nekoliko javnih ćesama (slike 18-24). Jedna od njih se zove 'Žabljak' i nalazi se uz ulicu, ispred istoimene džamije (koja potječe iz 17. stoljeća). Česma je izgrađena 1935. godine, a kako je izgrađena kvalitetno i stabilno u svim segmentima, i danas služi svojoj namjeni (Slika 1.49.).

Slika 1.49. *Javna česma 'Žabljak' u Ljubuškom.*

Preko puta džamije Nesuh-age Vučjakovića (koja je sagrađena 1559. godine), u Starom gradu Ljubuškom, stoji javna česma bez ikakvog natpisa, naslonjena na snažan kameni zid.

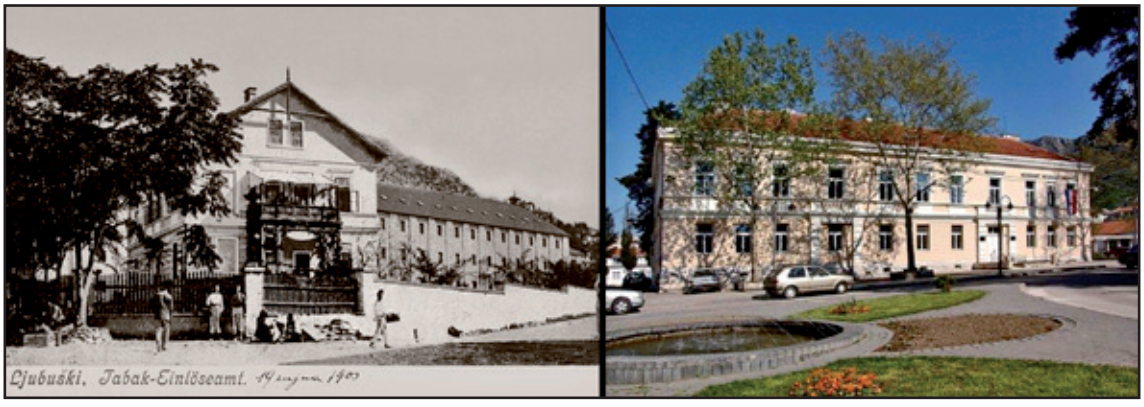
Ova javna fontana sublimirani je izraz pojma fontane: dostupna svim prolaznicima ulicom, nenametljiva, bezimena, bez ispisanih poruka – čista je namjena (Slika 1.50.).

Uzgoj i prerada duhana u prošlosti je bila vrlo važna na području Ljubuškog i nosila je gotovo cjelokupno gospodarstvo. Osim ekonomske važnosti, vrlo je važna i socijalna dimenzija proizvodnje duhana jer je duhan već dugi niz godina glavni izvor prihoda mnogih obitelji.

Slika 1.50. ***Javna česma pored džamije Nesuh-age Vučjakovića u Starom gradu Ljubuškom.***

U njegovom uzgoju i proizvodnji sudjelovali su svi članovi obitelji, kako oni radno sposobni, tako i djeca i starci, a od uzgoja duhana živjele su mnoge obitelji u cijeloj općini i okolici. Krajem 20. stoljeća dolazi do stagnacije, a u 21. stoljeću do potpunog gašenja proizvodnje duhana u Hercegovini. Kompleks duhanske stanice u gradu Ljubuškom (Tabak Einlöseami) građen je od 1880. godine u više etapa za potrebe prerade duhana. Na južnoj periferiji grada Ljubuškog tada se nalazilo 11 objekata. U austrougarskoj fazi izgrađeno je pet paviljonskih zgrada – skladišta za duhan, daljnju klasifikaciju i preradu, jedna upravna zgrada i jedna stambena zgrada s nekoliko stanova za smještaj službenika (Slika 1.51.).

Slika 1.51. LIJEVO: ***Tabak Einlöseami*** (Otkupna stanica) ***u Ljubuškom*** (1900).
DESNO: ***Zgrada općine u Ljubuškom*** (sagrađena za vrijeme austrougarske uprave).

Slika 1.52. ***Dio današnjeg grada Ljubuškog.*** (foto: Ammar Akšamija)

Slike 1.53 i 1.54. ***Stari dio grada Ljubuškog. Arhitektonske strukture*** (džamija u mahali Gožulj sa javnom česmom Žabljak [GORE], javna česma Vodica i javna česma Zaguša [DOLJE]).

Zaključak. Ljubuški se nalazi na jugu Bosne i Hercegovine i nalazi se na važnim prometnicama prema Mostaru (36 km), Makarskoj (55 km), Splitu (120 km), Dubrovniku (130 km) i Sarajevu (170 km). Područje grada zauzima površinu od 292,7 km², a gradsko područje se proteže od vrhova Buturovice do Ljubuškog polja (Ljubuško polje) prema rijeci Trebižat. Osim poznatog krškog reljefa Hercegovine, Ljubuki ima nekoliko plodnih polja. Najpoznatiji su Ljubuško, Veljačko, Vitinsko, Rastok i Beris koje zapljuskuje rijeka Trebižat. Od brojnih pritoka, koje ljubuški kraj čine vodom najbogatijim u cijeloj Hercegovini, valja spomenuti Vriošticu, koja izvire u Vitini, i Studenicu, koja izvire u Studencima i natapa Studenačko polje. U gradu ima oko 10.000 ha pašnjaka i oko 16.000 ha šuma, uglavnom listopadnog drveća: hrasta, graba, jasena, klena, drijena i kraškog grmlja. Najviši planinski vrh na području grada je 959 metara visoki Vrlosinj s kojeg puca pogled na Jadransko more.

Geopolitički položaj (blizina Jadranskog mora i orijentacija na bogatu prometnu infrastrukturu u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj), umjerena mediteranska klima (sa 2.300 sunčanih sati godišnje), bogati prirodni resursi (voda, oranice, pašnjaci, šume) otvoriti široke perspektive za uspješan život grada Ljubukog.

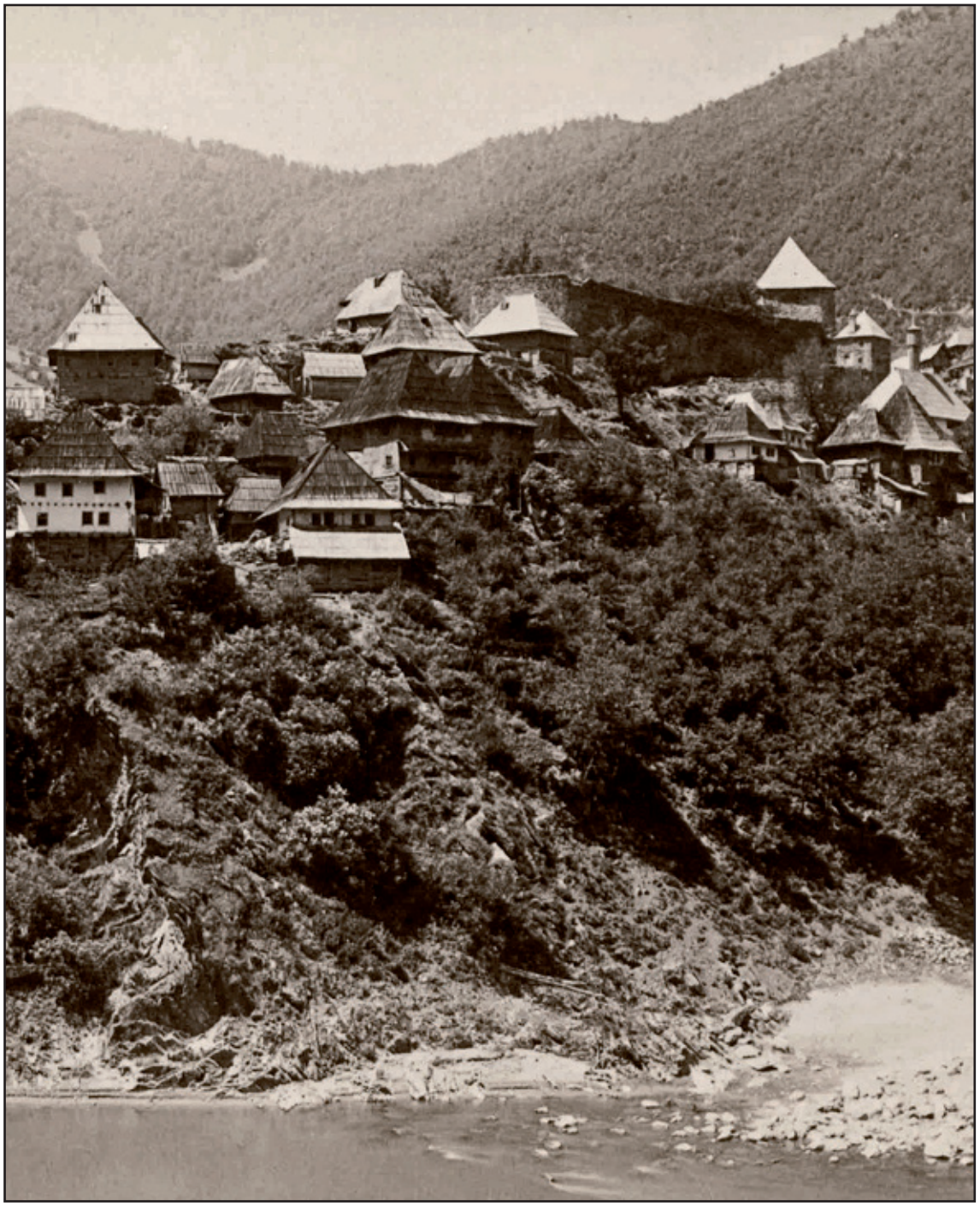
Stari grad Ljubuški predstavlja bogatu kulturnu i arhitektonsku baštinu današnjeg grada Ljubuškog, koja potvrđuje kontinuitet života na ovim prostorima. Dobar način da se 'aktivira' ta ostavština, odnosno njena 'utjelovljena energija' je prvi muzej duhana u regiji i ujedno restoran “Tabak” u Ljubuškom koji je otvoren 1. maja 2022. Muzej se nalazi u bivšoj tvornici duhana koja više ne radi kao tvornica, ali još uvijek ima cijeli pogon i strojeve (Slika 1.55.).

Slika 1.55. ***Dio stalne postavke Muzeja duhana u Ljubuškom*** (uređen u nekadašnjoj zgradi Tabak Einlöseami).

Slika 1.55a. ***Dio postavke Muzeja duhana u Ljubuškom.***

Stari grad Vranduk – 1890. godine. (Arhiv Akšamija)

Stari grad Vranduk

Vranduk je srednjovjekovni grad-utvrda u dolini rijeke Bosne, situiran sjeverno od Zenice, danas je selo u kome, u rijetko viđenoj simbiozi, žive suvremeni stanovnici u okruženju relativno dobro očuvanog kulturno-historijskog nasljeđa. Današnji Vranduk je naselje sa 447 stanovnika[62] locirano na brdu iznad lijeve obale rijeke Bosne na udaljenosti oko 85 km od Sarajeva, a 10 km od Zenice (geografske koordinate: 44º17'30.68''N, 17º54'15.31''E, nadmorska visina: 322 m), (Slike 1.56. – 1.68.). Ispod naselja prolazi tunel (na putu M17: Sarajevo-Zenica-Doboj). Dolina rijeke Bosne je 'historijska kičma' gdje su bile formirane prve države – jezgra suvremene Bosne i Hercegovine. Budući se nalazi u uskoj dolini rijeke Bosne, na glavnj prometnoj kičmi Bosne i Hercegovine koja prati tok rijeke Bosne, Vranduk je nastao kao grad-utvrda od izuzetnog strateškog značaja.

Dosadašnjim arheološkim istraživanjima na samom mjestu utvrde nisu pronađeni tragovi utvrđenja iz predhistorije ili antike. Kada su je početkom 1. stoljeća osvojili Iliri, od Salone je između 14. i 20. godine urađena cesta ad Bathinum flumen, čiji je dio išao dolinom Bosne od Zenice prema Žepču. Ovo je bila vojna cesta, 'via munitia'. Nizvodno od Zenice nisu utvrđeni ostaci rimske ceste.

Vranduk se prvi puta spominje (11. marta 1410.) pismu dubrovačke vlade ugarskom kralju Sigismundu (1368-1437). Iz pisma se vidi da je hrvatsko-slavonski ban Pavle Bősseny, zapovjednik ugarske vojske koja je prodirala u srednju Bosnu preko dolinom rijeke Bosne u borbi protiv kralja Stjepana Ostoje (1378-1418), bio je u Vranduku (u martu 1410.) kao kaštelan s posadom plaćenika ugarske vojske. Početkom te iste godine Mađari su osvojili Vranduk i preoteli ga bosanskom kralju Stjepanu Ostoji.[63] Budući da Vranduk nije bio od neposrednog interesa za dubrovačke trgovce i poslovne ljude, dubrovački administrativni dokumenti ne bilježe veću privrednu aktivnost. U podgrađu Vranduka (Varošište, Podvranduk) u dva je navrata (1430) boravio bosanski kralj Tvrtko II Tvrtković (vladao 1404–1409 i 1420–1443).

---

[62] „Naseljena mjesta 1991/2013“ (in Bosnian). Statistical Office of Bosnia and Herzegovina. Retrieved February 27, 2022. http://www.statistika.ba/?show=12&id=11185. Pristupljeno: 7.25.2022.

[63] Anđelić, P. (1984), “Srednjovjekovlje – doba stare bosanske države”; u: *Visoko i okolica kroz povijest,* 1). Općina Visoko, Visoko, str.103-309.

Kao kraljevska utvrda, Vranduk je bio glavni cilj u pohodima ugarske vojske na bosansku državu.

U Vranduku je (1449) bosanski kralj Stjepan Tomaš (1411-1461) sklopio trgovačko društvo za promet srebra sa Nikolom Testom, trgovcem iz trogira. Kralj Stjepan Tomaš (1411-1461) je ovdje sagradio (1447) Crkvu Sv. Tome. U podgrađu Vranduka je postojao (1449) franjevački samostan. Osmanlije su osvojile (1463) Vranduk kada se on razvija po shemi orijentalno-osmanskog urbanizma i postaje kasaba. Za vrijeme prodora (1697) austrijske vojske prema Sarajevu predvođene Eugenom Savojskim (1663-1736) Vranduk je bio neprolazna zapreka koja je preusmjerila smjer prodora Savojskom zaobilaznim putevima prema Sarajevu. U periodu (1715-1773) Vranduk je sjedište Vrandučke kapetanije sa prevashodno vojnim značajem. Pri austrougarskoj okupaciji (1878) Bosne i Hercegovine Vranduk, zbog nove ratne tehnike, nije bio zapreka prodora austrougarske vojske. Od tada Vranduk gubi vojno-strateški značaj.[64]

U Bosni i Hercegovini ima preko 300 srednjovjekovnih gradova-utvrda. Većina su ruine, a tek nekoliko njih danas služi kao mjesta za povremeno organiziranje umjetničkih predstava (ljetni dani).[65] Neki od tih gradova su 'konzervirani', a posjetioci ih mogu obići u okviru 'turističkih obilazaka'. Autor je posjetio više od dvadeset gradova-utvrda kako bi ih upoznao i usporedio sa sličnim gradovima-utvrdama u svijetu. Ti su gradovi-utvrde bili predmet njegovog istraživanja po drugim temama ('voda i čovjek', 'arhitektura uklesana u stijene, na primjer). Autor je posjećivao Vranduk više puta, iz različitih razloga, kako bi se usredotočio na 'otkrivanju detalja' po različitim temama.

Slijedom autorove teorije o Arhitektonski Definiranom Prostoru,[66] ovdje se pokušalo odgovoriti na nekoliko pitanja: 1. Koji su inputi utjecali na formiranje grada-utvrde na

---

[64] Komisija za zaštitu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Graditeljsku cjelinu – Stari grad Vranduk u Vranduku, općina Zenica, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 05.2-2-274/04-4, od 25.01.2005. godine.

[65] Među gradovima-utvrdama koje je Autor posjetio su: Visoki (Visoko), Bobovac, Srebrenik, Stjepan-grad iznad Vrela Bune, Jajce, Doboj, Maglaj, Tešanj, Ključ, Banjaluka, Bužim, Ostrožac (kod Cazina), Bosanska Krupa, Havala (Kulen Vakuf), Ljubuški, Vrnograč...

[66] Hadrovic, A. (2007.). Defining Architecrural Space on the Model of the Oriental Style City House in Bosnia and Herzegovina..., str. 8-14.

ovom mjestu? 2. Kakvu je historiju preživio ovaj grad-utvrda? 3. Kako i od čega žive današnji stanovnici Vranduka? 4. Kakav je odnos ljudi-današnjih stanovnika Vranduka i grada-utvrde? 5. Kakve su perspektiva Vranduka u smislu pitanja održivog života?

Slika 1.56. *Stari garad Vranduk.*

Prirodno okruženje. Vranduk je naselje koje, osim nekadašnjeg vojno-strateškog značaja, ima svoje prirodne resurse, prije svega vodu (rijeku Bosnu i mnogo prirodnih izvora), plodne ravnice (u podgrađu, uz obalu rijeke Bosne), brežuljke pogodne za voćarstvo te pašnjake pogodne za stočarstvo i šumu.

Saobraćani pristup Vranduku je 'kompliciran'. U pristupu Vranduku putem M17, putnik ugleda Vranduk na brdu, 'nadohvat ruke', ali put nastavlja kroz tunel izpod naselja. I kada vozač, nakon izlaska iz tunela, očekuje odvojak puta za Vranduk, neće imati takvu mogućnost. Iz tog razloga, mnogi potencijalni gosti, prolaze i ne posjeću Vranduk. Naime, pristupni put za Vranduk se odvaja od magistralnog puta M17 (i to samo iz pravca Sarajeva) na ulazu u tunel, vodi desnom obalom rijeke Bosne, kada, nakon oko 1.5 km mostom prelazi na lijevu obalu rijeke Bosne i 'uzvodno se vraća u Vranduk'. Vranduk je povezan sa gradom Zenicom putem koji vodi lijevom obalom rijeke Bosne (Slika 1.56.).

Danas stanovnici Vranduka proizvode zdravu hranu, povrće, voće i mliječne proizvode. Blizina Zenice i njeni industrijski potencijali su stanovnike Vranduka orijentirali na zapošljavanje u industrijskim pogonima Zenice, ali uz kombinaciju sa bevljenjem poljoprivredom u samom naselju.

Slika 1.57. ***Vranduk.*** (foto: Ammar Akšamija)

Slika 1.57a. ***Pogled na Vranduk iz ptičije perspektive.*** (foto: Ammar Akšamija)

Slika 1.58. ***Pogled na Vranduk sa desne obale rijeke Bosne.*** (foto: Ammar Akšamija)

Unutar zidina srednjovjekovnog Vranduka i danas stoji zidana cisterna (čatrnja) za vodu, dok je u modernom naselju izgrađeno više česama (Slika 1.59.).

Slika 1.59. ***Javne česme u današnjem Vranduku*** (unutar historijske jezgre i u 'podgrađu'-na desnoj obali rijeke Bosne).

Neke su česme skromne, tipične javne seoske česme napravljene da budu, prije svega, svrsishodne. Na jednoj od takvih česama je nedavno (vjerovatno pod utjecajem novih česama sa natpisima kojima se želi prenijeti neka poruka) 'dopisan' natpis bojom.

U samom podnožju kule starog grada Vranduka, s pristupom s glavne ulice, savršeno uklopljena u prirodnu stijenu, locirana je spomen-česma palim borcima (šehidima) Vranduka u ratu 1992-1995. U dizajnu česme se uočavaju neki tradicijski elementi: primjena triptiha (kako su izgledali srednjovjekovni prozori ili oltari), masivnog kamenog korita (koje podsjeća na stećak) te klupa od masivnog drveta rustične obrade. U kamenu ploču česme uklesan je natpis:[67]

بسم الله الرحمن الرحيم

وَلَا تَقُولُوا لِمَن يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ ۚ بَلْ أَحْيَاءٌ وَلَٰكِن لَّا تَشْعُرُونَ

I NE RECITE ZA ONE KOJI SU NA
ALLAHOVOM PUTU POGINULI
„MRTVI SU“. NE, ONI SU ŽIVI
ALI VI TO NE OSJEĆATE (Kur'an 2:154)
ŠEHIDSKA ČESMA VRANDUKA

Društveno okruženje. Pod Društvenim okruženjem podrazumijevamo sve ono što je čovjek kreirao i što ga odvaja od svijeta ostalih živih bića. Uključuje i fizičke strukture (razne materijalne, više ili manje uređene produkte njihove djelatnosti) i nematerijalni svijet koji spoznajemo intelektom (znanost, filozofija, religija, pravo, moral) kroz uređeni sistem apstraktnih simbola (pismo, znakovi).

Zbog blizine i administrativne pripadnosti, Vranduk je uvijek bio u tijesnoj vezi sa gradom Zenicom. Iako je poljoprivreda (ekološka proizvodnja hrane) jedno od osnovnih zanimanja današnjih stanovnika Vranduka, najveći broj radno-sposobnog stanovništva radi u Zenici (rudarstvo i metalna industrija, drvna industrija, tekstil i obrada kože). Veliki je broj penzionera koji su svoje penzije zaradili u Zenici.

[67] Hadrovic, A. (2014). “Water and man in autoshthonous symbiosis in Bosnia and Herzegovina”, Sarajevo, Avicena, str. 1205-1210.

Arhitektonsko kulturno-historijsko nasljeđe Vranduka je vezano za njegov vojno-strateški značaj. Vranduk je jedan od najljepših srednjovjekovnih gradova u Bosni. To je bio vrlo važan grad-utvrda koji je kontrolirao put dolinom rijeke Bosne, od Panonske nizije do Jadranskog mosta. S obzirom da je ovdje dolina Bosne najuža, svoju je ulogu mogao obavljati vrlo učinkovito. Spominje se prvi puta 1410. godine. Bio je to kraljevski grad (u posjedu kralja Ostoje). Kralj Tomaš je ovdje za kneza postavio svoga brata Radivoja. Osmanlije su ga zauzele 1463. godine i bio je njihova vojna postaja sve do 1887. godine.[68]

Čovjek. Prostor dobiva smisao samo onda ako stoji u nekom odnosu prema čovjeku. Taj se odnos kreće od relacija već saznatih dimenzija prostora, preko onih koje se naslućuju, pa do onih koje su trenutno van domašaja ljudske imaginacije. Drugim riječima, čovjek je biće na putu, biće koje neprekidno saznaje, biće otvorenih mogućnosti. Pojam 'čovjek' ogromno je pitanje čiju bit on sam pokušava dešifrirati u svojim granicama, u granicama Zemlje i granica Svemira. Zajedno s ostalim živim svijetom sudjeluje u procesu kruženja materije i energije u prirodi, dijeleći s njom istu sudbinu, rađajući se i umirući protiv njezine volje. Obdaren razumom, voljom i osjećajima, on jedini u živom svijetu može otkriti zadane zakone ustrojstva prirode.

U više posjeta starom gradu-utvrdi Vranduk, Autor je naročitu pažnju posvetio njegovim stanovnicima i ispitivao kakva je njihova veza sa gradom-utvrdom. Oni nemaju materijalne koristi od grada-utvrde (tek je jedna osoba, kustosica muzeja, ondje zaposlena), ali grad doživljavaju kao dio 'svog vlastitog bića', 'kao svog dalekog pretka' i 'kao dio njehovih budućih pokoljenja'. 'Utjelovljena energija' grada-utvrde je njihovo nasleđe koje im 'daje vjeru u kontinuitet života'. Stanovnici Vranduka slijede vjeru (Islam) i u svom svakodnevnom životu to manifestiraju (Slike 1.60. – 1.64.). El Fatihovu džamiju posjećuju u pet dnevnih molitvi, svakodnevno se druže, i uz razgovoru o svakodnevnom poslu saopštavaju jedni drugima o svojim planovima da obave hadždž, na primjer.[69]

---

[68] Kreševljaković, H., "Izabrana djela", knjiga II, V. Masleša, Sarajevo, 1991., str. 405.

[69] Prilikom jedne od posjeta Vranduku, okupljena grupa ljudi je Autoru predstavila čovjeka koji se sprema da po treći put obavi hadždž. Na upit Autora zašto to čini, budući je islamska obveza (ako je vjernik u mogućnosti) da to obavi jedanput, čovjek je kazao da je to njegovo najveće zadovoljstvo koje mu daje smisao životu. Autor je bio naročito prijatno iznenađen kada ga je jedan od domaćina 'pozvao na ručak, ili barem na kafu'.

Slika 1.60. GORE: ***Glavni trg naselja Vrandu*** (uz zidove starog grada-tvrđave).
Slika 1.61. DOLJE: ***Obilježavanje Dana šehida u Vranduku*** (5.3.2022.).

Slika 1.62. ***Održavanje Večeri Kur'ana u starom gradu-utvrdi Vranduk***. Slika 1.63. ***Noć Rock'n 'Rolla u starom gradu-utvrdi u Vranduk*** (28. July 2018.). Slika 1.63. ***Noć sevdaha u starom gradu-utvrdi Vranduk***.

Granice. Granice su ona mjesta u okruženju na kojima zatečena stanja bivaju kontrolirana prema sasvim konkretnim čovjekovim potrebama. Stanja su sve one otkrivene i neotkrivene pojave u prostoru koje na čovjeka djeluju stimulirajuće ili degradirajuće. Granice, stoga, imaju zadaću da omoguće selekciju utjecaja. U arhitektonskom smislu one ograđuju, ali i uključuju čovjeka u stanja određenog okruženja.

Fizičku strukturu starog grada-utvrde Vranduka dobrim je dijelom definirala geomorfologija lokacija. Utvrda je izgrađena na prirodnom i umjetno poravnatom stjenovitom kamenom platou, a na njegovim padinama podignuti su kurtini tvrđave. Izdiže se iznad doline rijeke Bosne za oko 25 m (Slika 1.57.).

Utvrda je svojom dužom osi okrenuta prema sjeverozapadu. Glavni elementi utvrde su: bedemi i glavni ulaz, obor sa cisternom, glavne kule ili utvrde, stražarnica (izgrađena na kuli) i male kule. U grad se ulazi nizom stepenica kroz prolaz u sjeveroistočnom dijelu bedema obora. Izvan ulazne kapije je popločani plato do kojeg vode kamene stepenice. Glavna kula nalazi se na najvišoj tački grada-utvrde, sjeverno od obora. Podignuta je na stijenskoj podlozi čiji se slojevi spuštaju od sjevera prema jugu.Tlocrt kule je približno kvadratičan, vanjske stranice duge 9,25 m, a unutarnje oko 5,85 x 5,80 m. Kula je građena od komada lomljenog kamena s vezivom od vapnene žbuke. Zidovi se razlikuju po debljini: sjeverozapadni i sjeveroistočni su najdeblji, iz strateških razloga, mjestimično od 1,95 m do 2,220 m. Gornji dio kule razlikuje se od donjeg, s najdebljim zidovima koji su okrenuti prema oboru prema sjeverozapadu i jugoistoku, dok su sjeveroistok i sjeverozapad, gdje su ostavljeni otvori, nešto tanji, u rasponu od 1,10 m do 1,20 m debljine. Ulaz u kulu je u jugozapadnom zidu. Ovdje je zid debljine 1,53 m. Vrata su široka 80 cm i udaljena od južnog ugla kule oko 2,20 m. Utvrda je vjerojatno imala tri kata, od kojih je najniži služio za skladištenje, a gornja dva za smještaj garnizona i za borbene svrhe.

Južno od kule nalazi se obor (unutarnje dvorište) elipsoidne osnove, dužine oko 37 m i širine 12 m. Zidovi obora građeni su u dvije etape. Prvo dolaze vanjski bedemi, debljine oko 1 m, na vanjskom rubu stjenovitog platoa i uklopljeni u liticu. Kada su prvi put sagrađeni, nisu imali nazubljene otvore s puškarnicama na vrhu zidova. Kasnije su s unutarnje strane bedema podignuti zidovi koji su debljine do 1,80 m, lošije kvalitete, položeni na sloj vrlo tvrde smeđe zemlje. Oni su korišteni kao hodnici bedema. Probijeno je 27 puškarnica (profila 1,00 do 1,55 m) u gornjem, vanjskom dijelu zapadnog bedema. Visina bedema se kreće od 4,50 do 7,50 m (na istoku), 9,50 do 12 m (na zapadu), 9,50 m (na sjeveru) i 12,00 m (na jugu).

Cisterna i filter-bunar nalaze se u sjeverozapadnom dijelu obora, usječeni u stijenu do dubine od 6 m (Slika 1.65.). U stijenu udubljeno okno bunara ima promjer 5,5 m. Prvo je obložen slojem vodonepropusne sivozelene gline debljine 0,5 m. Slijedio je 1,2 m debeo sloj riječnog šljunka i pijeska. Središnje okno bunara je kružnog oblika, promjera 2,50 m, a obloženo je pažljivo postavljenim klesanim blokovima sedre različitih veličina. Na sjevernom rubu cisterne nalazio se niski zid od lomljenog kamena s malternim vezivom. Kasnije je sagrađena mala kula oko 1,80 m od sjeveroistočnog ugla kule. Ova kula je tlocrtno nepravilnog pravokutnika, čiji zapadni zid ima vanjske dimenzije 4,75 m, istočni zid 5 m, sjeverni zid 4,7 m i južni zid 4,5 m. Zidovi variraju u visini od 5,35 m na zapadu do čak 8,30 m na istoku.

Slika 1.65. ***Vranduk, stari grad-utvrda***. (foto: Ammar Akšamija)

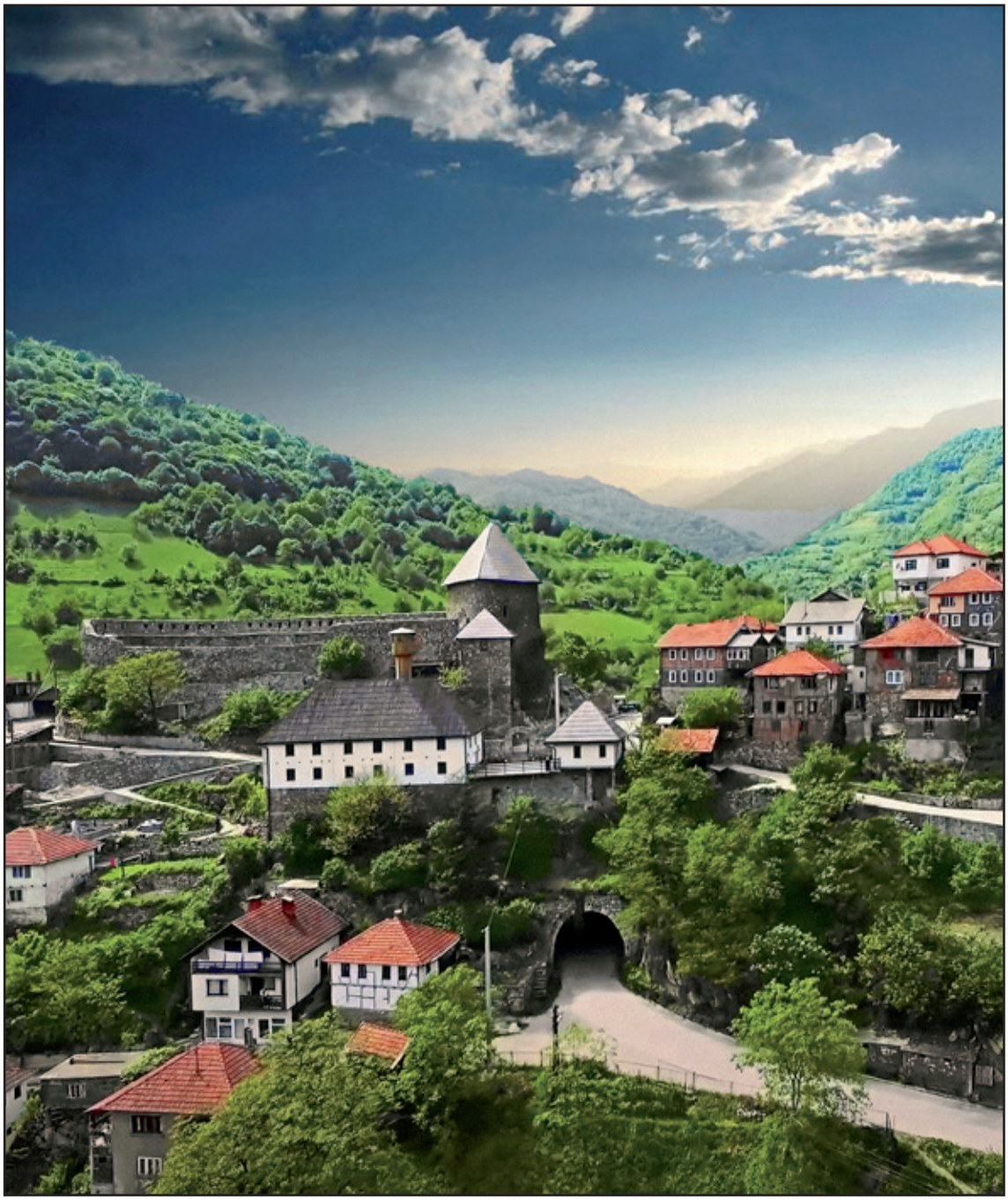

Slika 1.65a. ***Vranduk, stari grad-utvrda.*** (foto: Ammar Akšamija)

Slika 1.65b. ***Stari grad-utvrda Vranduk i okolina uz rijeku Bosnu.*** (foto: Ammar Akšamija)

Slika 1.65c. *Vranduk, stari grad-utvrda.* (foto: Ammar Akšamija)

Slika 1.65d. ***Vranduk, stari grad-utvrda iz ptičije perspektive i detalj bedema sa unutarnje strane.*** (foto: Ammar Akšamija)

Džamija sultana Mehmeda II Fatiha-El Fatiha. Džamija je podignuta neposredno poslije osmanskog osvajanja Bosne i Hercegovine (1463-1481). U pisanim izvorima ova se džamija prvi puta spominje 1472. godine. Tijekom svoje historije džamija je popravljana više puta (Slika 1.66.). Džamija je u dobrom građevinskom stanju. Usljed brojnih intervencija, posebno u unutrašnjosti, džamija je izgubila veliki dio svoje autentičnosti. To se posebno odnosi na neprikladnu upotrebu drvene lamperije koja je pričvršćena na gotovo sve površine – stropove, podne grede, stepenice, pa čak i zidove do visine od 80 cm – te izvana, gdje je nagib krova veći. izmijenjen i neprikladni materijal korišten kao obloga. Džamija je pravougaone osnove, dimenzija 13,64 x 7,28 m, a sastoji se od prizemlja i kata. Unutrašnjost središnjeg molitvenog prostora je dimenzija 14,10 x 6,54 m. Džamija je orijentirana sjever-jug, a ne jugoistok/sjeverozapad, kakav je islamski propis (prateći izohipsu terena i radi olakšavanja plasiranja na teren). Budući da je podignuta na vrlo strmom mjestu, istočni zid, okrenut prema rijeci Bosni, izuzetno je visok. Jedna od karakteristika ove džamije su njena dva ulaza – jedan na sjevernoj i drugi na zapadnoj strani.

Zaključak. Budući da su konzervatorsko-restauratorske radove na staroj tvrđavi Vranduk izvodili u više navrata Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine i Muzej grada Zenice, koji su inicirali arheološka istraživanja na tvrđave 1968. godine, sada se može reći da je utvrda u relativno dobrom stanju. Godine 1999. započeli su radovi na realizaciji projekta sanacije utvrde – prva faza, u kojoj su izvršeni hitni popravci bedema, male kule i velike kule. Konzervatorsko-restauratorskim radovima provedenim 2002. godine otklonjeni su svi rizici kojima je utvrda bila izložena. Istodobno su praćena i sanirana oštećenja istočne strane vanjskog bedema.[70]

Iako većinu stanovništva današnjeg Vranduka čine starije osobe, njegova fizička struktura (gradnje izvan zidina grada-utvrde) se obnavlja i prave nove kuće. Većina novoizgrađenih struktura je izgrađena 'izvan konteksta', kao bilo gdje u Bosni i Hercegovini. Jedino pohvalno u tom smislu jeste ponovna upotreba drvene građe od starih (srušenih) objekata, što je racionalno, ali i u skladu sa 'reupotrebom materijala' u novim gradnjama.

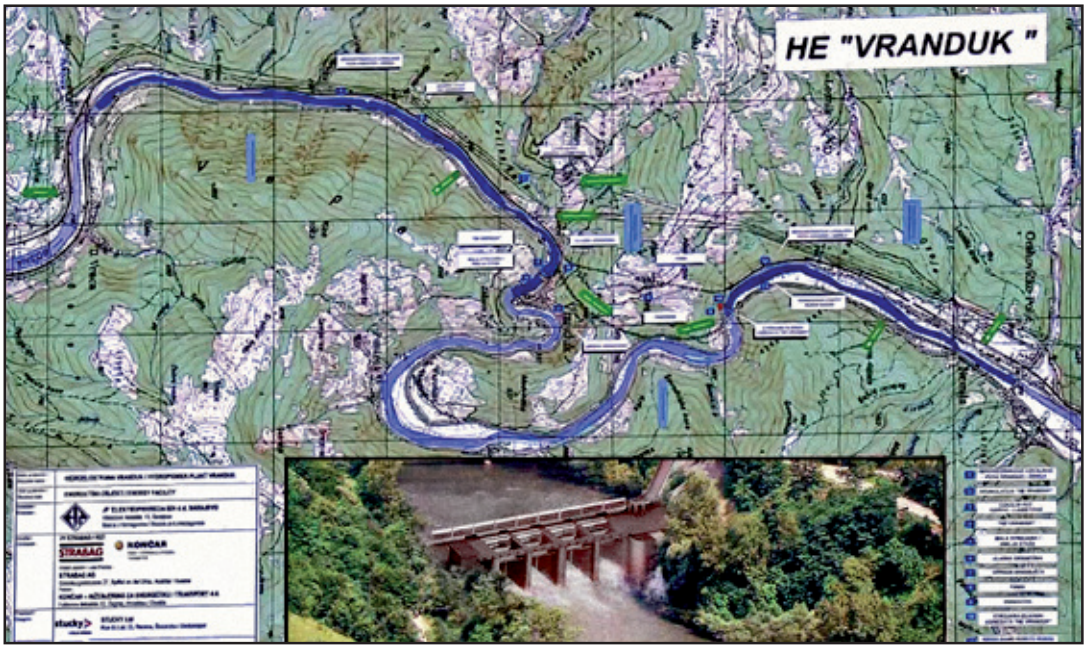
---

[70] Komisija za zaštitu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine proglasilo je Građevinski kompleks – Stari grad Vranduk u Vranduku, općina Zenica, nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 05.2-2-274/04-4 od 25. siječnja 2005. godine.
http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2528. Pristupljeno: 25.7.2022.

Slika 1.65d. ***Vranduk, stari grad-utvrda iz ptičije perspektive i detalj bedema sa unutarnje strane.*** (gore: foto: Ammar Akšamija)

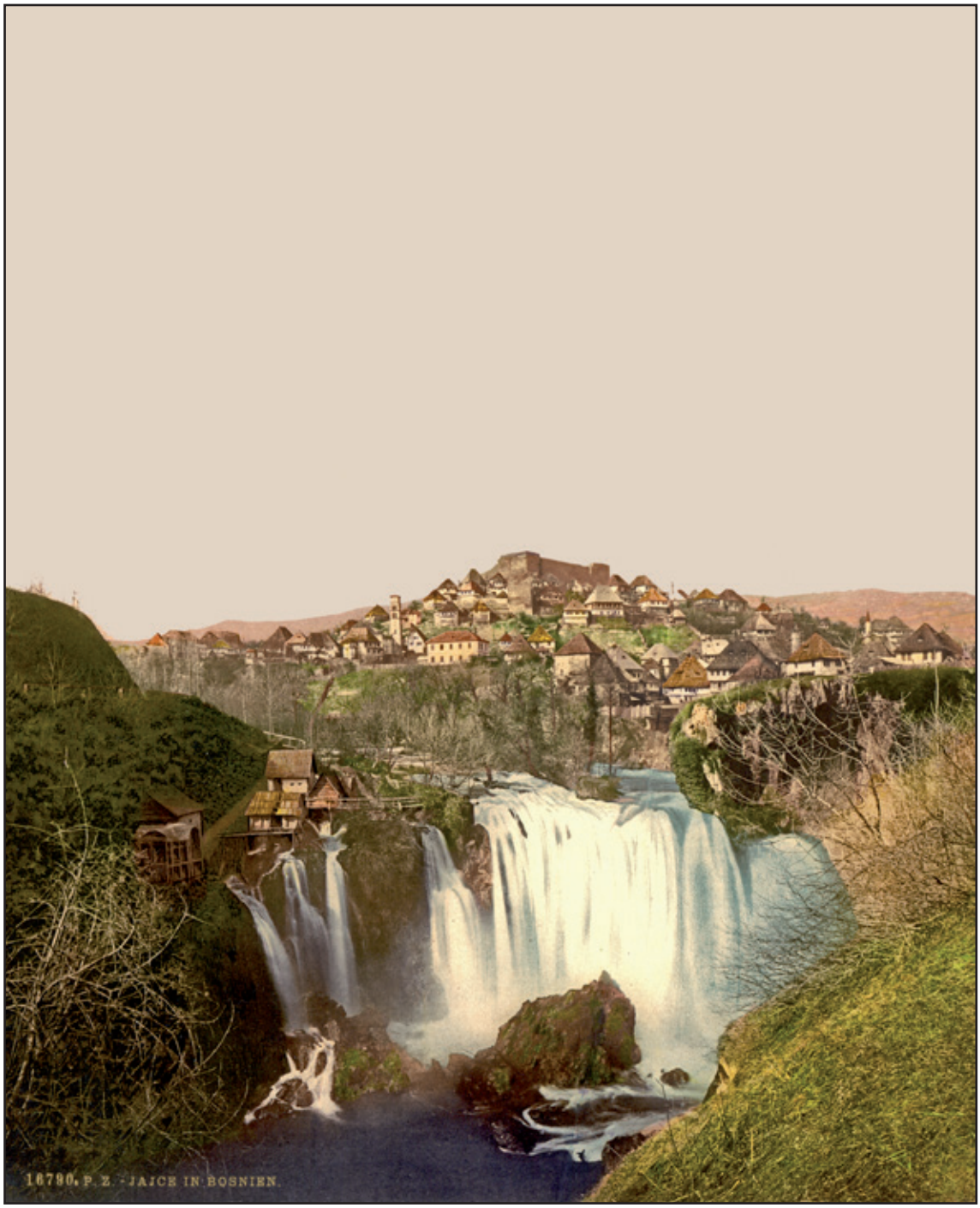
Tvrđava Vranduk je aktivno uključena u sve kulturne manifestacije u Zenici i Bosni i Hercegovini (Dani europske baštine, Dani šljive, kulturne manifestacije u sklopu sajma ZEPS, kazališne predstave…). U sklopu unapređenja turističke ponude grada i kantona, Turistička zajednica uvrstila je lokalitet u svoj program. Najveći potencijal Vranduka, uz dobro očuvanu njegovu fizičku strukturu, je njegova 'utjelovljena duhovna energija' koju će i njegovi budući naraštaji doživljavati kao 'nešto svoje', kao energiju za život u kontinuitetu. Zanimljivo je da je početkom 2017. godine otpočela gradnja hidroelektrane na rijeci Bosni neposredno uzvodno od starog grada Vranduka. Gradnja elektrane (projektirane snage od 19,6 MW sa godišnjom proizvodnjom oko 100 GWh) trebala je biti završena do 11. novembra 2019. godine (Slika 1.69.). Jezero koje bi napravila brana hidroelektrane bi bilo dugo do 6,1 km iza brane i imalo bi površinu od 420.000 m² pri najvišoj koti visine vode. Studija izvodljivosti je pokazala da akumulacija hidroelektrane ne bi imala nepovoljan utjecaj na stari grad-utvrdu Vranduk, a donijela bi benefite i Vranduku, Zenici i cijeloj Bosni i Hercegovini. Poslije niza kontraverzi društveno-političkom životu Bosne i Hercegovine, obustavljena je izgradnja ove hidroelektrane već sredinom 2017. godine.

Slika 1.69. *Planirana hidroelektrana na rijeci Bosni kod Vranduka.*

Slika 1.67. ***Kafić uz vanjske zidine grada-utvrde Vranduka***. (1, 2 i 4: foto: Ammar Akšamija)

Stri grad Jajce – 1890. godine. (Arhiv Akšamija)

Stari grad Jajce

Pod imenom Jajce se javlja relativno kasno, na prijelazu 14. i 15. stoljeće, u vrijeme kada je Hrvoje Vukčić Hrvatinić počeo nositi titulu „conte di Jajce". To je i razlog što je historiografija prihvatila mišljenje da je grad podigao spomenuti vlastelin. Đoko Mazalić je mišljenje da je Hrvoje Vukčić izgradio samo citadelu, a da je prije toga postojala tzv. Medvjed-kula.[71] Pouzdano se zna da je Hrvoje bio gospodar Jajca, da je u njemu izdavao povelje, sagradio porodičnu grobnicu, te u skladu sa općim vojno-političkim prilikama arhitekturi grada dao fortifikacijska obilježja. Kasnije je Jajce postalo prijestonicom („stolno mjesto") bosanskih kraljeva, Stjepana Toma Ostojića (1444-1461) i Stjepana Tomaševića (1461-1463), što saznajemo iz njihovih povelja.

Grčki historičar Laonik Halkokondil (grčki: Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, oko 1425. – oko 1490.) u opisu pada bosanske države pod Osmanlije, saopštava da je Jajce prijestonica, dok se sam dvor izričito pominje 1457. godine.[72] Jajce je i prije bilo omiljeno boravište bosanskih kraljeva, Stjepena Tvrkta II (1412-1443), na primjer, što saznajemo iz pisama dubrovačkih poslanika. Ovdje je u periodu od 1439. do 1462. godine bilo ukupno 20 Dubrovčana, što je vidljivo po imenovanju sudskih komisija za rješavanje sporova.

To ne znači da su oni imali svoju stalnu koloniju kao u Visokom, Fojnici, Srebrenici ili Zvorniku u to doba, što govori da Jajce nije imalo onu privlačnost i stupanj razvoja koji su imali pomenuti gradovi. Njegov vojno-strateški položaj na granici centralnog i zapadnog, te sjevernog i južnog dijela Bosne, obezbijedit će mu konstantan značaj, kako u doba nadiranja Osmanlija, tako i kasnije, sve do danas.

---

[71] Mazalić, Đ., "Stari grad Jajce", GZM Nova serija, sv. VII, 1952., str. 52-100.

[72] Thalloczy, dr Lj. (1915). "Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca (1450-1527)", posebni otisak Monumenta Hungarae historica, vol. 40, izdanje Ugarske akademije, str. 416.

Osmanlije zauzimaju Jajce juna 1463. godine, čime Bosna ulazi u sastav Osmanskog Carstva. No, već decembra iste godine hrvatsko-ugarske snage preuzimaju Jajce, očigledno cijeneći da bi turska stabilizacija na ovom mjestu predstavljala direktnu prijetnju za Ugarsko-Hrvatsku Kraljevinu. Jajce se dodatno utvrđuje i postaje centrom novoosnovane Jajačke banovine, uspješno odolijeva konstantnom pritisku Osmanlija sve do decembra 1527. godine. Kao što se i pretpostavljalo, pad Jajca u turske ruke označit će vrijeme nezaustavljivog prodora Osmanlija na zapad i sjever. I novi gospodari Jajca uviđaju njegov strateški značaj, pa ga dograđuju novim utvrdama i u njega lociraju znatne vojne snage. Prvi, poznati nam, opis Jajca dao je Antonio Bonfini koncem 15. stoljeća. (Bonfini je 1485. godine postao dvorski historičar kralja Matije Korvina, koji je u to doba bio i gospodar Jajačke banovine).

Srednjovjekovni grad Jajce činila je citadela na samom vrhu kamenog brda (Slika 1.70.). Odbrambeni zid ove utvrde prati konfiguraciju terena: gradnje u okviru citadele nisu sačuvane do danas; na jugoistočnom uglu citadele vide se ostaci turskih tabija, podignutih na mjestu prvobitnih kula.

Od citadele se prema Vrbasu spuštaju debeli zidovi koji su definirali varoš. U zidu što se od sjeveroistočnog ugla citadele spušta ka Vrbasu, nalazi se tzv. banjalučka kapija kroz koju je prolazio put od Jajca do Banjauke. Samom obalom Vrbasa bio je sazidan odbrambeni zid o kome danas svjedoče samo njihovi ostaci. U zidu koji prolazi od jugozapadnog ugla citadele i prati tok Plive do njenog vodopada postoje dvije kule: ona blizu vodopada ('Travnička kula') ima kapiju, a ona ispod same citadele je pretvorena u tabiju.

Varoš (podgrađe) ispod citadele, definirana zidinama, preko dvije navedene kapije je bila uključena na značajan put što je preko Jajca premošćavao dolinu Vrbasa, s jedne, i doline Lašve i Bosne, s druge strane. Utvrđeni dio varoši je bio centar obrta i trgovine. Pliva je pružala idealne uvjete da se na njoj podignu mlinovi i stupe za valjanje sukna i učinjavanje sirove kože. Putopisac Atanasije Georgiceo u svom djelu Relacije (pisano 1626. godine) bilježi oko stotinu 'kolesa' na Plivi. Više je nego izvjesno da su neka od tih 'kolesa' postojala i za bosanskih kraljeva. Isti putopisac (koji je u Jajcu boravio u 1626. godine) bilježi da je tada u Jajcu bilo 300 muslimanskih i 15 kršćanskih kuća, te dvije crkve, od kojih je jedna pretvorena u džamiju, a druga u banju. Džamija o kojoj je riječ nalazila se na samom ulazu u utvrđeni

grad po svom tlocrtu i prema onome što saznajemo iz drugih izvora vjerovatno je podignuta na mjestu crkve Sv. Luke. Naime, nakon propasti Srpske despotovine 1459. godine, kosti Sv. Luke Evangeliste su iz Smedereva bile premještene prvo u katoličku crkvu u Teočaku, a odavde u Jajce.[73] Kada je hamam u pitanju, s obzirom na njegovu specifičnu tehnologiju i arhitektoniku, on nije mogao nastati pregradnjom crkve.

Jajačka sahat-kula je specifičan objekat te vrste u Bosni i Hercegovini, pošto je sagrađena kao kapi-kula. Podignuta je u 17. stoljeću, a funkciju javnog sata je izgubila nakon austro-ugarske okupacije 1878. godine. Proizvodno-trgovački dio jajačke čaršije proširio se i izvan njegovih zidina: pred travničkom kapijom nastavljena je tradicija prerade kože, valjanja sukna i mlinarstva, a ispred banjalučke kapije se razvio kovački obrt.

U slici Jajca naročito upečatljiv utisak ostavljaju stambene gradnje rasute po kamenom brdu ispod zidina srednjo-vjekovnog grada. Njihovi jednostavni visoki četvorostrešni krovovi, koji natkriljuju bijeli kat s mnoštvom sitnih prozora, postali su jedan od simbola Jajca. Kao što vidimo, Jajce osim stare tvrđave nema gradnji koje, izolirano gledane, predstavljaju velike monumente. To se, s obzirom na njegov vojno-strateški položaj, nije moglo ni očekivati. Zato će Jajce i ostati grad koga je sagradila priroda. Kao takav, on će razboritim arhitektima uvijek vezati ruke i tražiti od njih naročitu suptilnost. Drugi ga, pak, mogu oskrnaviti, na njegovu i štetu svih onih ljudi koji će ga posjećivati.

Tvrđava Jajce bila je uporište grada Jajca, nekadašnje kraljevske prijestolnice i posljednje teritorijalno posjedovanje Kraljevine Bosne. Danas se tvrđava Jajce još uvijek nalazi na vrhu zaobljenog brda u središtu srednjovjekovnog grada, ali visoki kameni zidovi i stražarske kule sad samo zatvaraju travnati plato koji je bosanski kraljevski dvor jednom nazvao domom. Tvrđava je nekoliko minuta hoda od poznatog vodopada u centru Jajca.

Svaki grad ima svoju historiju, ali jedan od rijetkih gradova koji pažljivo čuva veći dio historije Bosne i Hercegovine je Jajce. Kada prođete kroz gradska vrata i krenete prema tvrđavi, pustite zidove da vam kažu kako je grad izgrađen, branio se i prkosio, bio osvojen i zamijenjen i u njega je rođeno novo stanje.

---

73 Handžić, dr H. (1975). "Tuzla i njena okolina u 16. vijeku", Svjetlost, Sarajevo.

Jajce je u 14. stoljeću osnovao Hrvoje Vukčić Hrvatinić, snažan feudal u srednjovjekovnoj Bosni. Izgrađen na ušću rijeka Pliva i Vrbas, grad je služio kao sjedište moći Hrvoja, koji je nosio titulu Velikog vojvode Bosne i bio je snažno uključen u političke intrige i vojne akcije potrebne za zaštitu nezavisnosti Bosne od nje. susjedi, Kraljevina Mađarska i Otomansko carstvo. Stoga je sasvim razumno da je Hrvoje također sagradio tvrđavu na vrhu brda u središtu svog novog grada, kako bi spriječio neprijatelje i zaštitio svoju vlastitu moć. Hrvoje je preminuo 1416. nakon što je previše puta premjestio svoje saveze i time bio lišen većine njegovih zemalja. Njegov grad i tvrđava u njegovom srcu, međutim, i dalje su stajali, a 1421. godine kralj Stjepan Tomašević preselio je svoj kraljevski dvor u Jajce, čime je postao glavni grad Kraljevine Bosne. Da bi se odrazio novi kraljevski status grada, sredinom 15. vijeka u tvrđavi Jajce izgrađena je palača, a kompleksu je dodan kraljevski portal ukrašen kraljevskim bosanskim grbom.

Stri grad Jajce – atmosfera noću. (Arhiv Akšamija)

Posljednji kralj Bosne Stjepan Tomašević okrunjen je u crkvi Sv. Marije. Crkva se nalazi unutar istorijske jezgre grada, a puno ime je crkva Sv. Marije sa zvonom Svete luke. Kada se kći srpskog despota Lazara, Jelena Branković, udala za Stjepana Tomaševića, u mirazu je donijela moć sv. Tako je uz crkvu sagrađena kula – Zvono sv. Luke, koju su izradili lokalni majstori. Visok je 23,15 metara i danas je jedini sačuvani srednjovjekovni zvonik u kontinentalnom dijelu Balkana. Tvrđava Jajce ostala je čvrsta još jedno stoljeće i pomogla je očuvanju nezavisnosti grada, dok je ostatak Kraljevine Bosne pao na osmanske snage. Međutim, nije mogla zauvijek da izdrži, a 1527. godine Jajce je napokon stalo, što ga je učinilo posljednjim bosanskim gradom koji je pao pod otomansku vlast.

Tvrđava Jajce nalazi se iznad grada na nadmorskoj visini od 470 m. Nalazi se u kompleksu srednjovjekovnog grada koji datira iz 13. stoljeća. Tvrđava, izgrađena tokom nekoliko vekova, okružuje arhitektonske ostatke dvorca iz sredine 15. stoljeća.

Pored ulaza u Tvrđavu nalazi se portal s kraljevskim grbom obitelji Kotromanić iz 15. stoljeća. To je jedini sačuvani Kraljevski portal u Bosni i Hercegovini. Unutar tvrđave nalazi se skladište baruta, izgrađeno krajem 18. i početkom 20. stoljeća, i akumulacijom iz vremena austro-ugarske vladavine. Tvrđava je povezana s rijekama Plivom i Vrbasom preko obrambenih zidina, Tornja medvjeda i Travničkih vrata na istočnoj strani i sa velikim bastionom, kulom na Dzikovcu, Papazovom kulom, banjalučkom kapijom i bastionom Šamića na zapadnoj strani. Na putu do Tvrđave nalazi se poznata Sahat-kula, koja je služila kao ulaz u grad u srednjem vijeku. Pretpostavlja se da je sat za vrijeme osmanske vladavine stajao tamo, pa dolazi i naziv kule.

Na jugozapadnoj strani tvrđave nalazi se portal sa kraljevskim grbom. Ovaj portal datira još iz vremena Tvrtka II i kralja Stjepana Tomaševića, koji su preselili kraljevski dvor u Jajce 1421. godine.

Stri grad Jajce – portal s kraljevskim grbom obitelji Kotromanić iz 15. stoljeća. (foto: Ammar Akšamija)

Stri grad Jajce – Travnička vrata i banjalučka kapija. (foto: Ammar Akšamija)

Sistem fortifikacionih i obrambenih zidova izgrađen je u nekoliko faza. Od tvrđave se protežu dva zida, jedan na sjeveru i jedan zapadno od srednjovjekovnog grada. Na sjevernim zidovima nalaze se bastioni Veliki, Mali i Šamić, a kapije Travnik i Banjaluka pružaju ulaze u grad.

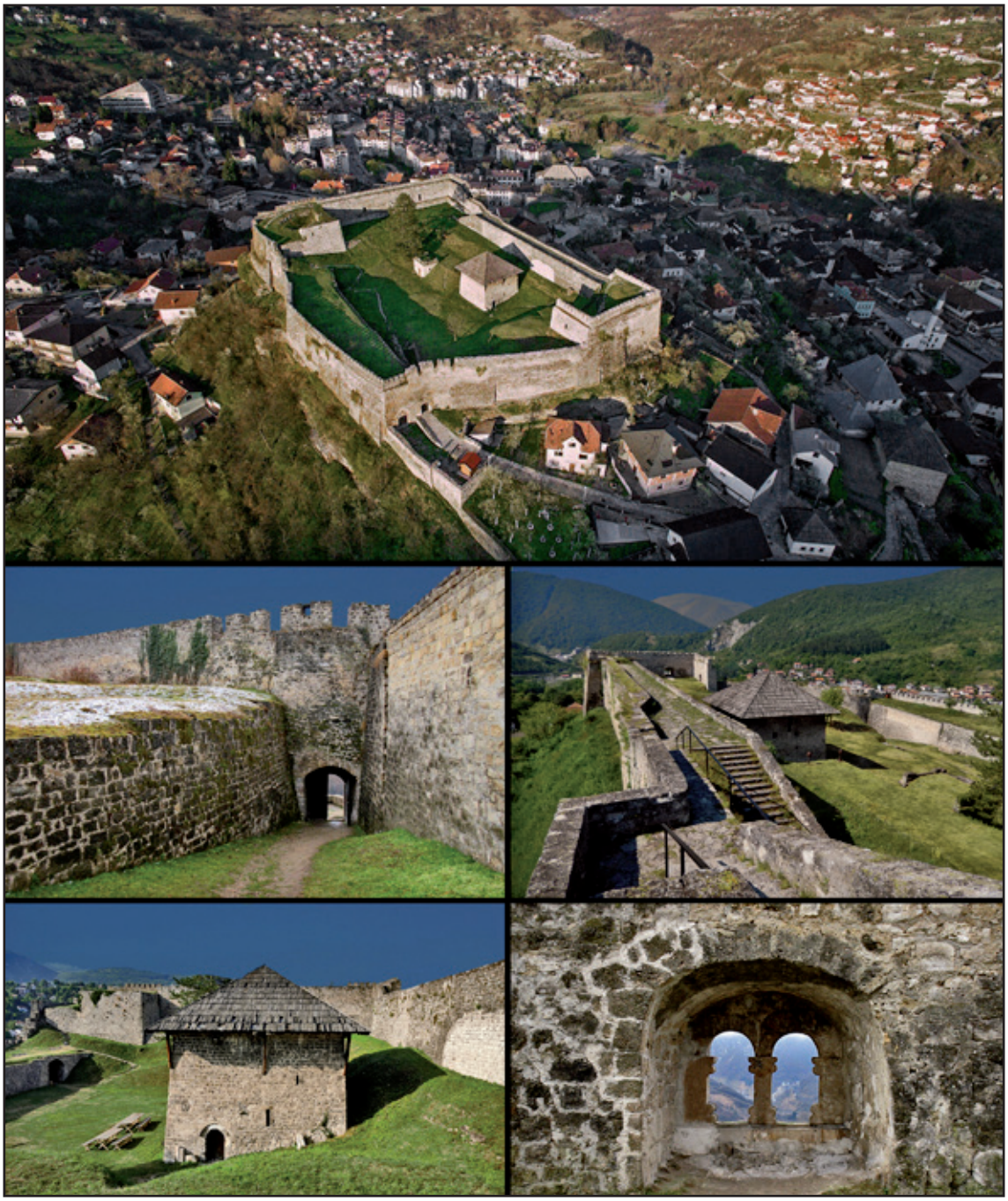
Sahat-kula je nekada bila srednjovjekovna stražarska kula. Nasuprot nje je džamija Fethije, poznata i kao Sultan Sulejmanova džamija. Iz ove džamije rezoniraju pozivi na molitvu za građane grada.

Kula medvjeda dobila je ime po obliku, snazi i veličini. Nalazi se u zapadnom zidu srednjovjekovnog grada i jedina je okrugla kula pronađena u Jajcu.

Samo nekoliko metara od crkve nalazi se Toranj medvjeda. Prema narodnoj tradiciji, tamo su nekada bili medvedi, a u kuli su bili zatvoreni zarobljenici i svi nevjernici. Sagrađena je u 15. stoljeću, a kule su debele do šest metara.

Stri grad Jajce – Kula medvjeda i njezino šire okruženje.

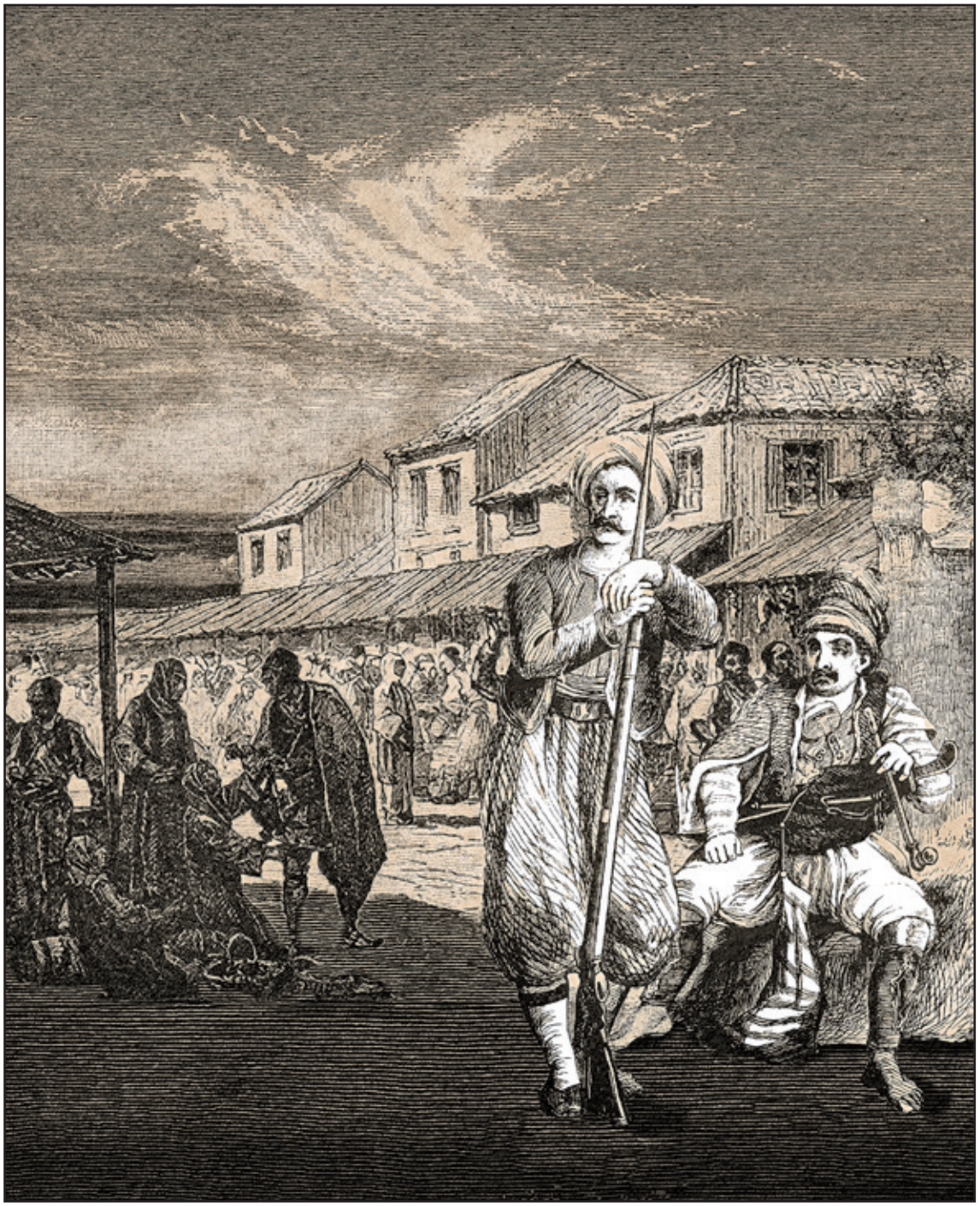
Slika 1.70. ***Tvrđava Jajce***. (foto: Ammar Akšamija)

Stri grad Jajce – Pogled sa tvrđave. (foto: Ammar Akšamija)

Stri grad Jajce – Pogled na tvrđavu. (foto: Ammar Akšamija)

Dio bosanske čaršije sa Osmanlijama – 1522. godine. (Arhiv Akšamija)

GRADOVI U VRIJEME OSMANSKE IMPERIJE

Zauzimanje kraljevskog grada Jajca 1463. godine, Osmanlije postaju novi gospodari Bosne. To će biti prekretnica ne samo za njenu urbanizaciju već i za sveukupnu povijest. Ulaskom u sastav tada najmoćnije sile na svijetu, Bosna će se na viševjekovni vrmenski period osloboditi lokalizama i zakoračiti u civilizacijske tokove svom snagom svojih prirodnih i ljudskih potencijala. Osmanlije donose nove principe ustrojstva gradova (koje su i sami primili od već razvijene arapsko-islamske civilizacije). Značajno je istaći da se u toj civilizaciji upotrebljava isti pojam za grad i civilizaciju – medinetun. Po tradiciji islamske civilizacije, grad se obavezno podiže na mjestu sa obiljem vode i zelenila: formalno se uređuje vidnim razdvajanjem centralne, javne zone (čaršije), i privatno-stambenog okruženja (mahala). Ovo je suptilno opredmećenje filozofsko-religijskih načela islama, gdje se princip kolektiviteta javlja kao osnovni fundament ljudske egzistencije. Naime, gradnje koje služe kolektivu smještene su u centru grada, nadohvat ruke svakom prolazniku. Džamije, medrese, hamami, bezistani, hanovi i karavan-saraji, imareta, dućani, sebilji, šadrvani i česme itd. su arhitektonski okviri u kojima čovjek ispoljava aktivnosti i zadovoljava potrebe visokog stupnja civilizacije, aktualne onda, danas i sutra. Spomenute gradnje daju novu fizionomiju grada koja će ostaviti trajni pečat na ovim prostorima.

Orijentalni grad ne nastaje po shemama 'zacrtanim na papiru', već prati puls stvarnog života. Iza prividne kaotičnosti slike kriju se strukture koje u savremenom skladu žive jedna prema drugoj, a sve skupa prema prirodnom, zadatom ambijentu. Priroda i ljudskom rukom ostvarene gradnje su u simbiotskom odnosu, pa iz tih razloga pokazuju neviđenu vitalnost. Što se tiče lokaliteta gradova koji se po izrečenim principima podižu u Bosni i Hercegovini, u pravilu se radi o riječnim dolinama. Oni, u početku, nastaju u blizini zatečenih gradova-utvrda (kao njihova podgrađa) ili na prostoru trgovišta, ako ovi lokaliteti zadovoljavaju prethodno navedene kriterije. Otuda su mnogi utvrđeni

srednjovjekovni bosanskohercegovački gradovi (pa čak i stolna mjesta kraljeva i vlastele) ostali zaobiđeni od nove civilizacije ukoliko nisu imali navedene prirodne predispozicije. Svoj puni prosperitet ostvarit će gradovi koji su bili malo ili nikako pominjani u prethodnom periodu: Sarajevo, Banjaluka, Mostar, Travnik, Stolac, Rogatica, Tuzla, Varcar Vakuf, Čajniče – samo su neki od njih. Nastavljen je kontinuitet razvoja nekih gradova iz srednjeg vijeka, u prvom redu Foče, Visokog, Zvornika, Trebinja, Konjica, Jajca, Livna i drugih. Institucija vakufa (zadužbina) bit će ono ljudsko-društveno postignuće koje će stajati iza iznimne arhitektonske aktivnosti.

Ako bismo, na koncu, imali onu bitnu konstantu Bosne i Hercegovine koja je utjecala na njenu urbanizaciju, na njenu dosadašnju historiju, i što će odrediti njenu budućnost, onda je to, po nama, bošnjački narod. Pripadnici ovog naroda svoju posebnost, otvorenost i tolerantnost su potvrdili još kao srednjovjekovni bogumili, a kasnije kao sljedbenici islama. Znak jednakosti između značenja pojmova grad i civilizacija, koji su u biti ovog naroda, garancija su njegove opstojnosti u neupitnom putu naše planete kao ekumanopolisu.

Podizanjem naselja dešava se ekspanzija zantlija i trgovaca – Kahva u Ćelebi Pazaru, 1614. godine. (Arhiv Akšamija)

Osmanlije na teritoriji Bosne – 1536. godine. (Arhiv Akšamija)

Sarajevo / Sarayovasi / Saraj Bosna – 1697. godine prije pljačke i paljevine Eugena Savojskog. (Arhiv Akšamija)

Sarajevo

Sarajevo je grad (sa oko 275.600 stanovnika) lociran u središnjem dijelu Bosne i Hercegovine. Kontinuitet čovjekovog prisustva u užem i širem prostoru Sarajeva može se pratiti od neolitika (oko 7.500 godina prije Krista), od poznate 'Butmirske kulture' (lokalitet Butmir u Sarajevskom polju).[74]

U vrijeme bronČanog doba (3.300-1.800 godina prije Krista) čovjek sa svojim naseobinama iz Sarajevskog polja seli na obližnja brda: padine Trebevića (Zlatište, Soukbunar, Debelo brdo, Gradina iznad Bistrika), Fortica na Ravnim Bakijama, Obhođa, Nahorevo.

Iliri (200 godina prije Krista do 9. godine poslije Krista) grade svoja naselja iznad polja: Gradac kod Kotorca, te 'gromile' (Močila, Veliki i Mali Orlovac, Debelo brdo).

Od 9. godine prostor današnjeg Sarajeva je pod upravom Rimljana, u sklopu provincije Dalmatija čije je sjedište bilo u Saloni. Izdašna prirodna dobra (izvori tople ljekovite vode, izvori hladne pitke vode, rijeke, plodna polja, šume, te bogati rudnici u obližnjim mjestima) bila su dobar razlog da ovuda prođe krak važne ceste Jadran-Panonija. Najstariji ostaci Rimske kulture (zidine,novac, vrhovi kopalja i strijela, ključevi...) nadjeni su na Debelom brdu.[75] Materijalni ostaci Rimske kulture (temelji kuća, crijep, novac) pronađeni su na obalama rijeke Miljacke, kod današnjeg mosta Suade Dilberović. Međutim, glavno rimsko naselje bilo je Aqua S (današnja Ilidža); imalo je status 'Colonia', a njegovi stanovnici status punopravnih gradjana.[76]

Materijalni ostaci ukazuju da su lokaliteti Crkvište, Stupsko brdo i Švrakino selo bili gusto naseljeni.

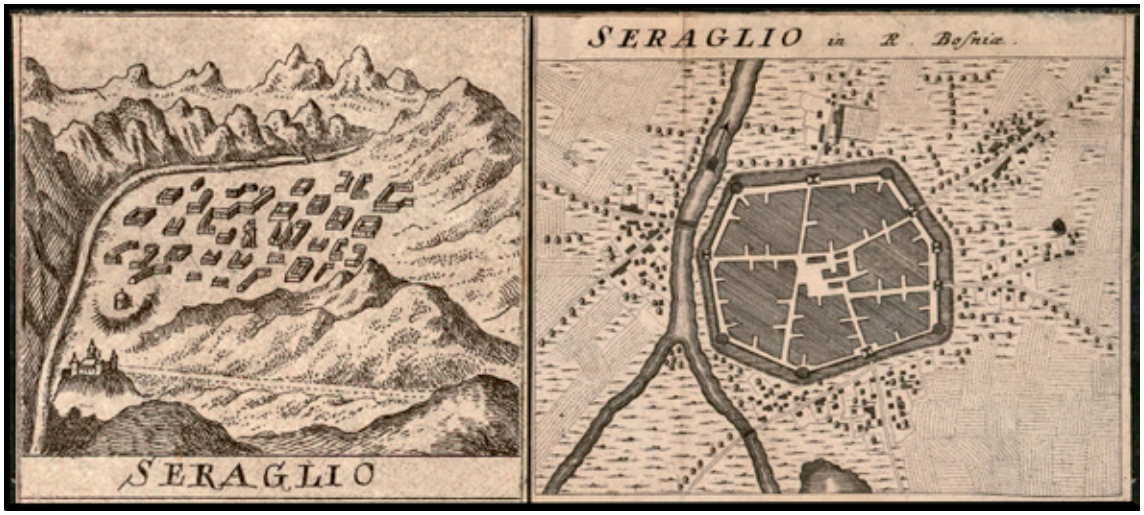
---

[74] Godine 1893. austrougarska je uprava počela graditi Poljoprivrednu školu na Butmiru, uz rijeku Željeznicu, i tom se prilikom naišlo na izuzetno bogate ostatke života neolitskog čovjeka (zemunice sa grnčarijom). Ovo otkriće ubrzo dobija svoju promociju na Međunarodnom kongresu arheologa i antropologa koji je održan u Sarajevu od 15. do 21. augusta 1894.godine. Neki znanstvenici nalaze velike sličnosti između Butmirske kulture, s jedne, i kultura Krete i Mikene, s druge strane.

[75] Na jednom keramičkom loncu nađen je zapis: „Ego iustus olarius, manus meas rugetus et fetetus“ (Ja sam pravi lončar, a moje su ruke prljave ali rodne).

[76] Ovdje su pronađeni ostaci termi sa hipokaustima, mozaički podovi, novac, nakit...

O prilikama u doba Srednjeg vijeka najviše podataka nalazimo u ranim osmanskim izvorima.[77] Ovi izvori spominju Tornik (selo-trg), odnosno Atik Varoš (Stara Varoš) ili Eski Trgovište (Staro Tgovište), koje se nalazilo na prostoru današnje Ali-pašine džamije i Higijenskog zavoda; spominju se još i trgovišta Kotorovci i Bulagaj. To je prostor feudalnog posjeda Vrhbosna, koji, po općim prilikama onog vremana, ima jedan utvrđeni „grad" (sjedište i stan lokalnog feudalca) sa zemljišnim posjedima i trgovištima na kojima se trgovalo (uglavnom u vidu naturalne razmjene). Utvrđeni 'grad' je bio Hodidjed, lociran istočno od današnjeg Sarajeva, na kamenim liticama iznad rijeke Miljacke.[78] Osmanlije na čelu sa vojskovođom Barakom ga osvajaju 1434. godine. Odmah po osvajanju, Isa-beg Ishaković[79] prepoznaje sva prirodna bogatstva zatečenog prostora i u njih utkiva nove sadržaje, po obrascima svoje, orijentalne kulture.

LIJEVO: ***Hodidjed na području župe Vrhbosna.*** DESNO: ***Seraglio / Sarayovasi / Saraj Bosna*** – 16. stoljeće. (Arhiv Akšamija)

[77] Popis krajišta Isa-bega Ishakovića (1455), Isa-begova Vakufnama (1462), Popis Bosanskog sandžaka (1468).

Treba istaći da ovi dokumenti ne spominju dva objekta, Katedralu Sv. Petra u Brdu i Staru pravoslavnu crkvu na Varoši. Katedrala se, naime, spominje u Povelji Ugarskog kralja Bele IV, dok neki kasniji izvori govore o obnovi Stare pravoslavne crkve. Ovo je pitanje ostalo otvoreno za nauku do danas.

[78] Vrhbosna je bila prvo u posjedu bosanskog kralja, potom u posjedu plemićke obitelji Pavlovići, a pred sami dolazak Osmanlija u posjedu hercega Stjepana Vukčića-Kosače.

[79] Isa-beg Ishaković je prvo bio vojvoda „ zapadnih strana" tj. zapovjednik zapadnih krajeva Osmanskog Carstva (1440-1463), a kasnije i sandžakbeg (1464-1470). Inače, za nešto više od četiri stoljeća (1463-1878) dugom vremenskom periodu u kome je Bosna u sklopu Osmanskog Carstva, ovdje se izmijenilo preko 300 zapovjednika (sandžakbega, beglerbega, paša i vezira, od kojih su većina njih bili autohtoni Bosanci.

Prvo gradi Carevu džamiju (1457) u čast sultana Mehmeda II Fatiha (1432-1481) i svoj saraj (dvor), po kome je Sarajevo dobilo ime.[80] Svoje graditeljske zamisli, Isa-beg Ishaković prvo definira Vakufnamom (1462), a onda ih provodi u djelo.[81]

Selo Brodac (prostor današnje Bembaše) otkupljuje od tadašnjih vlasnika dajući im u zamjenu posjede u selu Vrančići kod Hrasnice; uz samu obalu Miljacke gradi tekiju, musafirhanu, nešto niže Kolobara-han, most, hamam uz Carevu džamiju, dućane te mlinove na Miljacki i time udara temelje čaršije, nukleusa budućeg šehera.[82]

Careva džamija u Sarajevu – fotografija iz 50-ih godina prošlog stoljeća. (Arhiv Akšamija)

[80] Sarayovasi.

[81] Svoje zadužbine Isa-beg Ishaković je uvakufio tako ...“ da se ne mogu ni prodati ni pokloniti, niti na ma koji način preći u čije puno vlasništvo (mulk), nego da vječno ostane onako kako je (u Vakufnami) propisano... sve dok Bog ne ostane jedini gospodar zemlje i svega što je na njoj; On je najveći nasljednik“.

[82] U svojoj drugoj vakufnami, Isa-beg Ishaković za Sarajevo kaže da je ...“ognjište ratova i cvijet među gradovima, grad gazija i boraca“.

Prvi bosanski sandžakbeg, Mehmed-beg Minetović (1463-1464), gradi na desnoj obali Miljacke (lokalitet današnje apoteke „Bosna“) svoj mesdžid i time udara temelje prve sarajevske mahale.

Za vladavine sandžakbega Bali-bega Malkočevića (1475-1476), na Bistriku se gradi mesdžid, banja i most na Miljacki. Ajas-beg (1470-1475 i 1476-1477) gradi mesdžid (na lokalitetu današnjeg hotela „Central“), mekteb i hamam čime se formira i mahala.

Jahja-paša (za vladavine sultana Bajazita II) podiže dvije džamije: džamiju u Komatinu (ispod Trebevića) i džamiju na Čurčića Brijegu.U to vrijeme u Sarajevu egzistira i Džemat Dubrovčana (Latinluk, Frankluk), kršćanska mahala, nizvodno od današnje Latinske ćuprije. Bosanski sandžakbeg Skender paša na lijevoj obali Miljacke (lokalitet današnje Skenderije) gradi tekiju nakšibendijskog reda, do nje imaret i musafirhanu; sve objekte snabdijeva vodom uređenim vodovodom sa Soukbunara. Na desnoj obali gradi saraj (dvor) za sebe, karavansaraj sa 11 dućana u prizemlju, te most kojim uvezuje sadržaje na lijevoj i desnoj obali.Sa nekoliko javnih česmi obogaćuje sve ove sadržaje. Iznad Kovača gradi mesdžid i uređuje rječicu Mošćanicu tako da jedan njen rukavac usmjerava preko Vratnika do Baščaršije. Njegov sin Mustafa paša gradi (1517) prvu potkupolnu džamiju u Sarajevu (sa vakufom u Akhisaru = Pruscu za njeno izdržavanje).[83] Sarajevo ubrzo dobija i druge potkupolne džamije: Muslihudin Čekrekčijinu (1526) i džamiju Havadže Duraka, poznatiju kao Baščaršijska (1528). Tijekom 15. i 16. stoljeća izgrađeno je oko 100 džamija, a to znači i toliko mahala.

Najznačajniji period u urbanom razvitku Sarajeva je 16. stoljeće za koje se kaže da je 'zlatno doba Sarajeva'. Gazi Husrev-beg[84] je Sarajevo učinio šeherom. Ovaj veliki državnik, sufija i graditelj prvo podiže (1530) svoju (Begovu) džamiju.[85] Nasuprot džamije podiže (1537) Kuršumli medresu,[86] uz nju biblioteku i hanikah (neka vrsta 'samostana za derviše', gdje se

[83] Ova je džamija poznata kao Skenderija; porušena je 1936., a njen minaret 1960.

[84] Gazi Husrev-beg se rodio 1480. u Serezu (Rumelija); bio je sandžakbeg Bosanskoga sandžaka od 1521. do 1541, kada je umro u Sarajevu. Ono što je Sulejman II Veličanstveni značio za ukupno Osmansko Carstvo, to je Gazi Husrev-beg značio za Bosnu!

[85] Smatra se da je projektant ove džamije bio u to vrijeme glavni carigradski arhitekt, Persijanac Adžem Esir Ali.

[86] Smatra se da je projektant Kuršumli medrese bio najveći osmanski neimar, Mimar Sinan. Gazi Husrev-beg ju je podigao u slavu svoje majke Seldžučke sultanije (inače kćerke Sultana Bajazita II.); stoga su ovu medresu zvali i Seldžukija, a ime „Kuršumlija“ je dobila po svojoj olovnoj pokrivci. Iznad ulaza u medresu stoji tarih: „Ovu gradjevinu podiže za one koji traže nauku, a za ljubav Boga koji uslišava molbe, Gazi Husrev-beg, zapovjednik boraca za vjeru, izvor dobročinstva, ponos pravednih...“

izučavala mistična filozofija). Osim ovih objekata, Gazi Husrev-beg gradi hamam, bezistan (1543), Tašlihan (1543), imaret, musafirhanu, oko dvije stotine dućana, sahat-kulu, a iz sredstava njegovog vakufa kasnije se podižu Morića-han i bolnica.

Kuršumli medresa u Sarajevu. (Arhiv Akšamija)

Grad Sarajevo – 1874. godine, prije izgradnje Vijećnice i regulacije toka rijeke Miljacke kroz centralni dio grada. (Arhiv Akšamija)

Za izdržavanje svojih zadužbina, Gazi Husrev-beg je je je ostavio (uvakufio) ogromna dobra na teritoriju današnje Grčke, sela i imanja u okolici Sereza (Rumelija) koja je naslijedio od svog oca Ferhat-bega, u okolici Jajca, Ostrovice, Ključa, Tešnja, na Bjelašnici... U gotovini je ostavio goleme sume u zlatu i srebru. Stanovao je u Čurčića-mahali odakle je imao divan pogled na svoje zadužbine. Ukopan je u turbetu, u haremu svoje džamije; pored svoga turbeta dao je izgraditi i turbe za svoga prvog muteveliju, Murat-bega Tardića.

U 16. stoljeću su u Sarajevu izgrađene i druge važne građevine; bosanski sandžakbeg Ferhad-beg Vuković-Desisalić gradi svoju džamiju (Ferhadija, 1561), budimski beglerbeg (također i Veliki Vezir te bosanski sandžakbeg) Ali-paša gradi svoju džamiju (1561), jednu od najljepših džamija u Bosni i Hercegovini uopće, dok se po nalogu samog Sultana Sulejmana Veličanstvenog gradi (Careva) džamija, na mjestu gdje je Isa-beg Ishaković već 1457. godine bio podigao (Carevu) džamiju u čast sultana Mehmeda II Fatiha. Osim ovih treba istaći i džamije sa četvostrešnim krovom pokrivenim ćeramidom koje su bile građene u različitim vremenima prisustva Osmanlija u Sarajevu, a ostale su drage do danas zbog svoje izvanredne ljepote proizašle iz bosanske autohtone arhitekture. Šejh Magribija, sufija, koji je skupa sa Isa-begom Ishakovićem došao na prostor današnjeg Sarajeva, gradi svoju džamiju (1459), koja se odlikuje jedinstvenim bačvastim svodom što ga sa vanjske strane sakriva četvorostrešni krov; Gazi Husrev-begov hatib, Divan-khatib Haydar na Vratniku gradi svoju zadužbinu (Bijelu džamiju,1536-1545); Hadžijska džamija (1540-1561) situirana na lijevoj obali Miljacke, u podnožju Alifakovca,[87] je znamenita po tome što su se ispred nje ispraćale Sarajlije na Hadž.

Početkom 16. stoljeća u Sarajevu je sagrađena Stara pravoslavna crkva na Varoši, a koncem 16. stoljeća i prva sinagoga, Il Kal Grandi. U ovo doba, osim Kuršumli medrese, Sarajevo ima još četiri medrese: Firuz-begova, Mehmed-begova, Isabegovića i Kemal-begova.

Tijekom 15. i 16. stoljeća u Sarajevu je, izgrađen veliki broj značajnih komunalnih i privrednih objekata: pored spomenutog Gazi Husrev-begovog bezistana tu je i Brusa-bezistan (zadužbina Rustem-paše, Velikog Vezira i zeta Sulejmana II Veličanstvenog); mostovi (ćuprije) na Miljacki (Isa-bega Ishakovića = Careva ćuprija, Skender-pašina,

[87] Groblje Alifakovac (Musafirsko groblje) je, osim svog izuzetnog položaja iznad Bembaše, poznato i po tome što su se u njemu tokom pet stoljeća kopale znamenite Sarajlije (kadije, muderisi, muftije, esnaflije...).

Latinska, Čobanija, Ćumurija, Šeher Ćehajina); sredinom 15. stoljeća izgrađen prvi vodovod, a u 16. stoljeću rekonstruiran; sebilji, šadrvani te veliki broj česama.[88]

I u 17. stoljeću se u Sarajevu gradi, ali slabijim intenzitetom. Ibrahim ef. Bistrigija (derviš nakšibendijskog reda, školovan u Istambulu) gradi hanikah na Bistiku, a Hadži-Sinan tekiju u Sagrdžijama (1638) koja i danas krasi ovu ulicu. U cijelom Osmanskom Carstvu je kriza zbog iscrpljujućeg rata za Kretu (Kandijski rat, 1645).

Hadži-Sinanova tekija u Sagrdžijama. (Arhiv Akšamija)

[88] Najpoznatiji sarajevski pjesnik konca 16. i s početka 17. stoljeća, Muhamed Nerkesija je zapisao: ...“ Tu se čovjeku čini da može dugo živjeti, jer na hiljadu mjesta po Sarajevu teku česme iz vrela neumrlosti“. Koncem osmanske uprave u Sarajevu je bilo 156 česama.

Sarajevske ćuprije danju i noću. (Arhiv Akšamija)

U 17. stoljeću Bosnu i Sarajevo pohode mnogi putopisci, kako sa Zapada tako i sa istoka.[89] Znameniti osmanski putopisac Evlija Čelebija prolazi kroz Sarajevo 1660. i oduševljen gradom u svojim Putopisima bilježi:.." Na zemlji ima mnogo gradova po imenu Saraj: Ak Saraj, Tabe-saraj izmedju Persije, Đurđistana i Degestana, Šehir-saraj na obali rijeke Erdelja, kad se predje polje Hajhat, sada u zemlji Moskoviji, Vize-saraj u Rumeliji i drugi. Ali ovaj bosanski kameni šeher Sarajevo je od svih ovih napredniji, ljepši i življi. U donjem i gornjem dijelu šehera teku bezgranične i bezbrojne žive vode, a sa svih strana ukrašen je mnogobrojnim baščama koje izgledaju kao ružičnjaci ili ogradjene rajske bašče..."[90]

Premda je Čelebija u svom pisanju bio sklon izlivima oduševljenja, u ovom kazivanju o Sarajevu mogu se prepoznati činjenice koje i danas krase Sarajevo.[91]

Sarajevo je 1697. godine zadesilo golemo stradanje: austrijski vojskovođa, princ Eugen Savoyski, je nakon pobjede nad Osmanlijama kod Sente, iznenada provalio u Sarajevo, i tom ga prilikom popalio i opljačkao. Od svega što je građeno više od dva stoljeća, ostao je samo kamen koji nije mogao izgorjeti. (Od blaga opljačkanog u Sarajevu, Savoyski je u Beču napravio golemi dvorac Belvedere).

Prilike u Sarajevu tijekom osamnaestog i devetnaestog stoljeća odražavaju stanje Osmanskog Carstva u silaznoj putanji. Česte su pobune, oštre odmazde vlasti, samovolja vlasti kroz namjerno izazivanje incidenata, korupcija. Lokalni su se begovi 'osilili' i teže autonomnosti svojih posjeda. Gradačački kapetan, Husein-kapetan Gradaščević (1802-1834), je bio na čelu pokreta za bosanskohercegovačku autonomiju. Sarajevski beg Mustafa Zlatar bio mu je sljedbenik, priznavajući Gradaščevića za bosanskog vezira. No, zagovornici autonomije bivaju potučeni upravo u Sarajevu (Zli Stup, 1832.), nakon čega je pobjednik, Kara Mahmud Hamdi-paša, prenio vezirsku stolicu u Sarajevo, na Goricu. Neposlušnost bosanskih begova surovo je ugušio Omer Lutfi-paša

---

[89] Poznati putopisci iz Francuske (Le Fevre, Quiclet, Chaumatte Des Fosses, Charles Partusier, Felix de Baaujour, Lekler, i drugi) pišu vrlo slikovite i nadahnute tekstove izražavajući svoje oduševljenje slikama bosanskih gradova uredjenih po principima orijentalno-osmanske kulture.

[90] Čelebija, E. (1975), "Odlomci o jugoslovenskim zemljama", izdanje H. Šabanovića, Sarajevo.

[91] Oduševljen slikom Starog Mosta u Mostaru (gredjen 1557-1566), Evlija Čelebija bilježi:

..." Ovaj most je izgrađen kao luk duge,
Ah, moj Bože, da li postoji išta na svijetu slično ovome?"
Jedan poznavalac ga je pogledao sa divljenjem i rekao mu sljedeći stih:
„ A mi prelazimo preko tog mosta,
Preko kojeg je svijet prešato, moj Sultane!"

Latas, demonstrirajući na načinu pogubljenja hercegovačkog vezira Ali-paše Rizvanbegovića svu svoju surovost i lukavstvo.

Vrijedni su pokušaji mirne reforme bosanskog društva koje provodi nekolicina posljednih osmanskih vezira u Bosni (Ahmed Dževdet-paša i Topal Šerif Osman-paša), ali oni nisu uspjeli osigurati prisustvo Osmanskog Carstva pred nadolazećom Austrougarskom monarhijom, čije su trupe, temeljem odluke Berlinskog kongresa (29.08.1878. godine) ušle u Sarajevo slomivši snažan otpor njegovih žitelja kod Ali-pašine džamije.

Saraj Bosna / Sarajevo u plamenu. Godine 1697. Eugen Savojski je opljačkao i spalio grad. (Arhiv Akšamija)

U razmjerno kratkom vremenskom periodu austrougarske uprave (1878-1918) Sarajevo dobija, uz dotadašnje orijentalno-osmanske, i obrise zapadnoeuropskog uređenja, kako u fizičkoj tako i u njegovoj društvenoj strukturi. Izgrađene su nove škole zapadnog tipa, kulturne institucije (Narodno pozorište), administrativno-upravni objekti (Vijećnica), tržnica

(Markale), tvornice (Ciglana, tvornica duhana, tvornica ćilima...), hidroelektrana, mnoge vile, uskotračna pruga prema sjeveru, jugu i istoku Bosne i Hercegovine...

Niz društveno-historijskih okolnosti dovelo je Bosnu i Hercegovinu, a Sarajevo posebno, u žižu svjetske pozornosti kada je pripadnik udruge Mlada Bosna, Gavrilo Princip, bosanski Srbin na školovanju u Beogradu, izveo atentat (28.06.1914.) na austrougarskog prestolonasljednika Franza Ferdinanda (Archduke Franz Ferdinand Carl Ludwig Joseph Maria of Austria[a], 1863-1914) i njegovu suprugu Sofiju (Sophie, Duchess of Hohenberg, 1868-1914), što je bio formalni povod za izbijanje Prvog svjetskog rata (1914-1918). Rezultat Prvog svjetskog rata je bio raspad Austro-Ugarske Monarhije i stvaranje mniogih novih država, među kojima i Kraljevine SHS. Bosna i Hercegovina ulazi u sastav ove novoformirane države gdje se prisustvo Bošnjaka kao društvenog subjekta nije formalno ni suštinski primjećivalo. U periodu od 1918-1941 Sarajevo stagnira u svakom pogledu.

Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak – Muhibija bio je na poziciji gradonačelnika. Za vrijeme njegovog mandata Sarajevo je, po uzoru na velike svjetske gradove, dobilo električnu rasvjetu, završena je izgradnja Gradske vijećnice i Društvenog doma – današnja zgrada Narodnog pozorišta. (Arhiv Akšamija)

Tijekom Drugog svjetskog rata Sarajevo je u sastavu marionetske NDH, a nakon što su ga oslobodili partizani (06.04.1945.) postaje glavnim gradom NR (SR) Bosne i Hercegovine, jedne od šest ravnopravnih republika novoformirane DNRJ/SFRJ. Ova je činjenica doprinijela

razvoju Bosne i Hercegovine, a posebno Sarajeva, kao multietničke i multikulturalne društvene zajednice u kojoj su istinski kreativni potencijali svih njenih žitelja, bez obzira na etničku i vjersku pripadnost, mogli doći do punog izražaja.

XIV Zimske Olimpijske igare u Sarajevu – Bjelašnica, 1984. godine. (Arhiv Akšamija)

U periodu od završetka Drugog svjetskog rata do početka rata (1992-1995) Sarajevo se teritorijalno i sadržajno proširilo. U njemu je formiran veliki broj svjtski poznatih kompanija među kojima je posebno visok svjetski rejting imala kompanija Energoinvest. Kao kruna razvoja Sarajeva može se smatrati njegovo domaćinstvo 14. Zimskih Olimpijskih igara (1984), čime je Sarajevo postalo prvi (i do sada jedini) olimpijski grad u zemljama bivše SFRJ. Možda je njegova posebnost na prostoru bivše SFRJ i bila razlogom njegovog nezapamćenog teroriziranja i razaranja tijekom rata (1992-1995) gdje su njegovi žitelji bili u opsadi (44 mjeseca, od 05.04. 1992. do 29.02.1996. godine). Unatoč svemu tome, Sarajevo je u kulturnom smislu bilo dio Europe i svijeta, daleko više od gradova njegovih napadača. Jedna od najvažnijih činjenica iz ratnog perioda (1992-1995) je ta da su Sarajlije uspjele očuvati ključne građevine etničko-vjerskog identiteta svih njegovih stanovnika koji su u ratnom periodu bili u manjini (katedralu, pravoslavne crkve, sinagogu) od namjernog razaranja.

Centralni dio grada Sarajeva – Begova džamija, Sahat kula, katedrala Srca Isusova, Saborna crkva... (foto: Ammar Akšamija)

Sarajevo u opsadi 44 mjeseca. (Arhiv Akšamija. Plakat FAMA: *Opsada Sarajeva 1992-1995.*)

Prirodni resursi. Grad Sarajevo je situirano u prostranoj kotlini koja se proteže u pravcu istok-zapad i završava prostranim Sarajevskim poljem (Slika 1.71.). Kotlinim protječe rijeka Miljacka kojoj se duž kotline pridružuje nekoliko potoka od kojih je najvažniji Koševski potok koji i sam protječe kroz Koševsku kotlinu (koja je važna poprečna ekstenzija Sarajevske kotline). Sarajevo okružuju planine: Jahorina, Treskavica, Igmen, Bjelašnica, Ozren, pri čemu se, kao najvisočiji dijelovi Sarajevske kotline, ističu brda: Trebević, Čavljak, Borija, Bukovik, Gorica, Hum, Žuč, Mojmilo, Debelo brdo. Planine oko Sarajeva su njegov najvažniji resurs budući su genarator pitke vode koja se manifestira kroz veliki broj manjih i većih vodotoka i pojedinačnih manje-više izdašnih izvora. Planine su dobrim dijelom obrasle šumama, dok

su prostori bez šume prostrani pašnjaci koji su od predhistorije privlačili ljude budući su bili dobra osnova za stočarstvao.

Danas su ove planine (naročito Bjelašnica, Igman i Jahorina, kao 'olimpijske planine') sportsko-rekreativni centri u kojima Sarajlije rado borave, kako zimi tako i ljeti. Ove su planine jedan od glavnih temelja turizma u Sarajevu.

Slika 1.71. ***Pogled na dio Sarajeva iz Sarajevskog polja.*** (Arhiv Akšamija)

Sarajevsko polje je rezultanta svih okolnih prirodnih bogatstava budući se ovdje završavaju mnogi vodeni tokovi te nastaje (izvire) najveća bosanskohercegovačka rijeka Bosna (Slika 1.72.). Prostrano Sarajevsko polje (koje se vremenom smanjuje zbog urbanizacije) je već u predhistoriji bilo gnijezdo čuvene Butmirske kulture budući je pružalo izvanredne uvjete za bavljenje poljoprivredom.

Kičmu Sarajevske kotline (koja je duga 35,9 km) i Sarajeva kao grada čini rijeka Miljacka. Ova rijeka nastaje od nekoliko vrela u podnožju planina Romanije i Jahorine. Paljanska Miljacka (čija je dužina 12,9 km) izvire u Palama, a Mokranjska Miljacka u Kadinom Selu. Ove dvije rijeke se u mjestu Dovlići spajaju u jedinstvenu rijeku Miljacku.

Uz rijeke Bosnu i Miljacku, treća najvažnija rijeka Sarajeva je Željeznica, te vodotoci (manje rijeke ili veći potoci) Zujevina, Ljubina, Misoča, Stavnja, Tilava, Dobrinja, Bijela rijeka, Crna rijeka, Mošćanica, Vogošćanska rijeka (...) koje teku u samom urbanom tkivu Sarajeva ili njegovoj bližoj okolini (prostoru Kantona Sarajevo).

Naročita atrakcija Sarajeva je vodopad Skakavac (visok 98 m) koji se nalazi na planini Bukovik, 12 km udaljen od centra grada.

Slika 1.72. ***Izvorišta rijeke Miljacke*** (gore) ***i Bosne*** (gdolje). (foto: Ammar Akšamija)

Arhitektonsko kulturno-historijsko nasljeđe. Sarajevo je grad sa dugom tradicijom života i rada ljudi, od predhistorije do danas. Pored tragova kulture na licu mjesta, veliku ulogu u prezentiranju kulturne historije Sarajeva ima Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.

Sarajevo svojom arhitekturom na najbolji način svjedoči svoju najbitniju osobinu (i najbitniju osobinu Bosne i Hercegovine): multikulturalnost, multietničnost i multikonfesionalizam. Ovo je grad gdje se susreće Istok i Zapad, Sjever i Jug.

Golemu ranu ovakvom Sarajevu nanio je rat (1992-1995), ali se grad uspješno oporavlja unatoč nepovoljnog geo-političkog i društveno-političkog konteksta u koji je gurnut mimo svoje volje.

Kultura koja je ostvarena u gornjem i srednjem toku rijeke Bosne, a koja datira u 5.100 godina prije Krista jednim se imenom naziva 'Butmirska kultura', prema naselju Butmir kod Sarajeva, gdje je pronađen veliki broj artefakata koji o njoj svjedoče. Ostaci naročito bogate keramike čuvaju se u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine (Slika 1.73.). Pored Butmira, ovoj su kulturi pripadali i lokaliteti: Okolište kod Visokog, Brdo kod Kiseljaka, Obre II kod Kaknja, Nebo kod Travnika, Crkvina kod Turbeta te Kraljevine kod Novog Šehera.

Slika 1.73. ***Materijalni ostaci Butmirske kulture.***

Stećak. Nadgrobni spomenik bogumila, srednjovjekovnih stanovnika Bosne i Hercegovine. U okolini Sarajeva nalazi se veliki broj očuvanih bogumilskih nekropola, naročito na Bjelašnici i Treskavici (Slika 1.74.).

Slika 1.74. ***Nekropola Crkvina (Zgošća) je srednjevjekovni arheološki lokalitet u Donjoj Zgošći kod Kaknja.*** (Arhiv Akšamija)

Bijela tabija je utvrda na kamenom brdu u naselju Vratnik, iznad ceste Dariva-Mošćanica. Utvrda je nastala (1550) u vrijeme osmanske uprave u Sarajevu. Utvrda je bila od velikog značaja za odbranu grada pa ju je, poslije osmanske uprave koristila i dograđivala Austro-Ugarska Monarhija (Slika 1.75.).[92]

Gazi Husrev-begova džamija je locirana u Sarajevu, u središnjem dijelu Baščaršije.[93] Prema natpisu (tarihu) iznad ulaznog portala Begove džamije, objekat je završen 1530/1531.

[92] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Graditeljsku cjelinu – Stari grad Vratnik u Sarajevu proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 05.1-2-269/04-6, od 16.03.2005. godine.

[93] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku (07-10. novembar 2006., Službeni glasnik BiH, broj 105/06) kojom se Gazi Husrev-begova džamija, graditeljska cjelina, proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

(odnosno, 937. godine po Hidžri), (Slike 1.76. 1.77.).[94]

Slika 1.75. ***Bijela tabija.*** (Arhiv Akšamija)

[94] Gazi Husrev-beg je, u svojoj vakufnami iz 1531. godine, između ostalog, napisao:

„Svakog umnog i razboritog čovjeka će se dojmiti, da je ovaj svijet prolazan i zavičaj dosade i nesreća. Nije svijet ni kuća ni stan on je tek prolaz, kroz koji se ulazi u kuću spasenja ili pakao, a za to je pametan onaj, koji se na ovome svijetu ne prevari, koji mu ne vjeruje, koji ga ne gleda ljubavnim očima, te mu se ne prilagodi. Sretan je onaj čovjek, koji na sebi priliku uzima te današnji dan na jučerašnji primjeni i koji, čekajući vrijeme smrti, u svome radu ne pogriješi. Dobra djela gone zlo, a najuzvišenije od dobrih djela je milodar, najuzvišeniji milodar je onaj, koji ostaje zauvijek, a od dobrotvornih djela opet je najljepše ono, koje jest, odnosno koje će se trajno ponavljati. Jasno je, da je od trajnih dobrotvornih djela najdulje zajamčeno dobročinstvo vakuf. Dok je svijeta i vijeka korist vakufa ne prestaje niti se njegovo djelovanje do Sudnjega dana završava".

Slika 1.76. ***Gazi Husrev-begova džamija*** (foto: Amir Bašimamovič i Arhiv Akšamija); Ulazni portal džamije; Sahat kula i fontana; Turbe Gazi Husrev-bega i turbe prvog mutevelije džamije, Murad-bega Tadrića; Unutarnjost džamije (foto: Ammar Akšamija);

DESNO DOLJE: *Mezarje poznatih Bošnjaka u haremu Gazi Husrev-begove džamije.*

Slika 1.77. ***Gazi Husrev-begova džamija*** – dio stropne ornamentike (foto: Ammar Akšamija);

Slika 1.78. ***Gazi Husrev-begova medresa*** (Kuršumlija) – unutarnji prostor i tarih iznad ulaznog portala (foto: Ammar Akšamija);

Gazi Husrev-begova medresa sa mjestom i ostacima hanikaha, graditeljska cjelina,[95] je locirana u centru Baščaršije u Sarajevu, u blizini Gazi Husrev-begove džamije. Objekat je izgrađen 1537. godine i dio je poznatog kompleksa vakufa Gazi Husrev-bega u Sarajevu (Slika 1.78.).[96]

Gazi Husrev-begov hanikah poslije obnove – središnji prostor hanikaha u službi galerije. (foto: Ammar Akšamija)

[95] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku (04-11. septembra 2006., Službeni glasnik BiH, broj 42/07) kojom se Gazi Husrev-begova medresa sa mjestom i ostacima hanikaha, graditeljska cjelina, proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

Sudeći prema natpisu (tarihu) iznad ulaznih vrata, medresa je podignuta 1537/38. godine, u spomen majke vakifa Gazi Husrev-bega, sultanije Seldžuke, pa je ova medresa poznata u narodu kao Seldžukija, a po olovu kojim je pokrivena i kao Kuršumli-medresa.

[96] U vakufnami Gazi Husrev-beg traži da se u medresi predaju: tefsir (tumačenje Kur'ana), hadis (islamska tradicija), ahkam (šerijatsko pravo), usul (institucije šerijatskog prava), meani ve bejjan (poetika i retorika), kelam (dogmatika na metafizičkoj osnovi) i ostalo što bude iziskivao običaj i mjesto (Bećirbegović, str. 277). Za tu namjenu Gazi Husrev-beg je izdvojio 700.000 dirhema srebra od čega je 400.000 dirhema predvidio za izgradnju medrese, a ostatak novca koji pretekne (300.000 dirhema) odredio je da se kupi „vrijednih knjiga iz kojih će se učiti i prepisivati". Učenicima je osigurano besplatno stanovanje, hrana u imaretu i po dva dirhema dnevno kao pomoć.
Izvor: http://www.kons.gov.ba/main.php?id_struct=165&lang=1. Pristupljeno: 27.Januar 2013.

Stara pravoslavna crkva (Crkva svetih apostola Mihaila i Gavrila), graditeljska cjelina, je locirana u Sarajevu, na Baš-čaršiji, na početku Titove ulice. Spominje se prvi puta 1539. godine, a pretpostavlja se da je izgrađena na temeljima još starije crkve, po čemu se smatra jednim od najstarijih objekata ove vrste na području Bosne i Hercegovine (Slika 1.79.).[97]

Slika 1.79. ***Stara pravoslavna crkva*** (Crkva svetih apostola Mihaila i Gavrila) ***u Sarajevu***. (foto: Ammar Akšamija)

[97] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku (04. do 11. septembra 2006., Službeni glasnik BiH, broj 53/08) kojom se Stara pravoslavna crkva (Crkva svetih apostola Mihaila i Gavrila), graditeljska cjelina, proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

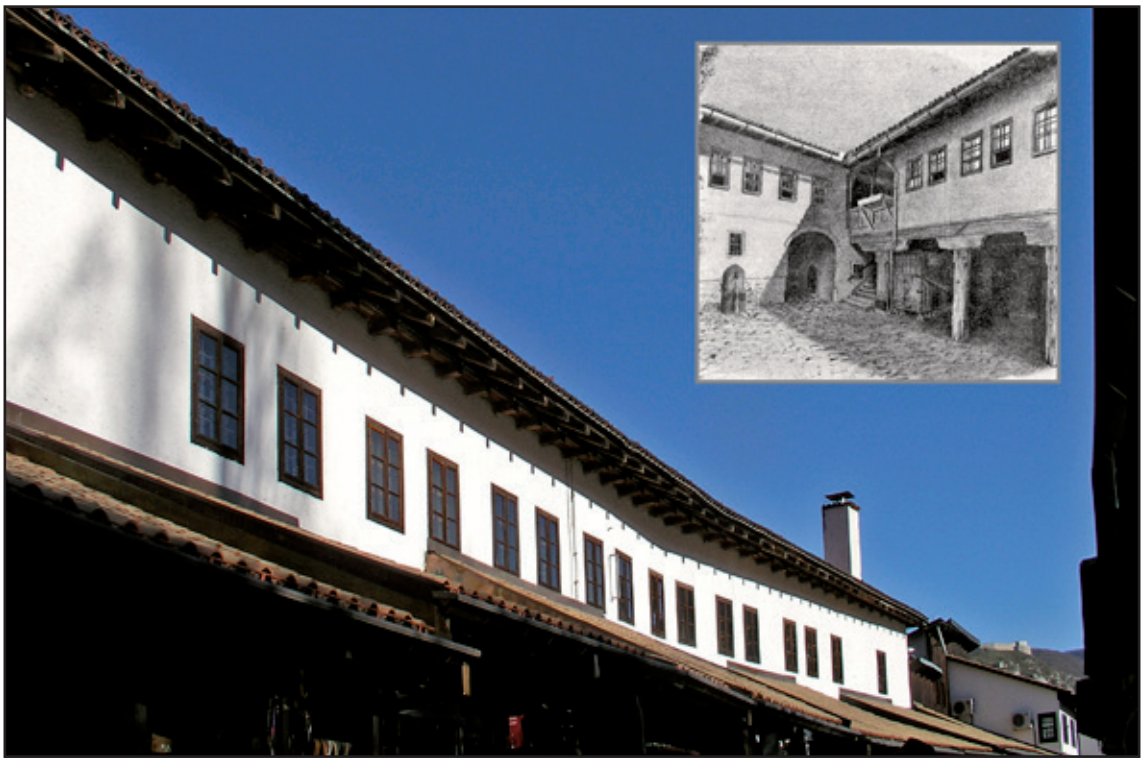
Brusa bezistan (Rustem-pašin bezistan, Mali bezistan) sa dućanima, graditeljska cjelina je jedan od tri poznata bezistana koji su podignuti u Sarajevu za osmanske uprave (uz Rustem-pašin, poznati su još Mehmed-begov i Gazi Husrev-begov bezistan), u periodu između 1463 do 1551. godine (Slika 1.80.).[98]

Slika 1.80. ***Brusa bezistan*** (Rustem-pašin bezistan, Mali bezistan) ***sa dućanima***. (foto: Ammar Akšamija)

[98] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku (04-10. jula 2006., Službeni glasnik BiH, broj 18/07 i 90/07) kojom se Brusa bezistan (Rustem-pašin bezistan, Mali bezistan) sa dućanima, graditeljska cjelina, proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

Morića han u Sarajevu sagrađen je 1551. godine u ulici Sarači.[99] Od 50 hanova izgrađenih u Sarajevu za vrijeme njegovog 'zlatnog doba' (16. stoljeće) ovo je jedini očuvani han. Han je arhitektonski organiziran tako da se u njegovom prizemlju čuvala roba i tovarni konji trgovaca koji su ovdje dolazili sa svih strana ondašnjeg Osmanskog Carstva. Na katu su bile sobe za njegove goste. Trgovci su svoju robu prodavali u prizemlju. Morića han je više puta bio devastiran požarima, ali je uvijek iznova obnavljan. Ovdje su se okupile (1878) ugledne Sarajlije i formirale Narodnu vladu Bosne i Hercegovine, odakle je upućen prosvjed protiv austro-ugarske okupacije (Slika 1.81.).

Slika 1.81. ***Morića han*** (1551). (foto: Ammar Akšamija)

[99] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku (04-10. jula 2006., Službeni glasnik BiH, broj 18/07 i 90/07) kojom se Brusa bezistan (Rustem-pašin bezistan, Mali bezistan) sa dućanima, graditeljska cjelina, proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku br. 02-2-40/2009-29 od 13. maja 2009., (Službeni glasnik BiH, broj 94/09) kojom se Grupa objekata – Gazi Husrev-begovog vakufa u Sarajevu sa pokretnom imovinom proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

Među objektima je i objekat Morića han.

Saborna crkva Roždenstva Presvete Bogorodice u Sarajevu izgrađena je (1859-1874)[100] pri kraju osmanske uprave u Bosni i Hercegovini kao jedna je od najvećih srpskih pravoslavnih crkava uopće (Slika 1.82.).[101] Crkvu je izgradio poznati neimar Andrej Damjanov (1813-1878) iz Velesa, koji je gradio i Sabornu crkvu Svete Trojice u Mostaru (1873).

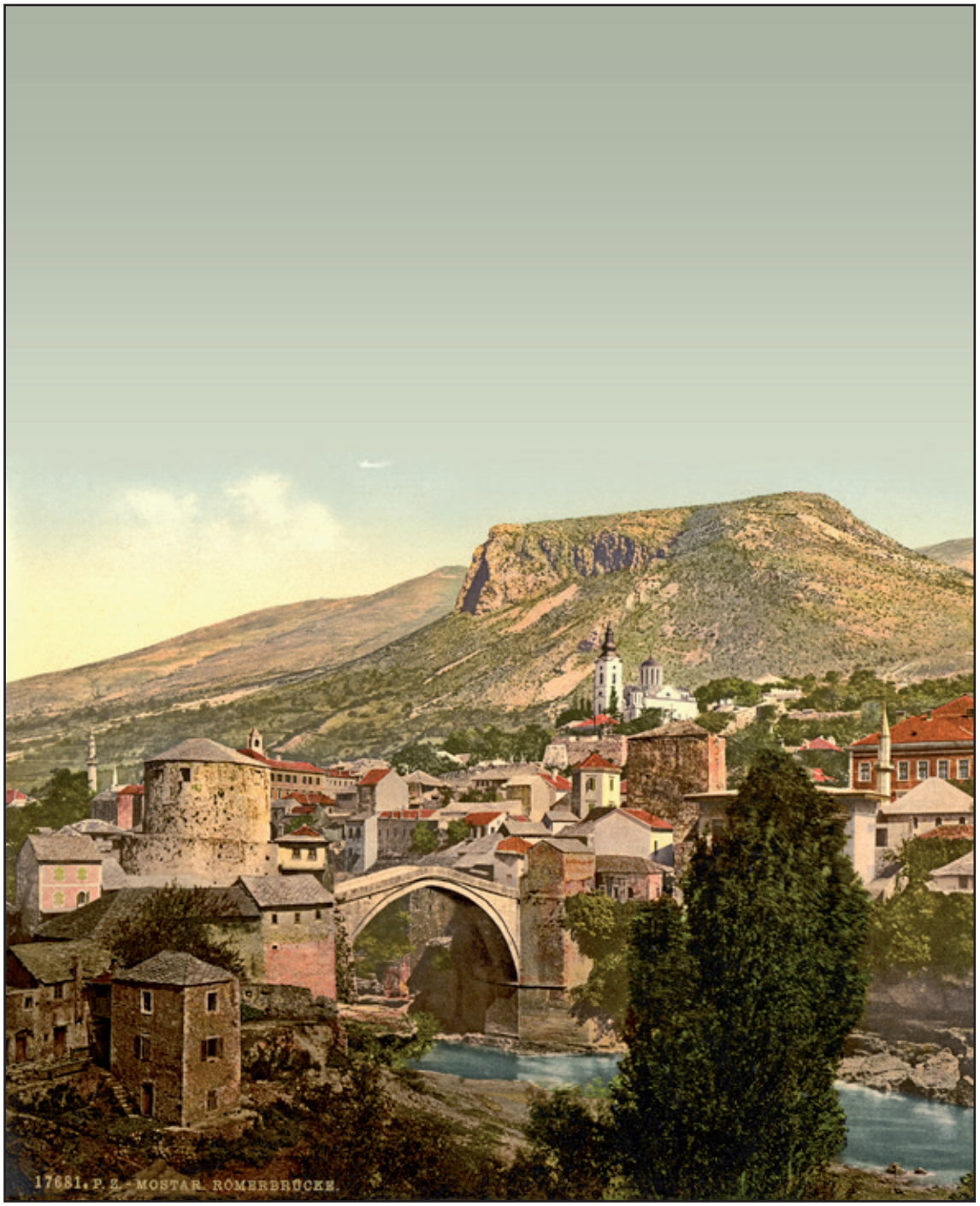
Slika 1.82. S*aborna crkva Roždenstva Presvete Bogorodice u Sarajevu* (1859-1874). (foto: Ammar Akšamija)

[100] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku br. 06.2-2122/06-5 od 05. jula 2006., (Službeni glasnik BiH, broj 18/07.) kojom se Historijska građevina – Saborna crkva (Crkva Presvete Bogorodice) sa pokretnim naslijeđem u Sarajevu proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

[101] Među donatorima crkve je bio i ondašnji suveren Osmanske Imperije, sultan Abdul Aziz, koji je donirao 556 dukata.

Slika 1.82a. ***Saborna crkva Rođenstva Presvete Bogorodice u Sarajevu.*** (foto: Ammar Akšamija)

Mostar – 1890. godine. (Arhiv Akšamija)

Mostar

Mostar je grad (sa oko 65.300 stanovnika) lociran na obalama rijeke Neretve, na jugu Bosne i Hercegovine. Prisustvo ljudi na ovom prostoru može se pratiti još od predhistorije (neolitika, bakarnog, brončanog i željeznog doba), što potvrđuju brojna nalazišta. Uz zanimanja zemljoradnjom i stočarstvom, ljudi su se u željeznom dobu bavili i trgovinom sa susjednim područjima.

Prije dolaska antiknih Rimljana, ovo su područje naseljavali Iliri (pleme Daorsi) čiji je sjedište bio grad Daorson u Ošanićima kod Stoca. Dolaskom Rimljana početkom nove ere, ovo je područje bilo uključeno u njihovu koloniju Naronu u sastavu provincije Dalmacije. U ovo vrijeme se grade čuvene rimske ceste od kojih je najvažnija Narona-Sarajevsko polje. Iz perioda 4.-5. stoljeća potječu ranokršćanske bazilike, na Cimu i u Žitomislićima.

Period 6.-7. stoljeće je doba seobe naroda kada na ovaj prostor dolaze Slaveni. Vrhovnu vlast imaju Franci, a domaća vlastela su im vazali, sa određenim stupnjem autonomije. Od domaće vlastale u ovo je vrijeme bio poznat knez Mihail Višević (910-950). Ovim su područjem kraće vrijeme vladali Nemanjići, potom bosanski ban, a tijekom 14. i 15. stoljeća humski knezovi, među kojima i Stjepan Vukčić Kosača (1404-1466) koji je stolovao u gradu-utvrdi Blagaju. Ovaj je feudalac dobio (1448) titulu hercega, po čemu je Hercegovina dobila ime. U 15. stoljeću su u Mostaru (kod današnjeg Starog mosta, nekada drvenog mosta) bile izgrađene kule, Tara na desnoj i Halebija na lijevoj obali Neretve te kula Herceguša uz kulu Taru, izgrađena za vrijeme hercega Stjepana Vukčić Kosače. Mostar se neizravno spominje (03.04.1452.) u jednom dubrovačkom izviješću vezanom za pobunu Vladislava Hercegovića protiv svog oca Stjepana, kada je Vladislav „uzeo dvije utvrde na mostu na Neretvi“. Slično, drveni most u današnjem Mostaru se spominje (1444) u povelji aragonsko-napuljskog kralja Alfonsa Velikodušnog (1396-1458).

Osmanlije su zaposjele Mostar 1468. godine kada je grad postao sjedište kajmekamluka, a početkom 16. stoljeća i sjedište Hercegovačkog sandžaka. Do tada drveni most je zamijenjen (1566) kamenim mostom. Mostar se prvi puta eksplicitno spominje u osmanskom defteru (popisu) iz 1477. godine kada je bio naselje sa 19 kuća koje su se nalazile na lijevoj obali Neretve. Tijekom 16. stoljeća Mostar se naglo razvija kada postaje najveći grad u Hercegovini, s naročito razvijenom preradom i trgovinom kože i kožnih proizvoda. U ovom su periodu izgrađeni njegovi najvažniji objekti: bedemi i kule, mostovi, džamije, medrese, mesdžidi, hamami, hanovi, tabhane, šadrvani, česme, turbeta...[102] Osnivanjem (1833) Hercegovačkog pašaluka, Mostar postaje njegovo sjedište, a prvi njegov vezir je bio Ali-paša Rizvanbegović (1783-1851). U Mostaru se otvaraju konzulati više zemalja (Austrije, Rusije, Italije, Velike Britanije i Francuske) te gradi (1862) cesta Mostar-Metković.

Dolaskom Austrougarske Monarhije (1878) Mostar ostaje važan grad, s intenzivnom gradnjom s kojom grad iz tipično orijentalnog polako prelazi u srednjeeuropski uređeni grad. Među gradnjama iz ovog perioda naročito se ističe zgrada Gimnazije.

Obnovljena zgrada Gomnazije u Mostaru. (Arhiv Akšamija)

[102] Mostar je obišao (1660) poznati osmanski putopisac Evlija Čelebija (Evliya Çelebi, 1611-1682) i u svojim Putopisima u deset knjiga (Seyahatname) saopštio mnogo detalja o ondašnjem gradu Mostaru: Čelebija, E. (1967). "Odlomci o jugoslovenskim zemljama", izdanje H. Šabanovića, Sarajevo.

Nakon Prvog svjetskog rata Mostar ulazi (1918) u sastav novoosnovane države Kraljevine SHS, a u nastavku u sastavu Kraljevine Jugoslavije, NDH, te socijalističke Jugoslavije (DFJ, FNRJ, SFRJ). Jedno od najvažnijih obilježja Mostara do 1991. godine je bila njegova multikulturalnost i multietičnost. Ova njegova dragocjena osobina je ozbiljno povrijeđena u ratu (1992-1995), ali se postojano oporavlja.

Uz to što Mostar ima submediteransku klimu, lokalitet Ruište je prostor za rekreaciju zimi (skijalište) i ljeti (Slika 1.83.).

Slika 1.83. ***Rujište*** – dio zimskog pejzaža. (Arhiv Akšamija)

Nejveći i najznačajniji prirodni resurs Mostara je rijeka Neretva sa prostranim Mostarkim poljem koje u uvjetima submediteranske klime pruža izvanredne uvjete za život ljudi (Slika 1.84.).

Slika 1.84. ***Rijeka Neretva u gradu Mostaru.*** (Arhiv Akšamija)

Rijeka Radobolja izvire ispod brda Mikuljača u Ilićima i nakon 5 km dugog toka ulijeva se u rijeku Neretvu kod Sterog mosta u Mostaru (Slika 1.85.).

Slika 1.85. ***Rijeka Radobolja u gradu Mostaru.*** (foto: Ammar Akšamija)

Zbog povoljne klime i odgovarajućeg tla, prostor oko Mostara pruža izvanredne uvjete za uzgoj vinove loze (Slika 1.86.).

Slika 1.86. ***Vinogradi kod Mostara.***

Arhitektonsko kulturno-historijsko nasljeđe. Izvanredni uvjeti za život ljudi koje pruža prostrano Mostarsko polje sa rijekom Neretvom privlačili su ljude da ovdje žive još od predhistorije. Svaki od historijskih perioda ostavio je manje-više vidne tragove materijalne kulture, koji, gledano u cjelini, čine izuzetno golemu embodied energy grada Mostara.

Manastir Žitomislić. Manastir sa crkvom posvećenoj blagovijestima lociran je u blizini sela Žitomislić na lijevoj obali rijeke Neretve, uz magistralni put M17 Sarajevo-Mostar-Jadransko more. U pisanim izvorima ovaj se manastir prvi puta spominje u osmanskim defterima (popisima) za Bosanski (1469) i Hercegovački sandžak (1477). Manastir je ostavština poznate obitelji Hrabren. Crkva Svetog Blagovještenja u sklopu Manastira Žitomislić je izgrađena (1603) na temeljima starije crkve (Slika 1.87.).[103]

Slika 1.87. *Manastir Žitomislić.*

[103] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je svojom odlukom br. 01-279/02 od 06.11.2002. godine Mjesto i ostatke graditeljske cjeline Manastira Žitomislići, općina Mostar-Jug proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

Nezir-agina džamija je sagrađena (1550) na lokalitetu Spile, nedaleko od Starog mosta, na desnoj obali Neretve. Džamija je pokrivena četverovodnim krovom, koji je, kao i trijem, pokriven kamenim pločama.[104] Uz džamiju se nalazilo i manje groblje (Slika 1.88.).

Slika 1.88. ***Nezir-agina džamija.*** (foto: Ammar Akšamija)

[104] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je svojom odlukom br. 02-2-569/03-3 od 08.05.2004. godine Graditeljsku cjelinu Nezir - agine džamije u Mostaru proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

Mostar – panorama. (foto: Ammar Akšamija)

Stari most u Mostaru je, prema naređenju sultana Sulejmana Veličanstvenog, izgrađen u Mostaru (1557-1566), preko rijeke Neretve, na mjestu gdje je ranije postojao drveni most (1452). Očigledno, radi se o onoj izuzetno važnoj tački (i prirodnoj barijeri) na komunikaciji između Jadranskog mora i Bosne koja je pratila tok rijeke Neretve. Njegov arhitekt-graditelj je bio Hajreddin, jedan od ponajboljih učenika velikog Mimara Sinana. Most je lučni, jednorasponski, sa strmom konturom nivelete, karakterističnom za većinu mostova građenih u Osmanskoj Imperiji. Raspon luka je 29 m, visina njegove strijele 20 m, a širina 4 m. Most je dio šire urbane cjeline , u kojoj su dvije kule (Halebija na desnoj i Tara na lijevoj obali Neretve, koje potječu od 1444. godine) toliko srasle sa korpusom mosta da se doimaju kao njegov prirodni dio.[105]

Slično drugim mostovima, velikim postignućima graditeljstva u Bosni i Hercegovini u vrijeme uprave Osmanske Imperije, i za ovaj most je vezano mnogo legendi (Slika 1.89.).[106]

Slika 1.89. ***Stari most u Mostaru.*** (Arhiv Akšamija)

[105] Proglašen nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (06.-10. Juli 2004.). Stari most i urbana cjelina oko njega je na UNESCO-listi svjetske baštine (2005).

[106] Jedna od njih govori o tome kako je njegov arhitekt, Mimar Hajruddin, dobio zadatak na tako strog način obveze njegovog izvršenja, da mu je zaprijećeno smrću u slučaju neuspjeha. Legenda govori da se Mimar Hajrudin spremao za svoj pogreb u trenutku skidanja drvene skele, po samom završetku mosta.

Jedan od najtežih trenutaka u historiji mosta desio se 09. Novembra 1993. godine kada su ge srušile snage HVO-a nakon upornog artiljerijskog granatiranja..

Stari most u Mostaru. (Arhiv Akšamija)

Karađoz-begova džamija je sa medresom, šadrvanom i haremom izgrađena (1557) na lijevoj obali Neretve, u današnjoj ulici Braće Fejić. Džamija je jednoprostorna potkupolna gradnja sa dubokim pristupnim trijemo natkrivenim kosim krovom s pokrivkom od kamenih ploča.[107]

Hadži Mehmed-beg Karđoz (?-1564) je brat osmanskog vezira Rustem-paše Opukovića. Bio je najveći dobrotvor (vakif) ne samo Mostara već i šireg prostora u Hercegovini (Konjic, Potoci, Buna, Lištica, Blagaj i Čičevo). Njegove su zadužbine: osam džamija i medresa, tri mekteba, imaret, musafirhana, tri mosta, više hanova, 42 dućana u mostarskoj čaršiji, 16 tabhana (kožara), šest mlinova, dvije stupe... Graditelj Karađoz-begove džamije je veliki osmanski arhitekt Koça Mimar Sinan (Slika 1.90.).[108]

Slika 1.90. ***Karađoz-begova džamija***. (Arhiv Akšamija)

[107] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je svojom odlukom br. 07.1-2-113/04-1 od 04.05.2004. godine Graditeljsku cjelinu Karađoz-begove džamije (Zaim Hadži Mehmed-bega – Karađoza džamija) u Mostaru proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

[108] Pašić, A. (1994). "Islamic Architecture in Bosnia and Hercegovina", Organisation of the Islamic Conference (OIC), Research Centre for Islamic History, Art, and Culture (IRCICA), Istanbul.

Karađoz-begovu medresu je podigao (1557) veliki mostarski vakif Karađoz-beg na lijevoj obali Neretve nedaleko od Starog mosta (Slika 1.91.).

Slika 1.91. ***Karađoz-begova medresa.***

Hadži-Kurtova (Tabačica) džamija je locirana na desnoj obali Neretve, nedaleko od Starog mosta i nekadašnje Tabhane. Izgradio ju je (koncem 16. i početkom 17. stoljeća) Hadži-Kurt, pripadnik jedne od najstarijih mostarskih obitelji. Ispred džamije je česma i prostran trg (Slika 1.92.).

Slika 1.92. ***Hadži-Kurtova*** (Tabačica) ***džamija.*** (foto: Ammar Akšamija)

Džamija Koski Mehmed-paše sa medresom je izgrađena (1619) u centru Mostara, na visokoj lijevoj obali Neretve, oko 150 m udaljena od Starog moasta. Džamija je jednoprostorni objekat natkriven kupolom sa trijemom koji je natkriven kosim krovom sa pokrovom od kamenih ploča. Pristup kompleksu je sa istočne strane, kroz zasveden ulaz između dućana. U prostranom haremu, između džamije i medrese, je šadrvan, a u kaldrmisanom haremu je nekoliko mezarova.[109] Vakif džamije, Koski Mehmed-paša (?-1611) je rođen u Mostaru, kod Lala Mehmed-paše je bio (1604-1606) roznamendžija (kronik) da bi (1605) postao vojni defterdar. Osim ovog kompleksa, Koski Mehmed-paša je ostavio nekretnine u Mostaru, Suhodolu i Vrapčićima (Slika 1.93.).

Slika 1.93. ***Džamija Koski Mehmed-paše.*** (Arhiv Akšamija)

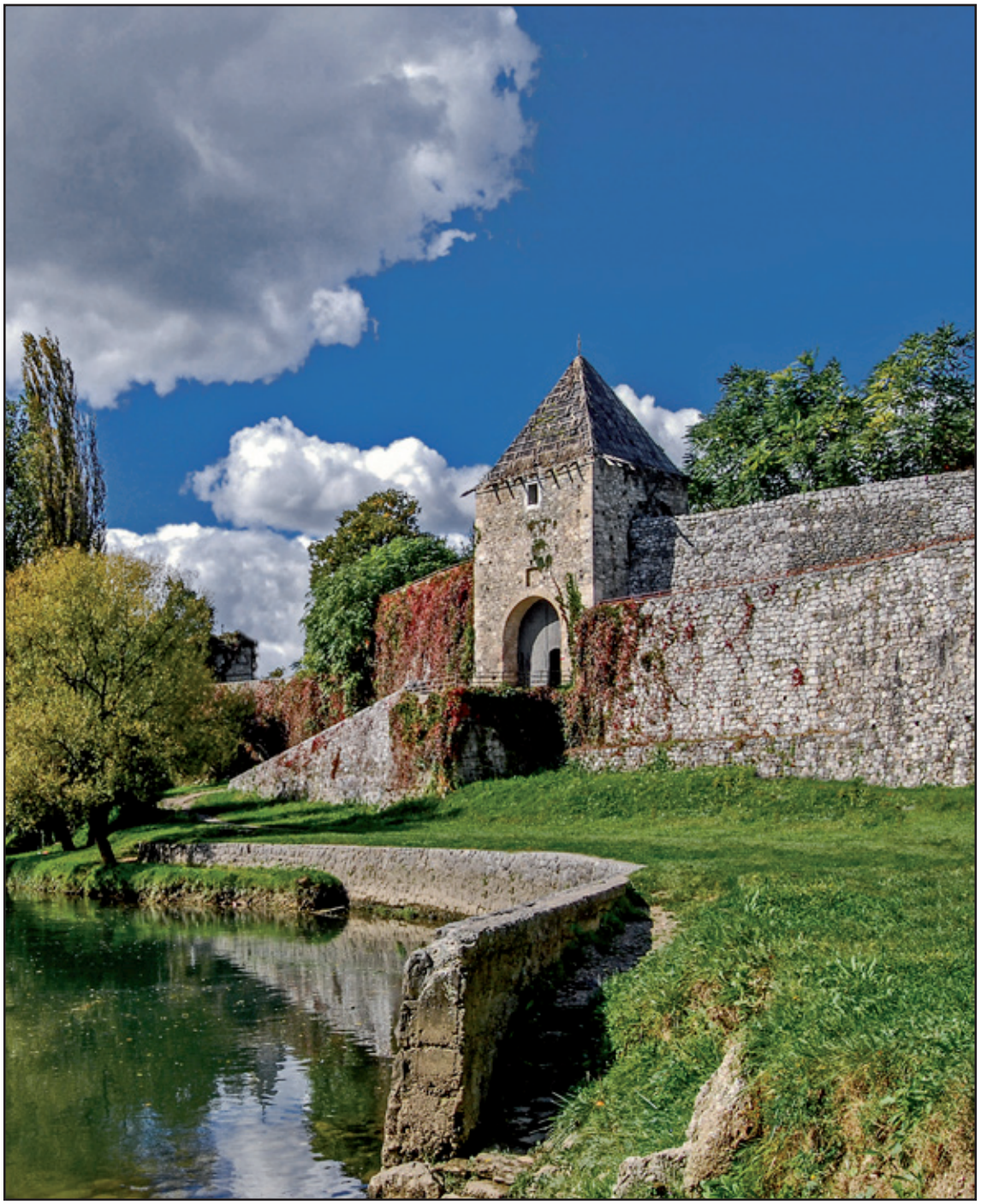
[109] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je svojom odlukom br. 07.1-35-8/04-1 od 20.01.2004. godine Graditeljsku cjelinu – Koski Mehmed-pašina džamija u Mostaru proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

Roznamedži Ibrahim-efendije džamija je izgrađena (prije 1620.) na uglu današnjih ulica Kresina i Braće Feić, nedaleko od Karađoz-begove džamije. Uz ovu je džamiju bila izgrađena i medresa čiji ostaci zidina i danas stoje (Slika 1.94.).[110]

Slika 1.94. ***Džamija Koski Mehmed-paše.*** (Arhiv Akšamija)

[110] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je svojom odlukom br. 02-2-94/04-1 od 08.05.2004. godine Graditeljsku cjelinu-Roznamedži Ibrahim-efendije džamija u Mostaru proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

Ulaz u tvrđavu Katel u Banjaluci – Sukapi kula. (Arhiv Akšamija)

Banjaluka

Kao i većina bosanskohercegovačkih gradova, i Banjaluka je nastala u blizini srednjovjekovnog grada – utvrde. Prvi, poznati nam, pomen ovog grada na rijeci Vrbasu je onaj od 6. februara 1494. godine.[111] Evlija Čelebija u svom Putopisu saopštava da se „stari dio tvrđave iz doba Rimljana spominje prvi puta 1295. godine (i) bio je svojina nekog bana Radoslava".[112]

Banjaluka se prvi puta spominje 6. februara 1494. godine. Evlija Čelebija u svom Putopisu saopštava da se „stari dio tvrđave iz doba Rimljana spominje prvi puta 1295. godine (i) bio je svojina nekog bana Radoslava". Grad-utvrda na lijevoj obali Vrbasa (u današnjem Gornjem Šeheru) sa podgrađem i jednim katoličkim samostanom je najveća utvrda na Vrbasu nizvodno od Jajca koju Osmanlije osvajaju tek 1527/1528. godine. Od tada pa idućih tri i po stoljeća Banjaluka raste i evoluira u punom smislu urbanizacije, a po principu ustrojstva orijentalnog grada islamske civilizacije. Rast Banjaluke tekao je od varoši pod utvrdom u pravcu nizvodno s Vrbasom, kako na njenoj lijevoj tako i na desnoj obali. Prvo nastaje i narasta Gornji Šeher, pri čemu je okosnicu i čaršije i cijelog naselja predstavljala Careva džamija (podignuta u čast sultan Sulejmana Kanunija (1520-1566). Džamija je ubrzo nazvana Čaršijska, a kada je sagrađena druga džamija, Čaršijska je džamija dobila naziv Stara (Atik), a po njoj i mahala koja se protezala do ušća Suturlije u Vrbas. Od ušća ove rijeke dalje niz Vrbas nastala je mahala Tabaci (naziv je dobila po obrtnicima koji su učinjavali sirovu kožu). Kada je nastala Tabačka džamija (Debagija) ne zna se tačno, ali je srušena 1919. godine.

---

[111] Thalloczy, dr Lj. (1915). "Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca (1450-1527)", posebni otisak Monumenta Hungarae historica, vol. 40, izdanje Ugarske akademije.

[112] Čelebija, E. (1967). "Odlomci o jugoslovenskim zemljama"..., str.212.

Careva, odnosno nazvana Čaršijska džamija, a kada je obnovljena dobila je naziv Stara (Atik) džamija. (Arhiv Akšamija)

Godine 1553. bosanski sandžakbeg Sofi Mehmed-paša prenosi sjedište bosanskog sandžaka iz Sarajeva u Banjaluku, što će za ovaj grad predstavljati vanredan poticaj sveopćem razvoju. Ovaj sandžakbeg 1554. godine podiže džamiju na desnoj obali Vrbasa, nasuprot Careve džamije, te most. Za izdržavanje ovih zadužbina podigao je 69 dućana, veliki han, hamam, četiri mlina i njima pridružuje dosta obradivog zemljišta. (U popisu objekata genijalnog arhitekte Kodža Mimar Sinana navodi se i džamija Sofi Mehmed-paše. Nažalost, ovaj objekat nije sačuvan u svom izvornom obliku).

Careva džamija (lijevo), a sa druge strane rijeke je ***Sofi Mehmed-pašina*** – situacija iz 1929. godine. (Arhiv Akšamija)

Kopija vakufname Banjaluke – vakufnama Sofi Mehmed-paše; *Pozicije triju džamija pored Vrbasa*. (Arhiv Akšamija)

Vakufnama (zakladnica) Sofi Mehmed-paše od 26.12.1554. godine je najstariji sačuvani dokument iz turskog doba koji se odnosi na Banjaluku. U ovo je vrijeme u Gornjem Šeheru nastala i Kubad-vojvodina mahala (oko istoimene džamije), na lijevoj obali Vrbasa. Godine 1563. Osman-šah, bosanski sandžakbeg, gradi svoju džamiju. Kraj oko izvora sumporaste vode, na desnoj obali Vrbasa, još 1554. godine je nazvan Ilidža. Do 80-tih godina 16. stoljeća nastale su još četiri mahale na području Gornjeg Šehera: Džefer-agina, Hadžibeg-zadina, Kalenderija i Sitarija. Do dolaska Ferhad-bega Sokolovića na mjesto sandžakbega bosanskog (1574) Banjaluka je imala devet mahala (isto toliko džamija) sa 223 kuće. Ferhad-beg Sokolović, kasnije Ferhad-paša, posljednji bosanski sandžakbeg (1574-1580) i prvi bosanski beglerbeg (1550-1588), dao je razvoju Banjaluke rijetko viđen zamah. On podiže Donji Šeher, dakle, drugu banjalučku čaršiju i naselje. (Nekoliko kršćanskih grobova na Laušu i naziv potoka Crkvine upućuju na mogućnost postojanja ranijeg manjeg naselja. Drugi nam podaci nisu poznati).

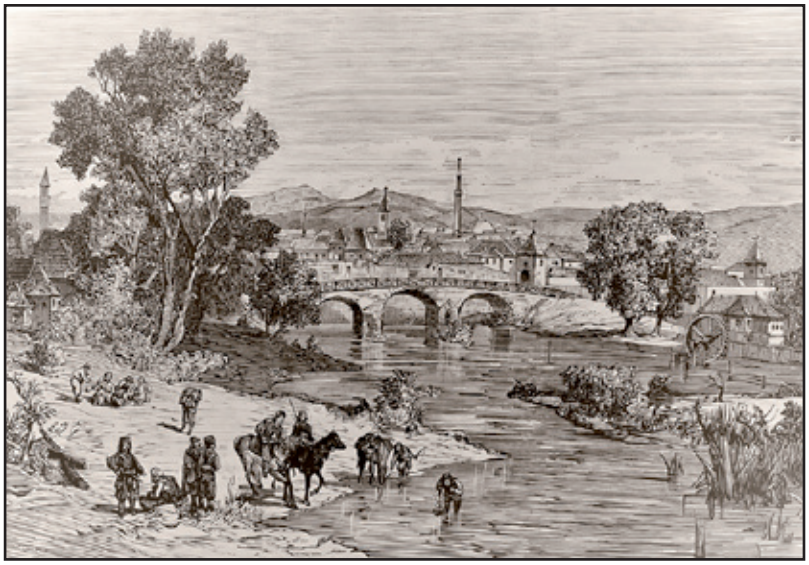

Dominicus Custos i
Georg Wickgram,
Portret Ferhad-paše Sokolovića,
1566./1590.
(Germanski Nacionalni muzej,
Nirnberg – grafička kolekcija, K 9948)

Ferhad-beg je 22.09.1575. godine pobijedio vojsku generala Herberta von Auersperga u bici na rijeci Radonji kod Budačkog i tom prilikom zarobio njegovog sina, grofa Wolfa Engelharda. Po narodnom predanju (koje potvrđuje i historičar Pečevija) Ferhad-beg je za otkup mladog Engelharda dobio 30.000 dukata. Ovaj je novac kasnije potrošio na veliki broj svojih zadužbina: džamiju (Ferhadiju), mekteb, sahat-kulu, šadrvan i vodovod, kaldrmu od Stare Banjaluke do potoka Crkvine i od mekteba do tobhane, kameni most preko Crkvine, veliki drveni most preko Vrbasa itd. Za izdržavanje ovih zadužbina uvakufio je 200 dućana, karavan-saraj, hamam, mlin sa tri točka na Vrbasu, veliki hambar i saraj (dvorac) u kome će stolovati potonji bosanski namjesnici. Sve navedene gradnje nastale su oko Ferhadije za svega 11 godina, četiri mjeseca i osam dana, što saznajemo iz njegove vakukfname od januara 1587. godine. Spomenuta vakufnama još potvrđuje osigurana sredstva za izgradnju bezistana, medrese, dogradnju hamama i mosta preko Vrbasa, itd., što se i realiziralo poslije smrti velikog donatora. (Vrijedi napomenuti da je Ferhad-paša gradio i u drugim mjestima: džamiju u Zemuniku od Zadra, mekteb u tvrdjavi Vrana kod Zadra, hamam u Kostajnici, hanove u Livnu, Ravnom, Dobrunu, Kratovu, Svinjaru). Ferhad-pašini suradnici, Hasan-efendija (timar-defterdar) i Gazanfer (vojvoda i zaim), su sagradili svoje zadužbine (džamije), prvi pod Laušom sjeverno od Ferhadije (1595), a drugi na desnoj obali Vrbasa. Hasan-efendijina džamija se danas zove Defterdarija (ili Arnaudija), Gazanferijina – Fazanferija.

Gazanferijina ili Fazanferijina džamija na desnoj obali Vrbasa – stanje 1882. (Arhiv Akšamija)

Ferhad pašin most u Banjaluci. (Arhiv Akšamija)

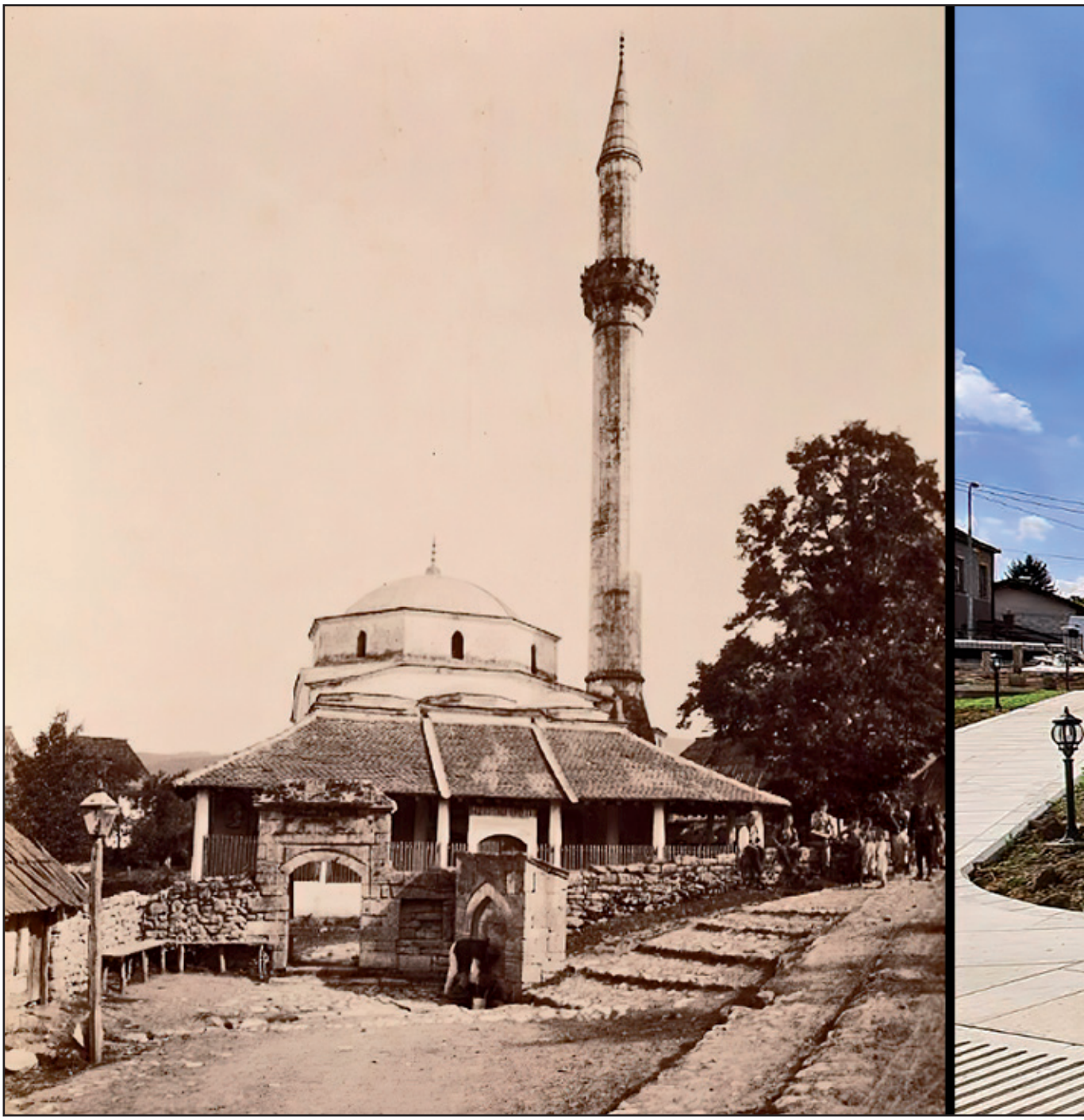
Obnovljena Ferhad-pašina džamija – svečano je otvorena 7. maja 2016. godine. (Arhiv Akšamija)

Rekonstrukciju džamije je otežavala problematika njezine autentične rekonstrukcije. Preliminarne studije o autentičnoj rekonstrukciji džamije pripremio je Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

Obnovljena Ferhadija identična je onoj srušenoj 1993. godine – ornamentika stropne konstrukcije. (Arhiv Akšamija)

Hasan-efendijina džamija, odnosnoe Defterdarija ili Arnaudija u Donjem Šeheru – stanje 1897. (Arhiv Akšamija)

Arnaudija u Donjem Šeheru – po izvršenoj rekonstrukciji 2022. godine. (Arhiv Akšamija)

Apardi Mehmed-paša, nasljednik Ferhad-paše Sokolovića, sagradio je (1595) svoju džamiju. U narednih četrdesetak godina urbano tkivo Donjeg Šehera je upotpunjeno novim gradnjama – četrnaest džamija i isto toliko mahala. Pred austrougarsku okupaciju Bosne i Hercegovine (1878), Donji Šeher se prostirao od Halil-pašinog turbeta (sagrađeno oko 1590. godine) do Bojića hana (gradnje iz prve polovine 19. stoljeća). Ne zna se kada je počela izgradnja Novoselije, trećeg banjalučkog naselja. Na mimberi Behram-efendijine džamije upisana je 1637. godina, vrijeme njene gradnje, što je ujedno i najranije poznato spominjanje ovog naselja. Kasnije je ovo naselje dobilo svojih pet džamija, nekoliko mlinova, stupa i tabačkih radionica. Bez čaršije (koju čine poznati javni sadržaji) ovo je naselje bilo više selo zbijenog tipa nego li varoš.

Halil-pašino turbe – stanje prije rušenja 1993. i ***Bojića han*** – stanje 1900. (Arhiv Akšamija)

Banjaluka (1843. godine) ima 27 katoličkih kuća (72 stanovnika), a 1850. godine 40 kuća. Župa je obnovljena 1859. godine, kada je otvorena i pučka škola. U ovaj grad stižu (1872) sestre milosrdnice koje otvaraju svoju školu. Uz župni ured podiže se mala crkva (Bethaus als Kirche). Nešto prije 1850. godine u Banjaluci je podignuta srpska osnovna škola, a 1867. godine pravoslavna bogoslovija koju organizira Vaso Pelagić. Pravoslavna je crkva vjerovatno sagrađena nešto ranije. Židovi u Banjaluku stižu iz Sarajeva nakon požara koji je ovaj grad zahvatio 1852. godine. Prvo su stigli trgovci i sarafi (mjenjači), a kasnije sahačije, limari i druge zanatlije.

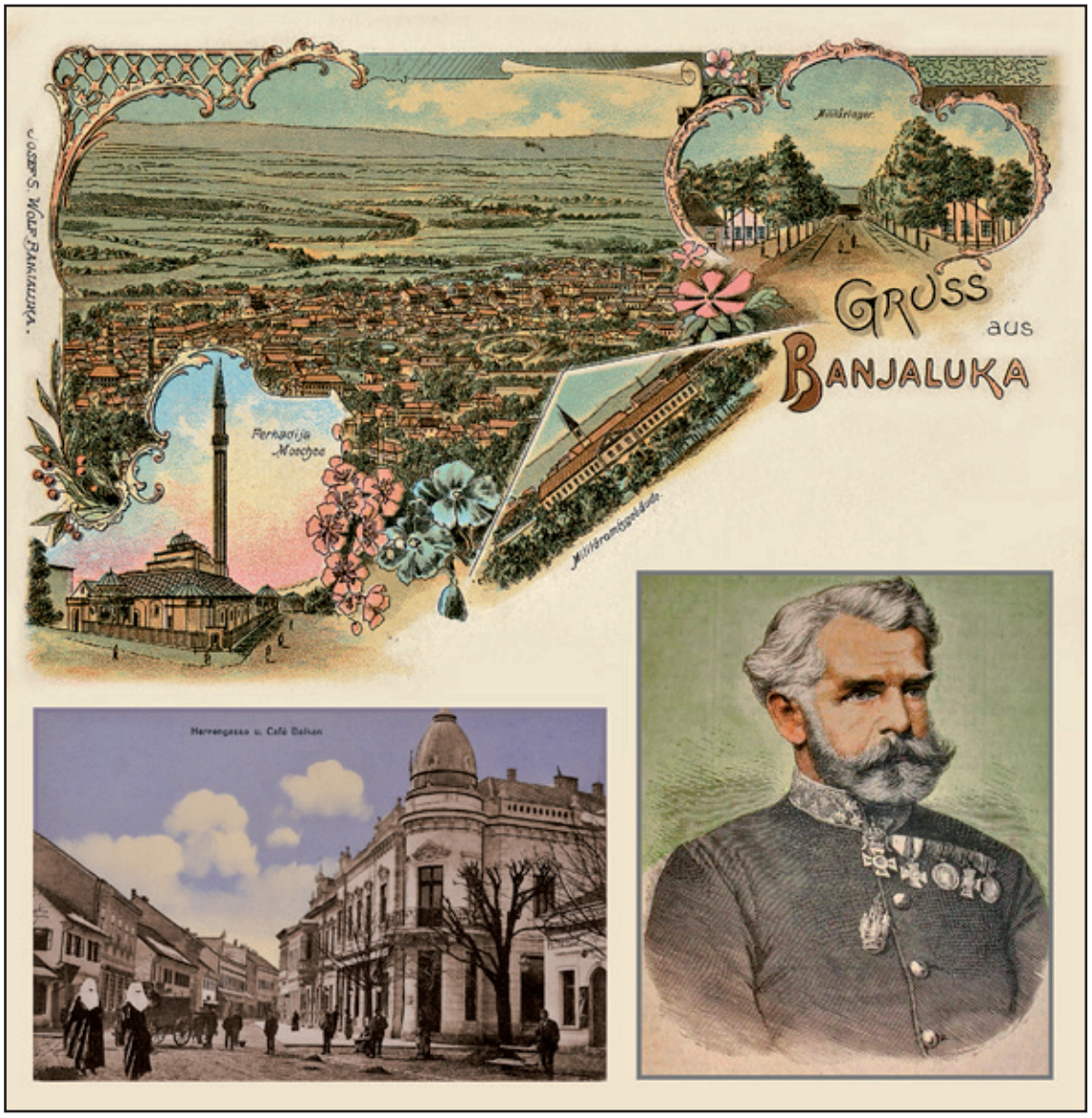
Aktivnosti banjalučkih Trapista; Jedna katolička obitelj ispred željezničke stanice u Banjaluci. (Arhiv Akšamija)

U periodu od 1851. do 1873. godine, banjalučki je trgovac Jusuf-aga Šibić podigao jednu medresu, te jedan han i trideset dućana radi njenog izdržavanja. U to su vrijeme popravljeni putevi koji Banjaluku vežu sa susjednim gradovima. Posebno je značajna popravka puta do Berbira (Bosanske Gradiške) uz koji je instalirana telegrafska žica, te izgradnja željezničke pruge do Ravnice (Dobrljina) koja je ujedno i prva na tlu Bosne (puštena u promet 17.01.1873.).

Zgrada željezničke stanice u Banjaluci; Željeznička pruga na relaciji Dobrljin – Banjaluka, dužine 104,3 kilometra. Radovi na pruzi su okončani pred sam kraj Osmanske uprave. (Arhiv Akšamija)

Ulaskom austrougarskih trupa u Banjaluku (31.07.1878.) koje je predvodio feldmaršallajtant Herzog Wilhelm Nikolaus von Württemberg (1828-1896), nastupit će doba u kome su silnice različitih kultura i svjetonazora dobila nove intenzitete i kao takve se odrazile na sveukupnost života ovog grada, što se zorno može pratiti kroz urbanističko-arhitektonsku sliku Banjaluke.

Wilhelm Herzog von Württemberg (1878) *u Banjaluci*; *Panoramski pogled i zgrada Hotela Balkan.* (Arhiv Akšamija)

Prema prvom austrougarskom popisu stanovništva u Bosni i Hercegovini od 1879. godine, u Banjaluci je u 1.741 kući živjelo 9.560 stanovnika, od čega je bilo 6.474 muslimana, 1.893 pravoslavaca, 1.006 katolika i 187 Jevreja. Boraveći u Banjaluci (1659), Evlija Ćelebija spominje crkve, ali nam ne daje bliže podatke o njima.[113] Do 1737. godine u Banjaluci je postojala katolička župa, kada se ugasila (što se veže za provalu Hildburghansena i strah katolika od eventualne odmazde Osmanlija).

Nakon završetka Prvog svjetkog rata i formiranja (1918) nove države, Kraljevine SHS (koja je 1929. preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju), Banjaluka postaje sjedištem Vrbaske banovine kada se, za vrijeme bana Svetislava Milosavljevića (1882-1960) intenzivno razvija. U ovo je vrijeme izgrađen Banski dvor, Crkva Sv. Trojstva, Narodno pozorište, Muzej... Tijekom Drugog svjetskog rata Banjaluka je sastavu Neovisne Države Hrvatske (NDH) i to je mračno doba ovog grada. Grad su oslobodili (22.04.1945.) Titovi partizani. U novonastaloj državi, FNRJ/SFRJ Banjaluka je doživjela pravi procvat u svim segmentima života. Međutim, grad je zadesio (1969) snažan zemljotres kada je poginulo više od 20 osoba i porušeni mnogi objekti, uključujući i spomenike kulture.

Prema podacima seizmologa Banjaluku su 26. i 27. oktobra 1969. godine pogodila četiri jaka zemljotresa. (Arhiv Akšamija)

[113] Čelebija, E. (1967). "Odlomci o jugoslovenskim zemljama"..., str.213.

Prirodni resursi i znamenitosti. Banjaluka je locirana u dolini rijeke Vrbasa na nadmorskoj visini oko 163 m. Na ovom se prostoru u Vrbas ulijeva nekoliko manjih rječica i potoka: Suturija, Crkvena i Vrbanja. Dolina u kojoj je situiran grad omeđena je planinama Dinarida: Manjača (1.214 m), Čemernica (1.338 m) i Tisovac.

Na prostoru današnje mjesne zajednice Gornji Šeher, uz rijeku Vrbas, nalazi se osam izvora termo-mineralne vode čija je temperatura 32°C. Ovi su izvori bili osnova za izgradnju antiknorimskih kupatila (termi). Za vrijeme Osmanskog Carstva ovdje je bila uređena banja (Ilidža) sa više bazena s toplom vodom (Slika 1.95. i 1.96.). Arhitektonsko kulturno-historijsko nasljeđe.

Slika 1.95. ***Slatina-Ilidže*** –"Turska banja", mogući "transport" posjetitelja i trgovina sa gostionom 1900. (Arhiv Akšamija)

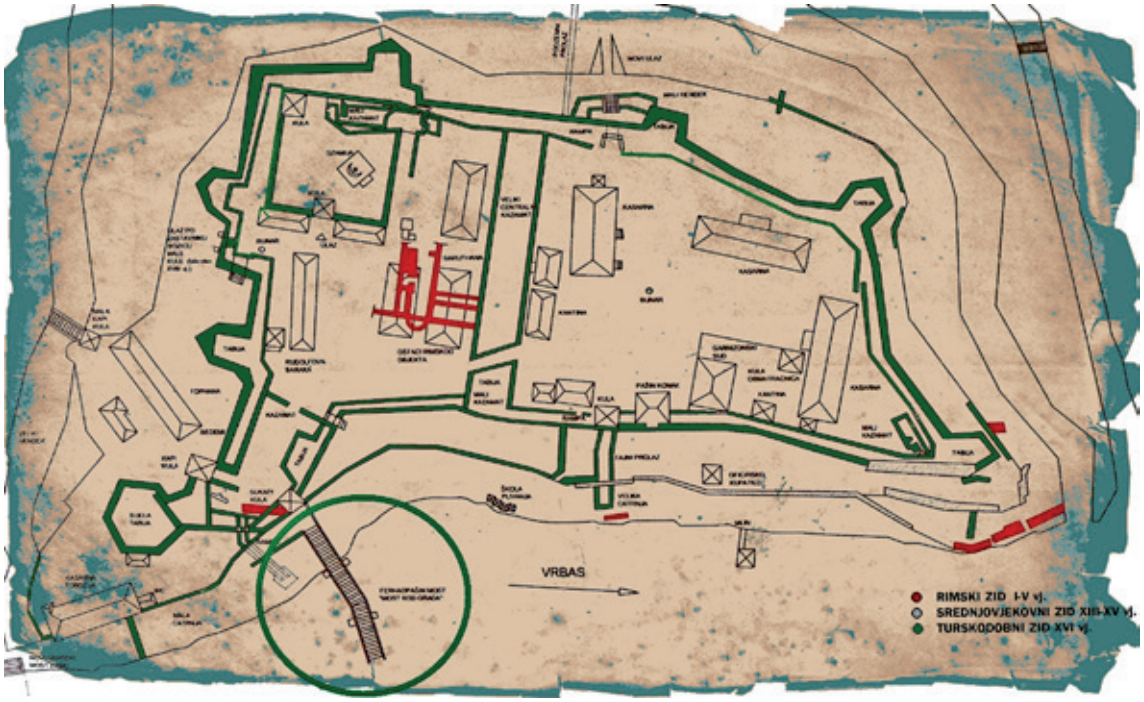
Slika 1.96. *Današnja situacija na izvorima termalne vode u nekadašnjoj mahali Ilidža u Gornjem Šeheru.*

Banjaluka je, kao grad na sjeverozapadu Bosne i Hercegovine, nastao i razvijao se kao u uvjetima bogatog prirodnog okruženja i na snažnoj prirodnoj komunikaciji duž rijeke Vrbasa koja je povezivala jugozapadni dio Bosne i Hercegovine (i dalje obalu Jadranskog mora) sa drugom važnom prirodnom komunikacijom koja prati tok rijeke Save.

Otuda se na ovom prostoru mogu pratiti bogati tragovi kulture, od predhistorije, doba antiknog Rima, Kelta te doba od dolaska Slavena, do danas.

Uvijek je imala strateško-politički značaj pa su se oko nje otimali mnogi zavojevači, gladajući u njoj uporište etabliranja svoje vlasti i što daljag opstanka.

Tvrđava Kaštel. Utvrdu su sagradili (2. stoljeće) antikni Rimljani. Tvrđavu su kasnije koristili novi gospodatri Banja Luke, Osmansko Carstvo i Austro-Ugarska Monarhija. Danas je utvrda mjesto održavanja raznih kulturnih manifestacija (Slike 1.97. i 1.98.).

Slika 1.97. ***Nekadašnji izgled utvrde Kastel, sa ucrtanim objekatima kojih odavno nema*** (među njima džamija Mehmeda III, konak i Ferhad-pašin most). (Arhiv Akšamija)

Slika 1.98. ***Dašnji izgled utvrde Kastel.*** (Arhiv Akšamija)

Dio kompleksa utvrde Kastel u Banjaluci. (Arhiv Akšamija)

Ferhad-pašina džamija (Ferhadija). Džamija je podignuta 1579. godine. U zemljotresu (1969) džamija je bila oštećena, a njen minaret prelomljen. Džamija je ubrzo obnovljena. Tijekom rata (1992-1995) Srbi su minirali džamiju do temelja. Džamija je u potpunosti obnovljena (2016).

Na ulaznom portalu banjalučke Ferhadije nalazi se tarih iz koga saznajemo ko je legator ove gradnje, a dešifriranjem zadnjeg polustiha otkrivamo i godinu njegovog podizanja: to je 987. hidžretska, odnosno 1579/1580. godina po gregorijanskom kalendaru. Ferhad-beg je svoju džamiju podigao na lijevoj obali Vrbasa, nizvodno od već formirane čaršije i naselja Gornjeg šehera. Ova će džamija postati nukleus oko koga će legatori, prije svih Ferhad-beg (kasnije) paša, sagraditi niz javnih sadržaja i time udariti temelje drugoj banjalučkoj čaršiji i naselju – Donjem šeheru. Ferhad-pašina džamija je projektovana i izgrađena kao centralni sadržaj i arhitektonska dominanta šireg ansambla kojeg uz džamiju čine: šadrvan, tri turbeta (Ferhad-pašino, turbe dvojice njegovih bajraktara i Safi-kadunino turbe) i groblje. Ovi su sadržaji smješteni u okviru džamijskog harema (dvorišta) koje je ograđeno kamenom ogradom i naglašeno kapijom s nazubljenom kamenom krunom. Uz ogradu harema, s njene ulične strane, je fina česma s kamenim koritom. Ferhat-pašina sahat-kula je i po funkciji i po arhitektonskoj snazi kojom zrači dio kompleksa Ferhadije. Ona je iz čisto svrsishodnih razloga odmaknuta od džamije (radi boljeg sagledavanja sata). U svojoj originalnoj (prvobitnoj) realizaciji Ferhadija je imala i vanjski trijem (pokriven kosim krovom) koji je centralni objekat džamije vezao sa drugim sadržajima i dalje na ulicu uz koju su bili dućani. Ovaj je trijem srušen bombardiranjem 1944. godine, i nije nikada obnovljen. Ne zna se tko je graditelj banjalučke Ferhadije. Na kraju Ferhad-pašine vakufname, kao svjedoci, potpisana su dvojica domaćih majstora, hadži Nezir i Doli Spahija. Međutim, po ostvarenoj arhitektonskoj kompoziciji kompleksa, prostorno-konstruktivnoj koncepciji džamije i okolnih sadržaja, materijalizaciji i građevnim detaljima, više je nego očigledno da je arhitekta ovog kompleksa pripadao Kodža Mimar Sinanovoj školi, dok su sami izvođači radova došli iz Carigrada ili sa Primorja, što je bio čest slučaj u realizaciji poznatih gradnji širom Bosne i Hercegovine za vrijeme Osmanlija. Na banjalučkoj Ferhadiji, skoro se doslovno ponavlja matrica kako cijelog kompleksa tako i same džamije Gazi Husrev-bega u Sarajevu: harem sa turbetom legatora i njegovog bajraktara, šadrvan, groblje, naglašena kapija, česma na ćošku s ulične strane i izmaknuta sahat-kula. Čak su i tlocrtno rješenje kao i konstruktivna koncepcija slični, s tim da Ferhadija ima

skromnije dimenzije (10/12/18 m, minaret 41,5 m). Dok kod Begove džamije širina iznosi 5/4 njene visine, dotle je kod Ferhadije visina skoro dva puta veća od njene širine. Kontrafore u tamburu Begove džamije izgledaju kao naknadno, iz nužde, dodata ojačanja zida tambura koji trpi snašan pritisak kupole. Kontrafore u tamburu banjalučke Ferhadije odaju utisak 'skeletizacije' konstrukcije, odnosno njenog dematerijaliziranja do precizno usmjerenih tokova sila. Osim naglašene težnje za vertikalnošću arhitektonske kompozicije, Ferhadija se odlikuje i jednom specifičnom konstrukcijom koju ne susrećemo na objektima islamske arhitektonske tradicije; riječ je o nekoj vrsti dva polusamostanska svoda koji s bočnih strana podupiru centralno uzdignuti kubus sa tamburom i glavnom kupolom. Uobičajeno je da se na ovom mjestu javljaju polukalote. Izvjesno je da je polusamostanski svog geometrijski jednostavniji od polukalote, da ga je lakše i izvesti, no nismo sigurni da je to bio razlog za primjenu ove konstrukcije. Banjalučka Ferhadija ima u trijemu, u zidu ulaznog pročelja, dva mala mihraba, po jedan sa obje strane glavnog ulaza. Sa onim centralnim unutar džamije, Ferhadija je jedina džamija na tlu Bosne i Hercegovine koja ima tri mihraba. Kamena mimbera je neuobičajeno naglašena, a kjurs (katedra) je intimniji. Slično Begovoj džamiji, i Ferhadija ima asimetričan mahfil. Osim primarnog opredjeljenja za isticanje vertikalnosti kompozicije i jasnom arhitektonskom prikazu tokova sila, arhitekt je preko majstora-izvodjača pokazao i izuzetan smisao za detalj. To je naročito jasno u uzbudljivom susretu promatrača sa kitnjastom stalaktitnom plastikom ulaznog portala, niše glavnog i dva mala mihraba, te onom u podnožju i šerefetu minareta, kapitelima i bazama stupova (Slika 1.99.).

Slika 1.99. ***Pogled na Ferhadiju u akšam.***

Šeranića kuća u Banjoj Luci. Mahala Ilidža dobila je naziv po toplim, ljekovitim izvorima između kojih je išao potok tople vode, spuštajući se u Vrbas. U osmanskom periodu su izgrađeni natkriveni bazeni (hauzi – arapski bazen) i dva mala mlina, koja su mogla raditi i za vrijeme velikih zima. Šeranići su bili bogati zemljoposjedom i najbrojnija porodica Gornjeg Šehera. Postojeći objekat Šeranića kuće izgrađen je krajem 18. stoljeća, što bi se moglo zaključiti po vrsti građe i načinu zidanja, te sačuvanoj asimetričnoj dispoziciji objekta.

Po svojoj arhitekturi pripada gradskoj stambenoj kući osmanskog doba. Ima prizemlje i kat, koji je doksatno izvučen. U muškom dijelu kuće se nalaze dvije sobe – jedna za poslugu i druga, tzv. "muška soba" ili halvat. Muška soba sa sećijama, musandrom sa dušeklukom i kahveodžakom, svojevrsna je osobitost ovih kuće. Ova soba je na jednom zidu (prema ostavi) imala musandru, kroz koju je bilo omogućeno primanje hrane iz drugog dijela kuće. U toj sobi je bio, već pomenuti "kahveodžak" (ognjište za spremanje kafe).

U Šeheru 1580. godine podignuta je prva kuća, a bila je vlasništvo begovske obitelji Šeranić. (Arhiv Akšamija)

Prostorija sa ognjištem, "kuća" ili kuhinja, imala je badžu u krovu kroz koju je dim izlazio napolje, dok šindra na krovu nije zamijenjena biber-crijepom. Pod je bio popločan opekom.

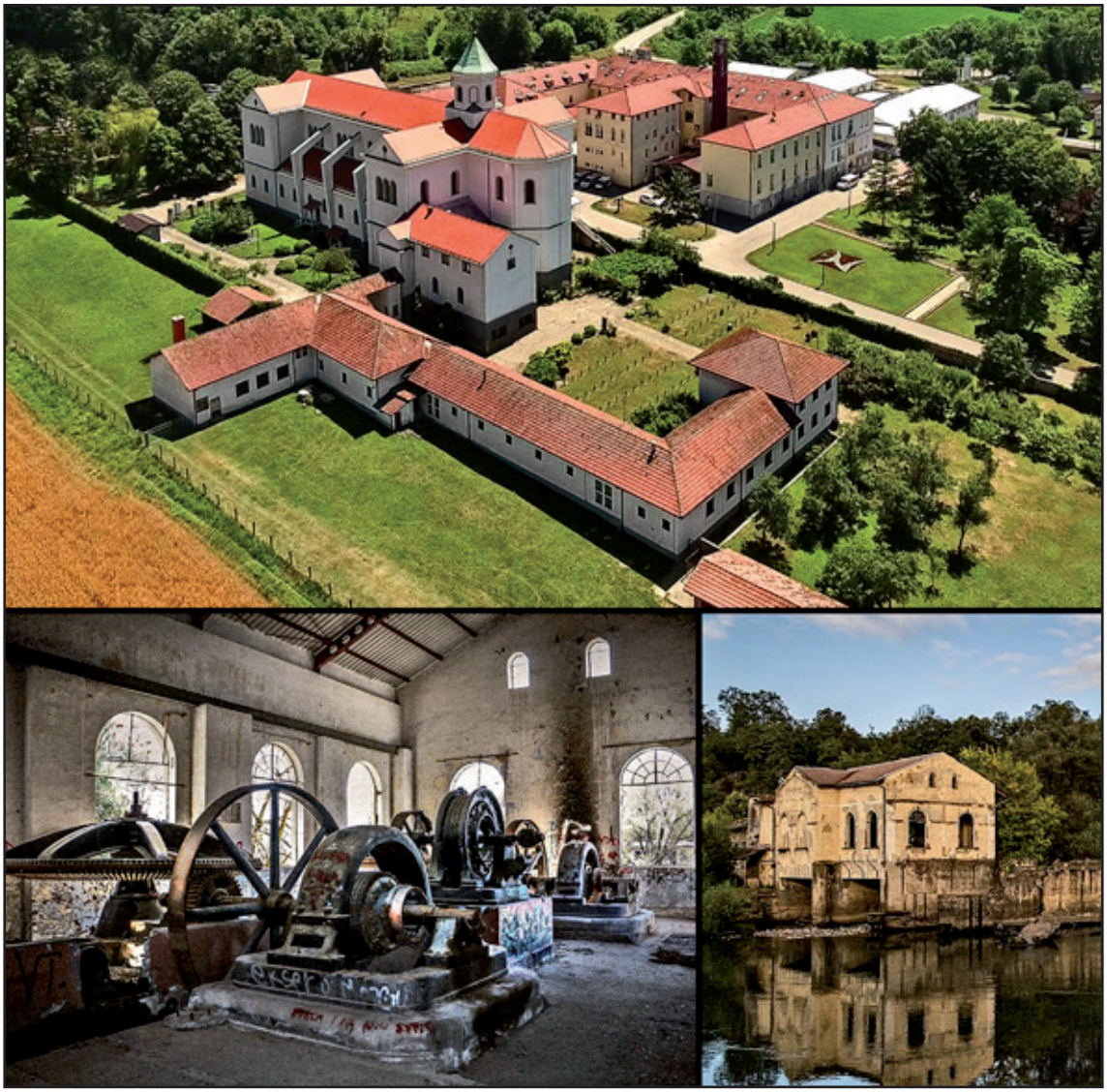
Na katu je divanhana, dvije sobe i mala odžaklija. Sobe su imale hamamdžik (banjicu), čiji ostaci još postoje, te musandru, sećije i rafe. Odžaklija je bila u formi manje kamerije sa kahveodžakom. Drugi dio kata bio je dostupan iz divanhane, a činile su ga dvije sobe, mali sobadžik, i velika soba za posjete sa sećijama.

Avlija se sastojala iz dva dijela. Kroz kapiju se ulazilo u "mušku avliju" u koju je imao pristup svako, a u kojoj su bile štale za krave i konje, hambari za žito, magaza za drva i alat i hudžera-ostava. Iz muške avlije kroz malu kapiju ulazilo se u "žensku avliju" koja je bila obogaćena voćnjakom i cvjetnjakom, te ilidžom, banjom.

Kuća Šeranić, a u pozadini je vidljiva i kuća obitelji Osmančević. (Arhiv Akšamija)

Samostan Marija Zvijezda. Samostan su osnovali (1869) Trapisti, još za vrijeme kada je ovim prostorom upravljalo Osmansko Carstvo. Crkva je tipa trobrodne bazilike, gdje je središnji brod dugačak 60 m a širok 10 m. Banjalučki Trapisti su (u skladu sa geslom svog reda – moli i radi) izgradili vlastitu tvornicu piva, prvu privatnu hidroelektranu, zanatske škole, farmu (gdje su proizvodili svoj čuveni sir trapist), (Slika 1.100.).

Slika 1.100. *Samostan Marija Zvijezda; U Trapistima propada hidroelektrana kao najstarija na Balkanu.*

Muzej suvremene umjetnosti. Muzej je uređen u zgradi bivše željezničke stanice koja je u stilu neorenesanse izgrađena (1891) u doba Austro-Ugarske Monarhije (Slika 1.101.).

Saborni hram Hrista Spasitelja. Crkva je sagrađena (2004) na mjestu stare Crkve Sv. Trojice koja je bila izgrađena (1929) prema projektu beogradskog arhitekte Dušana Živanovića, a koja je porušena (1941), (Slike 1.101. i 1.101a.).

Slika 1.101. *Muzej suvremene umjetnosti.*

Slika 1.101a. ***Saborni hram Hrista Spasitelja*** – u pozadini Banski dvor.

Banski dvor. Zgrada je izgrađena 1932. godine, prema projektu beogradskih arhitekata Jovanke Bončić Katerinić, Anđelije Pavlović i Jovana Ž. Rankovića. Zgrada je bila sjedište bana Vrbaske banovine (Slika 1.102.).

Hotel Palas je izgrađen (1933) prema projektu arhitekte Dionisa Sunka na mjestu Sijamija (odnosno Sultanove) džamije (Slika 1.102a.).

Slika 1.102. ***Banski dvor.*** (foto: Ammar Akšamija)

Slika 1.102a. ***Hotel Palas.***

Narodno pozorište, izgrađeno (1934) kao Narodno pozorište Vrbaske banovine prema projektu arhitekte Josifa Goldnera (Slika 1.103.).

Zgrada Hipotekarne banke. Zgrada je izgrađena 1936. godine prema projektu beogradskog arhitekte Miodraga Vasića. Od 2008. godine zgrada je preuređena u sjedište predsjednika BH-entiteta RS (Slika 1.103a.).

Slika 1.103. *Narodno pozorište.* (foto: Ammar Akšamija)

Slika 1.103a. ***Zgrada Hipotekarne banke.*** (foto: Ammar Akšamija)

Foča – administrativno-upravno sjedište Hercegovačkog Sandžaka, 1895. godine. (Arhiv Akšamija)

Foča

Pod svojim prvobitnim nazivom Hoča (Hotča), Foča je izrasla na idealnoj lokaciji na samom ušću rijeke Čehotine u Drinu i na poznatom Dubrovačkom drumu koji je povezivao napredni srednjovjekovni Dubrovnik sa moravsko-vardarskim pravcem i dalje na Istok. Doduše, dvije su rijeke mogle predstavljati ozbiljnu prepreku za napadača, ali takva razmišljanja o Foči treba isljučiti pošto je ona nastala kao trgovište na vrlo prometnom putu i kraju koji je za one prilike pružao izvanredne uvjete za bavljenje poljoprivredom. Osnivači trgovišta Hoča, nukleusa budućeg grada Foče, bili su dubrovački trgovci koji su ovdje dovozili tkanine i druge proizvode i sa Istoka i sa Zapada, a odavde odvozili žito, voće, vunu, kožu, stoku, itd. Oko trgovišta (karavanske postaje, platee) vremenom su podizali kako trgovačke i zanatske radnje, tako i stambene zgrade, što je bio daljni poticaj za razvoj urbane aglomeracije (mercatuma), kao stalnog trgovačko-zanatskog naselja.

Razvoj trgovine i zanatstva. Dubrovčani su se vremenom počeli baviti i vrlo unosnim zanatima, zlatarstvom i doradom (postreganjem) domaćeg vunenog sukna, a domaći ljudi izradom odjeće i obuće, oružja, preradom drveta, izradom konjske opreme. U Foču sve više stižu trgovci iz Italije (Vičence, Mantove, Firence, Venecije), kao i oni sa Istoka. O razvoju i životu srednjovjekovne Foče saznanja, uglavnom, crpimo iz Dubrovačkog arhiva, pošto ostataka materijalne kulture nema. Prema spomenutom izvoru, u Foči je u periodu od 1396. godine bilo 82, a oko 1448. godine 95 trgovaca, što upućuje na izuzetno dinamičan život ovog grada. Zanatstvo i trgovina su generirali razvoj i drugih sadržaja koji upotpunjuju život ljudi – gostionica, prenoćišta, bogomolja, itd. Pouzdano se zna da je južno od glavnog trga (Trgovišta), na blagom uzvišenju, bila izgrađena katolička crkva Sv. Gospe. Ovo potvrđuju i potonji turski izvori, kao Difter 1468/69. godine, na primjer. Toponimi koji se spominju u navedenom defteru (kao što je „Kaursko groblje“, na primjer) upućuju na pretpostavku da je na desnoj obali Ćehotine, nedaleko od kraka Dubrovačkog druma što vodi za Taslidžu (Pljevlja), bila sagrađena pravoslavna crkva sa manastirom.

U Zemlji Pavlovića i Kosača, kojoj je pripadala i srednjovjekovna Foča, bogumilstvo je već odavno bilo uhvatilo snažan korijen; sredinom 15. stoljeća ono se nalazio pod snažnim udarom Katoličke crkve (papa Felixa V i Nicolausa V), a Foča je postala jedno od njegovih najvažnijih uporišta.[114]

Urbani procvat pod osmanlijskom upravom. 1465. godine Foču zaposjedaju Osmanlije i daju joj funkciju administrativno-upravnog sjedišta Hercegovačkog Sandžaka. Slika strukture stanovništva, arhitektonsko-urbanog sklopa i života Foče od tog doba postaje puno jasnija zahvaljujući obilnoj historijskoj građi. Ovdje u prvom redu navodimo: defter (popis stanovništva) Bosanskog Sandžaka 1468/69. god., deftere Hercegovačkog Sandžaka 1477., 1519. i 1585. godine, defter Vakufa Ismail-Ćelebije u Foči 1664. godine, popis pod nazivom Has Foča 1468/69. godine, itd. Više od toga, o razvoju Foče od 1465. godine do konca 19. stoljeća, govore brojni arhitektonski spomenici te putopisi suvremenika, onih sa Istoka i onih sa Zapada. Prema defteru 1468/69. godine, Osmanlije su na početku svoje uprave preuzeli srednjovjekovnu podjelu na župe, sa njihovim preimenovanjem u nahije.

Godine 1470. hercegovački se sandžak izdvaja iz bosanskog, a sjedište mu postaje Foča. (S prekidima od 1522. do 1530. godine i 1553. godine, Foča ostaje sjedište Hercegovačkog Sandžaka sve do 1576. godine, kada se ono seli u Taslidžu, današnja Pljevlja). Foča je i sjedište brojnih osmanskih vojnih i upravnih funkcionera – alajbega, muteselima, subaša, vojvoda, ajana, serdara, muftije, itd. Ovako značajna koncentracija vojnih i upravnih funkcija predodredila je vrlo intenzivnu urbanizaciju Foče. Prisustvo dvaju rijeka i šest potoka, značajnog puta, orografija, te stečena trgovačka tradicija, bili su idealna podloga za razvoj orijentalne sheme grada: čaršija sa mnoštvom javnih sadržaja u centru (u ravnici), te stambena zona na periferiji (na padinama).

Prema defteru iz 1477. godine Foča se još uvijek spominje pod svojim srednjovjekovnim imenom – Hoča; naselje je podijeljeno na mahale, a prema njihovim nazivima (Ivanova, Radivojina, Radonjina i Vukićeva) u popisu stanovništva saznajemo da većinu stanovništva čine kršćani. U ovo su doba podignuta i dva saraja (dvorca) vojvode Samila i Hamza-bega,

[114] Ćirković, S. (1964). "Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba", Beograd.

te Hamza-begov mesdžid i hamam. Tada je Foča dobila i svoj prvi vodovod. Za vrijeme drugog hercegovačkog sandžak-bega, Mustafa-bega, Foča se intenzivno razvija i raste, kako u pogledu kvalitativnog obogaćenja i zgušnjavanja postojećeg gradskog tkiva, tako i u pogledu njenog teritorijalnog širenja. Gradeći 1484. godine svoju džamiju na desnoj obali Čehotine, on formira jezgru nove mahale, a time intenzivira gradnju na do tada neizgrađenom prostoru. Za vrijeme Ahmed-bega, trećeg hercegovačkog sandžak-bega, izgrađen je mesdžid i mahala (koji nose ima njegove žene, princeze Fatime) u međuriječju. Sam početak 16. stoljeća označio je doba najintenzivnijeg, i sadržajno najbogatijeg perioda razvoja Foče.

Foča – od statusa kasabe iz 15. i s početka 16. stoljeća, koncem 16. stoljeća postala je šeher. (Arhiv Akšamija)

Skica izgradnje Foče u doba osmanske uprave - brojevima su označene mahale po hronološkom redu nastajanja.
– Alija Bejtić, "Foča u stoljećima vladavine Osmana". (Arhiv Akšamija)

Početak 16. stoljeća označio je doba najintenzivnijeg i sadržajno najbogatijeg perioda razvoja Foče. Godine 1500/1501. podignuta je Careva džamija (džamija Sultana Bajazita II) na blagoj uzvisini južno od Trgovišta (sada Pazarišta). U nekoj se literaturi susreće podatak da je ova džamija podignuta na temeljima Crkve sv. Gospe, što nije tačno, budući da defter 12/1585. godine (dakle, 85 godina nakon gradnje Careve džamije) još uvijek evidentira spomenutu crkvu.

U defteru iz 1519. godine srednjovjekovni je naziv Hoča zamijenjen imenom Foča. Upravitelj Hercegovačkog Sandžaka u ovo doba je bio Kasim-beg. Defter iz 1529. godine spominje devet fočanskih mahala, jedan zaseban džemat i tri tekije. Sredinom 16. stoljeća u Foči je nastala musalla, ogradjeni prostor na otvorenom, namijenjen za obavljanje masovne molitve za vrijeme značajnih vjerskih praznika (bajrama). U defteru iz 1585. godine navodi se 16 muslimanskih mahala i mahala Varoš s lokacijom na lijevoj obali Čehotine, jugoistočno od centra Foče, u kojoj su živjeli kršćani. Radi se o sljedećim mahalama:

1. Hamza-begova (Ortakolo), nastala je u drugoj polovini 15. stoljeća na lokalitetu sjeverno od Pazarišta,
2. Fatima-sultan mahala, nastala koncem 15. stoljeća na prostoru zapadno od Ortakola, na desnoj obali Drine,
3. Mustafa-pašina mahala, sjeverno od Aladže, na desnoj obali Čehotine, nastala koncem 15. stoljeća,
4. Careva (Atik) mahala, oko džamije sulstana Bajazita II, na lokalitetu u samoj blizini Crkve sv. Gospe, podignuta 1501. godine,
5. Džafer-begova mahala kod ušća Čehotine u Drinu, nastala u petoj deceniji 16. stoljeća,
6. Hasan-Nazirova (Aladža) na desnoj obali Čehotine, nastala 1550. godine,
7. Džafer-Ćelebijina mahala na desnoj obali Čehotine, nastala između 1575. i 1585. godine. Za ove džamije lokacije su nepoznate, a navedene su u defteru iz 1585. godine),
8. Mehmed-begova (Memišah) u Gornjem polju, u pravcu juga, u produžetku Hadži-Osmanove mahale,
9. Kadi-Osman-efendijina (Šehova), ispod Pazarišta, zadnje tri decenije 16. stoljeća,

10. Hadži-Mustafina u Gornjem polju, uz Fatima-sultan mahalu, nastala prije 1585. godine,
11. Šejh Pirijina (Tabaci), najjužnija u Gornjem polju, nastala prije 1585. godine,
12. Hadži-Seferova (Ljubović), na desnoj obali Čehotine, nastala prije 1585. godine,
13. Varoš, kršćanska mahala, na krajnjem jugoistoku naselja, nastala prije 1585. godine,
14. Abdulmumin-begova (Mumin-begova), najsjevernija mahala na desnoj obali Drine, nastala prije 1585. godine,
15. Hadži-Osmanova (Nova mahala) u Gornjem polju, u produžetku Hadži-Mustafine mahale prema jugu, nastala oko 1613. godine.
16. Sulejman-begova (Devova) na desnoj obali Čehotine, nastala oko 1633. godine,
17. Ali-pašina (Musluk) u Donjem polju, nizvodno od ušća Čehotine, nastala u periodu od 1585. do 1656. godine.[115]

Defter spominje i Crkvu sv. Gospe sa vinogradom. U ovo je vrijeme u Foči živjelo 2.675 muslimana i 55 kršćana. Historičar umjetnosti Andrej Andrejević u knjizi „Aladža džamija u Foči" spominje i jednog velikog vakifa (donatora), Mehmed-bega, nadzornika carskih hasova u Hercegovačkom Sandžaku, koji podiže džamiju, medresu, hamam i biblioteku.[116]

Bogatstvo sadržaja urbanog tkiva. Foča je od statusa kasabe iz 15. i s početka 16. stoljeća, koncem 16. stoljeća postala šeher. Ovaj je status Foča dobila ne svojom prostornom veličinom već bogatstvom sadržaja svog urbanog tkiva: čaršijom sa preko 30 zanata (s preko 500 dućana), velikim brojem hanova, karavan-saraja, imareta, medresa, javnih česama, sebiljom te sedamnaest mahala (s šesnaest džamija). Pomenute su gradnje činile fizičku strukturu grada

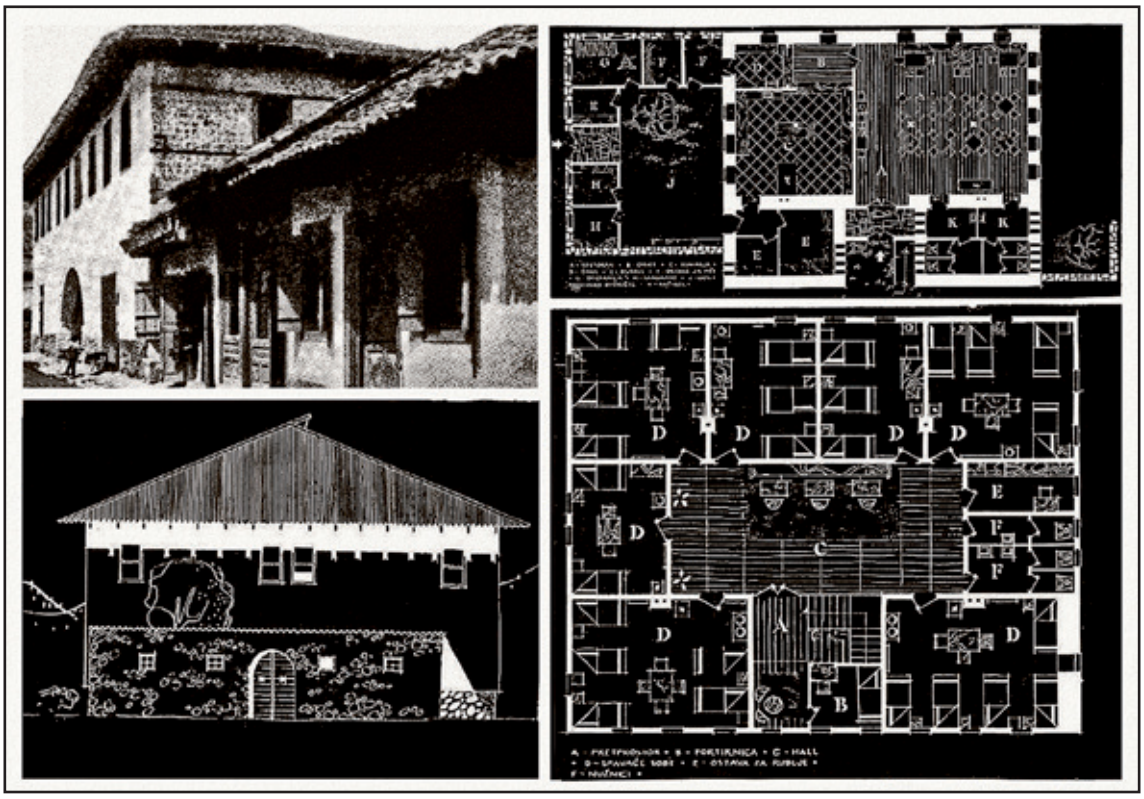
[115] Podaci o navedenim mahalama preneseni su iz djela arhitekte Alije Bejtića: „Foča u stoljećima vladavine Osmana", Sarajevo, 1981. godina, str. 65-67.

[116] Andrejević, A. (1972). "Aladža džamija u Foči", Filozofski fakultet u Beogradu, Institut za istoriju umetnosti, Beograd, str. 23-27.

koja je s dvije rijeke i općim skladom s prirodom činila jednu od najraskošnijih slika što su ih čovjek i priroda mogli ostvariti. Podaci o broju spomenutih sadržaja različiti su. Tako, na primjer, Evlija Čelebija (koji je u Foči boravio 1664. godine) u svom Putopisu iznosi podatke o šest medresa, osam tekija, tri hamama, osamnaest mahala (sa 17 džamija i 2.160 kuća), itd. Historičari, bazirajući svoje stavove na autentičnim historijskim dokumentima (o kojima je na početku bilo riječi) iznose nešto drugačije podatke. Arhitekt Alija Bejtić (u već spomenutom radu) govori o dvije medrese, tri tekije, dva imareta, osam hamama, dvadesetosam hanova, šesnaest mahala (džamija), tridesetšest česama, sebilju, itd. S druge strane, Čelebi ne spominje nijedan karavan-saraj, dok francuski putnik Lefebre navodi da je 1611. godine boravio u Foči i prenoćio u karavan-saraju, građenom od dobrog kamena i pokrivenom olovom. Pošto je grad dinamična struktura, djelo ljudskih potreba (a i rušilačkih nagona), moguća su odstupanja u podacima, pogotovo ako oni potiču iz različitih vremenskih perioda.

Karavan-saraj (Veliki han) Mehmed-paše Kukavice u Foči – stanje poslije restauracije iz 1960. godine. (Arhiv Akšamija)

Karavan-saraj (Veliki han) ***Mehmed-paše Kukavice u Foči*** – stanje 1950. i idejni projekt restauracije zapadne fasade, prizemlja i kata iz 1953. godine arhitekata Jahiela Fincija i a Taubmana. (Arhiv Akšamija)

Karavan-saraj (Veliki han) Mehmed-paše Kukavice u fočanskoj Gornjoj čaršiji – stanje 2015. (Arhiv Akšamija)

Karavan-saraj Mehmed-paše Kukavice u fočanskoj Gornjoj čaršiji – stanje 2015. (Arhiv Akšamija)

U 18. stoljeću Foča se teritorijalno ne širi, bosanski beglerbeg, Fočak Mehmed-paša Kukavica, svoje zadužbine (džamiju, medresu, karavan-saraj, hamam, tekiju, sahat-kulu, dućane i česmu) gradi u okviru postojećeg gradskog tkiva. Konac 19. stoljeća vrijeme je snažnih gibanja u Evropi i očiglednog slabljenja Turske Imperije. Harcegovinu potresaju ustanci, Napoleon je na Jadranu, a Austro-Ugarska kuca na vrata Bosne i Hercegovine. U mahali Varoš (u periodu 1857-1873) gradi se pravoslavna crkva. U ovo vrijeme (prema popisu iz 1879. godine) Foča ima 594 stambena objekta sa 2.968 stanovnika, od čega 2.329 muslimana, 638 pravoslavaca i jedan katolik. Dolaskom Austro-Ugarske u BiH 1878. u Foči se mijenja način života dok urbana slika uglavnom ostaje nepromijenjena. Bitni faktori koji su određivali život grada Foče mijenjaju se. Foča gubi značaj političko-upravnog centra, i u njegovoj političko-vojnoj konstelaciji ona postaje 'grad na istočnoj periferiji Bosne', u bliskom dodiru sa Srbijom i Crnom Gorom. Pretvara se u veliki vojni logor i kao takvu zaobilaze je moderni putevi i željeznice, a time i značajniji urbani sadržaji specifični za evropske (pa i bosanske) gradove u fazi razvoja kapitalizma. U ovo su vrijeme u Foči izgrađeni sljedeći objekti: kasarna (1895-1896), vojna bolnica (1895-1896), zgrada sredskog suda i gruntovnica (1906), zgrada sreza (1908), manji hotel sa 24 sobe, mala bolnica sa 6 kreveta, dva čelična mosta preko Drine i put prema Gacku (1906). Očigledno, radi se o objektima koji su samo servisirali vlast novih gospodara, dok gradnja privrednih, kulturnih, obrazovnih, upravno-financijskih i drugih objekata koji prate život tada modernog grada, izostaje.

Džamija Mehmed-paše Kukavice u fočanskoj Gornjoj čaršiji – stanje 1882. (Arhiv Akšamija)

Mehmed-pašina džamija – stanje 60-ih god. prošlog stoljeća i ***zatečeno stanje 2015. godine.*** (Arhiv Akšamija)

Mehmed-pašina sahat-kula – stanje 50-ih god. prošlog stoljeća i ***stanje 1891. godine.*** (Arhiv Akšamija)

Rijeke i poznati dubrovački drum koji u blizini učšća dvije vode prelazi iz međurječja na desnu obalu Ćehotine, odredili su osnovnu urbanu matricu koja se od konca 14. stoljeća popunjavala sve do naših dana. Iako je Foča nastala već u 14. stoljeću, urbanizacija, u pravom smislu te riječi, otpočinje tek koncem 15. stoljeća.

Najvrednije pojedinačno arhitektonsko ostvarenje i ansambl u Foči su Aladža džamija i stambene četvrti-mahale. Džamiju je 1550. godine podigao vakif Hasan Nazir, čije se ime u raznim izvorima spominje i kao Hasan-Balija, Hasan-Ćelebi, Hasan sin Jusufov i Hasan sin Sinanov. Arhitekta ove izuzetne gradnje bio je Ramadan-aga, glavni zastupnik čuvenog i najvećeg neimara Osmanskog Carstva – Kodža Mimar Sinana. Do tada je neimar Ramadan-aga isprojektirao i izveo 21 džamiju. Iste je godine Mimar Sinan otpočeo gradnju svoje najuspješnije gradnje (i najveće remek-djelo arhitekture Osmanskog Carstva), džamije sultana Selima II u Jedrenu. Aladža džamija pripada tipu jednoprostornih potkupolnih džamija sa trijemom. Po svojim pročišćenim i skladnim proporcijama, izvanredno obrađenim pojedinačnim arhitektonskim elementima (mihrabu, mimberi, mahfilu, perforiranim kamenim pločama na prozorima-mušebcima, stupovima, stalaktitnim prijelazima zidova u kupolu) ona predstavlja remek-djelo klasičnog doba osmanske arhitekture ne samo kod nas već i na ukupnom prostoru bivšeg Osmanskog Carstva. S obzirom na dimenzije, to nije naročito velika gradnja; osnovnom kubusu, čija je ivica 13,4 metra, na ulazu je dodat trijem dubine 4,5 metara kojeg natkrivaju tri pravilne kalote. Kubus prelazi u 2,5 metara visok osmokutni tambur kojeg prekriva pravilna kupola unutarnjeg radijusa 11,2 metra, tako da tjeme kupole doseže visinu od 19.5 metara od razine terena. Minaret je visok 37,5 metara. Zidovi, debeli nešto više od jednog metra, sazidani su od fino klesane sedre, tako da nije bilo potrebe za vanjskim malterisanjem. Ulazna je fasada malterisana pošto je neimar Ramadan-aga procijenio da bi aplikacijom bogatog ornamenta postigao mnogo veći estetski efekat od „natur“ kamene površine. Ornamentika na pomenutoj fasadi je u vidu biljnog (hataj) i stiliziranog biljnog (rumi) karaktera u bogatom i prostudiranom koloritu. Na ovoj se fasadi nalaze i brojni kaligrafski potpisi putnika koji su posjećivali Aladžu, među njima i potpis Evlije Ćelebije. Minaret je, također, izveden od finih kamenih klesanaca sedre.

Sagledavajući Aladža džamiju stiče se utisak da je ona izvajana iz jednog komada kamena. Ne zna se pouzdano ko su bili klesari i izvođači radova na ovoj džamiji. Narodno predanje

kazuje da je utemeljivač Hasan Nazir majstore za svoju džamiju doveo iz Azije, što ne potvrđuju (i ne poriču) pisani tragovi kulture. Vjerovatnije je da se radi o majstorima iz Primorja koji su izvodili većinu znamenitih gradnji širom Bosne i Hercegovine za vrijeme Osmanskog Carstva. Monumentalnost ovoj džamiji daju čiste geometrijske forme u međusobno skladnom odnosu: kubus, prizmatični tambur, kupole i vitka prizma minareta koja se sužava prema vrhu. Međutim, i džamijsko dvorište (harem), ograđeno finom ogradom, naglašena ulazna kapija sa česmom, šadrvan, turbe i dvadeset starih mezarova sa bijelim nišanima, umnogome doprinose utisku monumentalnosti ove gradnje. Zanimljivo je da u turbetu (iako ga je gradio za sebe) nije ukopan Hasan Nazir, već njgeov sin. Ova činjenica dirne svakog posjetioca, oživljuje u njemu sliku očeve tuge, a cijeli se kompleks doima uzvišenijim.

Slika 1.104. ***Aladža džamije na desnoj obali rijeke Ćehotine*** – stanje 1901. godine. (Arhiv Akšamija)

Tijekom rata (1992-1995) Aladža-džamiju je srušila (1992) srpska vlast. Danas (2018) se obnova ove džamije privodi kraju (Slika 1.104.).[117]

Slika 1.104a. ***Enterijer Aladža džamije*** – stanje 1723.; ***Crtež Aladže*** – stanje 1891.; ***Postavljanje novih temelja za Aladžu poslije miniranja 1992. godine, kada je potpuno uništen ovaj kompleks*** – stanje decembar 2014. godine. (Arhiv Akšamija)

[117] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Mjesto i ostatke graditeljske cjeline Aladža (Hasan Nazirove) džamije u Foči proglasila nacinalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 06.1-02-1062/03-6, od 06.07.2004. godine.

Slika 1.104b. *(Re)izgradnja Aladža džamije, odnosno Šarene džamije ili džamije Hasana Nezira* – stanje između 2015. i 2018. godine.

Slika 1.104c. ***Prilikom otkopavanja prve lokacije 2001. godine pronađeno je nekoliko fragmenata za koje je utvrđeno da pripadaju objektu Aladža džamije.*** (Arhiv Akšamija)

Slika 1.104d. ***Jedna od poslednjih faza rekonstrukcije, a vezana je za ornamentalno odslikavanje zidnih i plafonskih površina na objektu Aladža džamije.*** (Arhiv Akšamija)

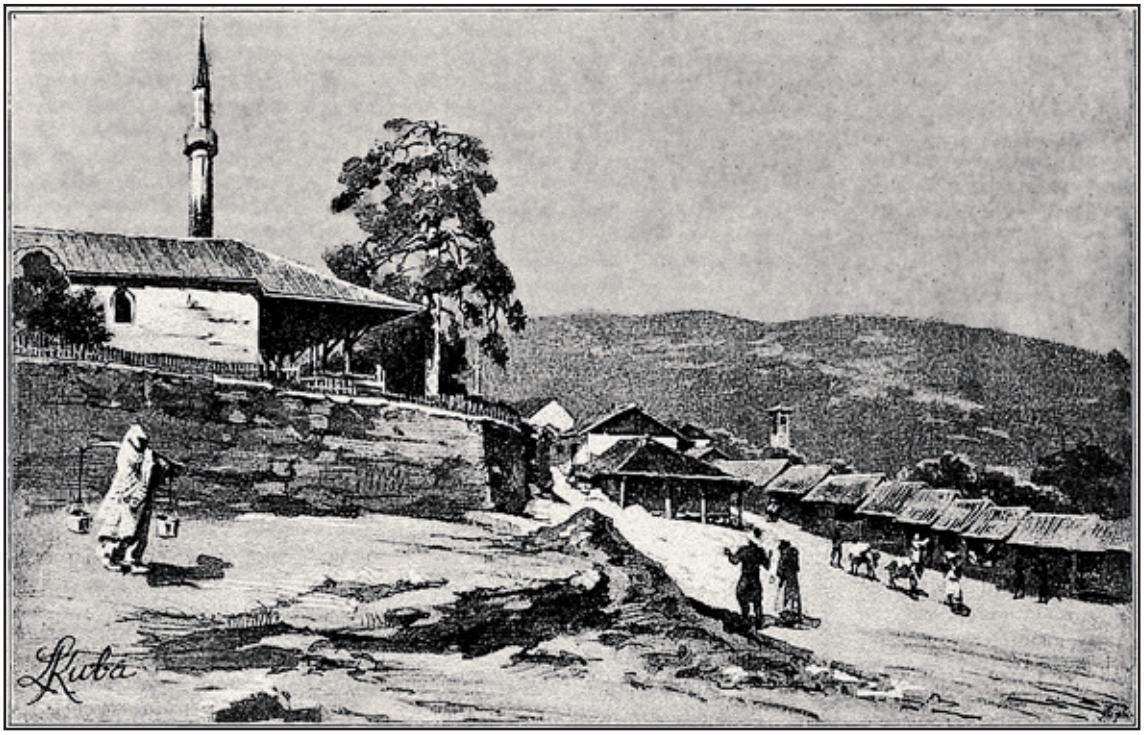

Aladža džamija – poslije sveobuhvatne rekonstrukcije. (foto: Tarik Jesenković)

Turbe u kojem je ukopan Ibrahim-beg, sin Hasana Nazira – poslije rekonstrukcije. (foto: Ammar Akšamija)

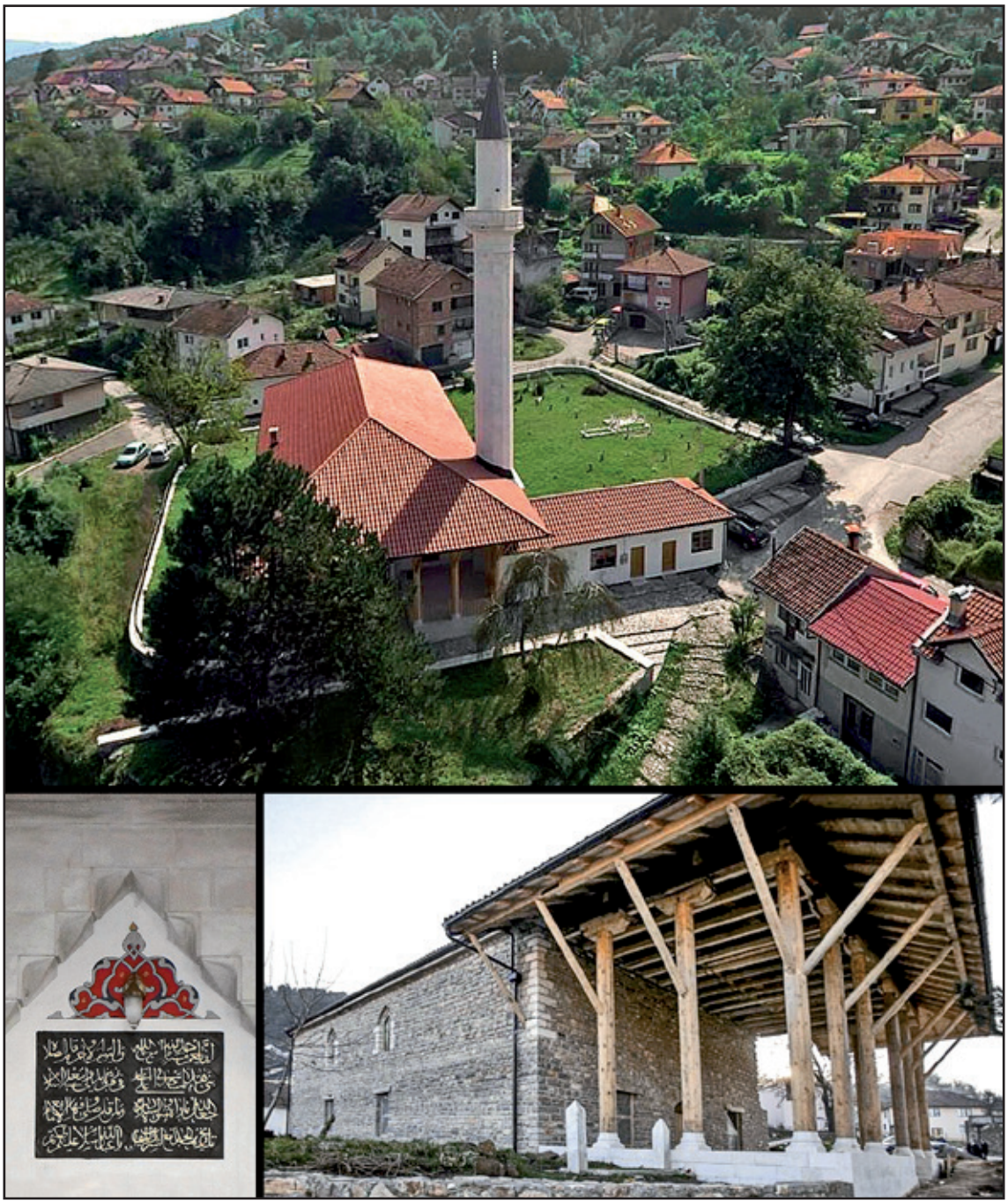
Careva džamija (Sultan Bajazita Valije II džamija).[118] "Glavna džamija sa mahalom u Foči, Careva, (sultana Bajezida II) izgrađena od 1500. do 1501. godine iz državnih prihoda iznad nekadašnjeg srednjovjekovnog otvorenog trga – Pazarišta. Uzvišica zvana Kavala na kojoj je izgrađena Careva džamija predstavlja dominantan položaj u cijelom gradu. Nalaz arhitektonski fino rezanih kamenih fragmenata u blizini ove džamije, kao i običaji da se katoličke crkve u srednjem vijeku u pravilu podižu na istaknutim položajima ukazuju da je u blizini bila crkva Sv. Gospe koja se navodi u defteru 1585. godine, bez podataka da li je i tada bila još u upotrebi"[119]... Careva džamija je srušena (1992) tijekom rata (1992-1995). Džamija je reizgrađena 2016. godine (Slika 1.105.).

Slika 1.105. Ludvik Kuba: ***Careva džamija*** (Sultan Bajazita Valije II džamija) ***i čaršijski sokak. Desno su vidljivi mnogobrojni dućani različite namijene*** – 1889. (iz časopisa "Nada"– Arhiv Akšamija)

[118] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Mjesto i ostatke graditeljske cjeline Careva džamija (Sultan Bajazita Valije II džamija) u Foči proglasila nacinalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 06.2-02-1064/03-1, od 07.07.2004. godine.

[119] Redžić, H. (1983). "Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini", Biblioteka kulturno nasljeđe, Sarajevo.

Slika 1.105a. ***Careva džamija*** – restaurirani tarih iznad ulaznih vrata 2017. i situacija tijekom obnove 2014.

Musluk (Atik Ali-pašina) džamija.[120] Džamija je podignuta (1564) u sjevernom dijelu Foče, u naselju Donje polje, nizvodno od ušća Ćehotine u Drinu (Slika 1.106.).

Slika 1.106. ***Musluk*** (Atik Ali-pašina) ***džamija***. (foto: Ammar Akšamija)

[120] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Graditeljsku cjelinu – Musluk (Atik Ali-pašina) džamija u Foči proglasila nacinalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 06.2-2-847/03-4, od 21.11.2007.

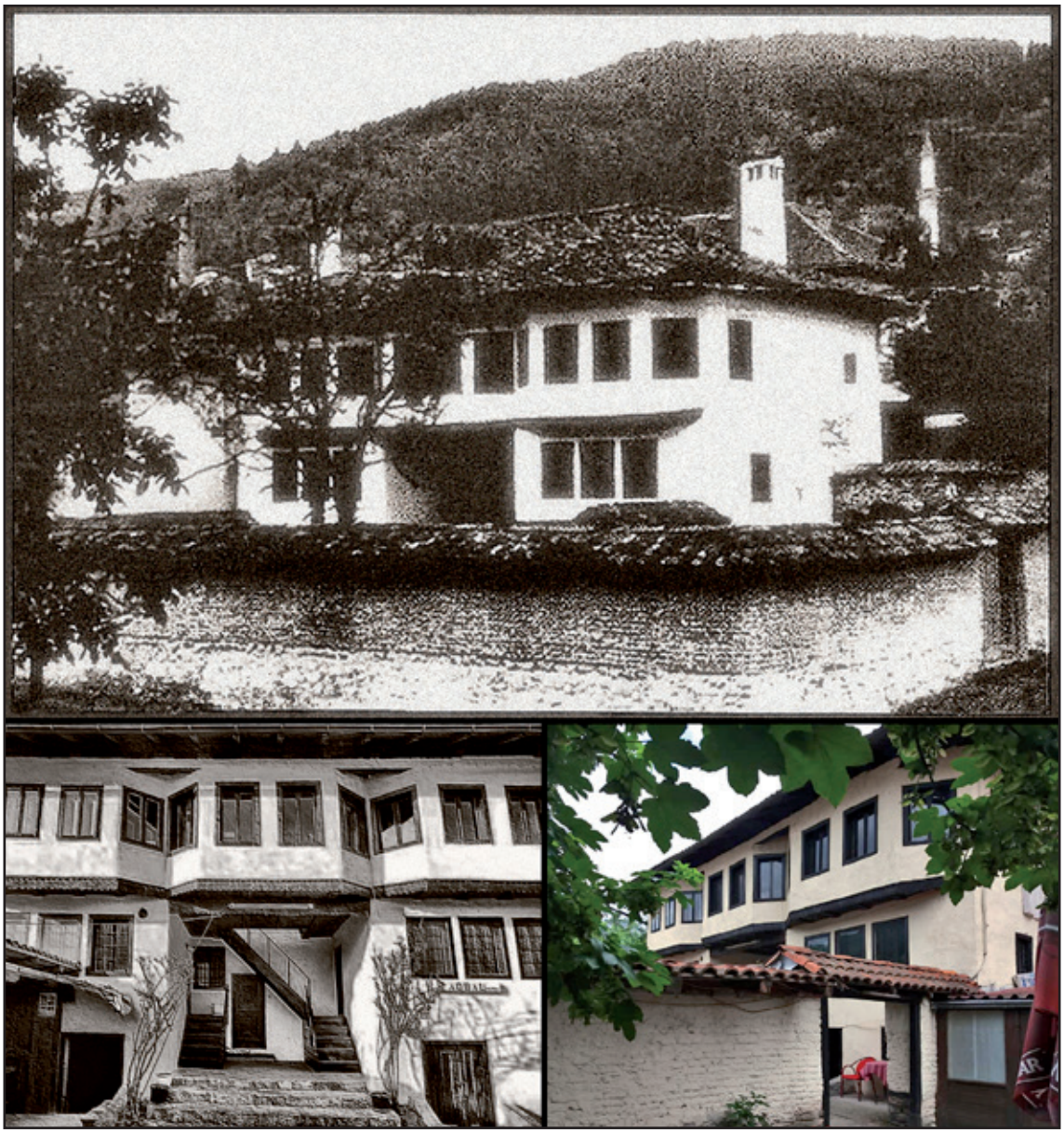
Šehova (Kadi Osman-efendijina) džamija.[121] Džamija je podignuta (1593/94) ispod Pazarišta, u blizini nekadašnje Donje čaršije (Slika 1.107.).

Slika 1.107. ***Šehova*** (Kadi Osman-efendijina) ***džamija u Osman-efendijinoj mahali***. (Arhiv Akšamija)

[121] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Mjesto i ostatke istorijskog spomenika Šehove džamije (Kadi Osman-efendijine džamije) u Foči proglasila nacinalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 09.02-850/03-7, od 10.11.2005. godine.

Kuća Idriz-bega Avdagića u mahali Ortakolo (Begova kuća). Kuća je građena sredinom 18. stoljeća kao gradskoj kući orijentalnog tipa u Bosni i Hercegovini. Na mjestu ove kuće je ranije bio Avdagića han (Slika 1.108.).

Slika 1.108. ***Kuća Idriz-bega Avdagića u mahali Ortakolo*** (Begova kuća).

Hram Sv. Nikole. Crkva je izgrađena (1857) za vrijeme Osmanskog Carstva a locirana je na desnoj obali rijeke Ćehotine. Glavni graditelj crkve bio je Spasoje Vulić. Crkva sa tri ulaza je građena u stilu modificirane raške građevinske škole. Do 1973. godine crkva je imala drveni zvonik koji je zamijenjen zvonikom od kamena (prema projektu Ratka Popadića). U okviru kompleksa Hrama Sv. Nikole u Foči je bila i Srpska škola koja se ubraja među tri najstarije škole u Bosni i Hercegovini.[122] Ova je škola radila do 1918. godine (Slika 1.109.).

Slika 1.109. ***Hram Sv. Nikole na lokalitetu Varoš.*** (foto: Ammar Akšamija)

[122] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Crkvu Sv. Nikole u Foči proglasila nacinalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 07.2-02.3-71/10-12, od 09.02.2010. godine.

Stolac – naselje uz rijeku Bregavu i ***Vidoški*** – grad-utvrda, 1890. godine. (Arhiv Akšamija)

Stolac

Stolac je grad (sa oko 3.957 stanovnika) lociran na jugoistoku Bosne i Hercegovine. Prisustvo ljudi na ovom prostoru može se pratiti od prije 16.000 godine, a razlog su brojni prirodni resursi potrebni za život i povoljna mediteranska klima. Artefakti o prisustvu ljudi na ovom prostoru, iz doba paleolitika, pronađeni su u pećini Badanj.

U današnjem naselju Ošanići iznad grada Stoca je grad Daorson kojeg je izgradilo (4.-3. stoljeće po Kristu) helenizirano ilirsko pleme Daorsi. Ostaci ovog grada stoje i danas.

Na prostoru Stoca nalazi se veći broj srednjovjekovnih nekropola koje su podigli bogumili, među kojima su najpoznatije: Radimlja, Boljuni, Rotimlja i Vidoštak.

Na mjestu današnjeg grada Stoca bio je antikno-rimski municipijum Diluntum, a pronađeni su artefakti koji se datiraju u period od 1. do 4. stoljeća.

Prvi pouzdani pisani podaci o Stocu u srednjem vijeku („Loco dicto Stolac“) datirani su u 1420. godinu u izviješću o pljački trgovaca, a potom i u kasnijim godinama. Vidoški grad se prvi puta spominje (14.02.1444.) u povelji koja potvrđuje da je vlasnik grada Stjepan Vukčić Kosača (1404-1466). U dubrovačkim izvorima iz 1463. godine paralelno se spominju Stolac (naselje uz rijeku Bregavu) i Vidoški (grad-utvrda).

Osmanlije su zaposjele Stolac 13.06.1465. godine. Držanje osmanske vojne posade u Starom gradu Stolac bilježi se tek od 18. stoljeća kada je (1706) osnovana Stolačka kapetanija sa vojno upravom na čelu sa dizdarom.[123] Ali-paša Rizvanbegović (1783-1851), koji je rođen u Begovi kod Stoca, je bio vezir u Hercegovini (1833-1851).

---

[123] Stolac je obišao (1660) poznati osmanski putopisac Evlija Čelebija (Evliya Çelebi, 1611-1682) i u svojim “Putopisima” u deset knjiga (Seyahatname) saopštio mnogo detalja o ondašnjem gradu Stocu: Čelebija, E. (1967). “Odlomci o jugoslovenskim zemljama”..., str. 414-415.

Dolaskom austrougarske uprave u Bosnu i Hercegovinu (1878) Stolac se počinje naglo razvijati kada dobija strukturu i institucije koje odgovaraju modernom europskom gradu među kojima su najvažnije Državna bolnica i Zgrada Suda.

U periodu 1918-1941 Stolac je u sastavu Kraljevine SHS, kao dio Mostarske oblasti (1922-1929), Primorske banovine (1929-1939) te Banovine Hrvatske (1939-1941). Tijekom Drugog svjetskog rata (1941-1944) Stolac je u sastavu NDH, kao dio velike župe Hum. Od 1944-1992 je u sastavu Republike Bosne i Hercegovine, kao jedne od šest ravnopravnih federalnih jedinica-republika FNRJ/SFRJ.

Prirodni resursi i znamenitosti. Stolac posjeduje mnoga prirodna bogatstva od kojih su najvažnija ona temeljna: voda, plodne ravnice i mediteranska klima (Slika 1.110.). Bogatstvo vodom potvrđuje rijeka Bregava (Slika 1.111.), dok su najpoznatija polja Vidovo polje i Dubravska visoravan. Zahvaljujući mediteranskoj klimi ovdje se uzgaja rano povrće te uzgaja vinova loza i razne vrste voća.

Slika 1.110. *Stolac je smješten u jugoistočnom dijelu Bosne i Hercegovine, u dolini, a okružuju ga planine Hrgud te Vidovo polje. Brdo Križevac je gotovo u središtu grada i okolo su još Krstac i Križane.*

Slika 1.111. *Pogled na Stari grad Stolac sa rijeke Bregave iz pravca Begovine.*

Stolac ima najdulju i najraskošniju povijest gradskog života u Bosni, a spada i u malu skupinu balkanskih prostora na kojima su sačuvana materijalna svjedočenja o urbanim oblicima života preko 3.500 godina. (foto: Ammar Akšamija)

Arhitektonsko kulturno-historijsko nasljeđe. Širok spektar prirodnih bogatstava privukao je ljude na prostor Stoca još u ranom paleolitiku od kada su, sve do danas, svoj život svjedočili bogatim kulturno-historijskim nasljeđem. Stolac trenutno ima 35 objekata ili lokaliteta na listi nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.[124]

Helenistički grad Daorson lociran je na lokalitetu Gradina i Banje u Ošanićima. Grad se sastoji od tri cjeline čiji je raspored prilagođen konfiguraciji terena. Središnji dio grada zauzima dominantna Akropola (Gradina) s čije južne i zapadne strane stoje podgradske terase na Grebenu, a sa istočne strane predakropolski prostor na Banjama koji je bio stambeni i radioničko-obrtnički i trgovački dio kompleksa grada Daorsona.[125] Arheološki nalazi sa sva tri dijela grada Daorsona (Akropole, Banje i Grebena) ukazuju da je grad napušten sredinom ili drugom polovinom 1. stoljeća prije Krista. (Slika 1.112.)

Na ruševinama grada Daorsona nikada se nije etabliralo stalno naselje. Novi centar plemena Daorsa razvio se u dijelu Vidova polja i današnjeg Stoca početkom 1. stoljeća prije Krista kao municipijum Diluntum.

---

[124] Begovina, graditeljska stambena cjelina , Crkva sv. Nikole u Trijebnju, graditeljska cjelina, Crkva sv. Petra i Pavla sa grobljem, sudačkim stolicama, dvorištem, zidom i pokretnom imovinom u Ošanićima kod Stoca, historijska, cjelina, Đulhanumina kuća, graditeljska cjelina, Čaršijska džamija i Čaršija u Stocu, graditeljska cjelina, Grob Moshe Danona sa okolnim prostorom i havrom na Krajšini, graditeljska cjelina, Hamam na Ćupriji, mjesto i ostaci historijske građevine, Helenistički grad Daorson u Ošanićima, arheološko područje, Javno ljetno kupalište „Kupaje“ u Stocu, graditeljska cjelina, Korito Bregave sa mlinicama, stupama i mostovima, prirodno-graditeljska cjelina, Kuća na Luci (Vakuf Hatidže Hajdarbegović), stambena graditeljska cjelina, Kuće porodice Behmen u sklopu mahale Behmenluk u Stocu, stambena graditeljska cjelina, Mejtef Mektebi Ibtidaije, historijska građevina, Nekropola sa stećcima i nišanima (Stari harem) na Gorici, povijesno područje, Nekropola sa stećcima na lokalitetu kod Boškailovih kuća (Glavica i Haremi), zaselak Brdo, naselje Hodovo, arheološko područje, Nekropola sa stećcima na lokalitetu kod Boškailovih kuća (Radan krst), zaselak Brdo, naselje Hodovo, arheološko područje, Nekropola sa stećcima na lokalitetu Perića njiva u zaseoku Perići, naselje Hodovo, arheološko područje, Nekropola sa stećcima na lokalitetu Pogrebnice u zaseoku Brdo, naselje Hodovo, arheološko područje, Nekropola stećaka I i II Boljuni, historijsko područje, Nekropola stećaka Radimlja, historijsko područje, Paleolitsko nalazište Badanj u Borojevićima, arheološko područje, Podgradska džamija (poznata i kao džamija na Mejdanu, džamija u Maloj Čaršiji, džamija Hadži Saliha Bure, Zulfikar-kapetanova džamija i džamija Ali-paše Rizvanbegovića), područje i ostaci historijske građevine, Stambena graditeljska cjelina Hadži Junuz-age Mehmedbašića, Stambena graditeljska cjelina porodice Čokljat sa dućanom u mahali Zagrad, Stari grad Stolac, historijsko područje, Turkovića kula, graditeljska cjelina, Uzunovićka džamija (džamija Ismail-kapetana Šarića), graditeljska cjelina, Vakuf Zejne Elezović (stambeni kompleks Zejne Elezović, Vakufski dvor), stambena graditeljska cjelina, Ćuprijska (Hadži-Alije Hadžisalihovića) džamija, područje i ostaci graditeljske cjeline, Šarića kuća (Galerija Branka Šotre) u Stocu, sa stalnom muzejskom postavkom, graditeljska cjelina.

Izvor: http://old.kons.gov.ba/main.php?mod=spomenici&extra=Odluke&blok=2&indexGrad=1&lang=1&idGrad=91 Pristupljeno: 12. Jun 2018.

[125] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Arheološko područje – helenistički grad Daorson u Ošanićima kod Stoca, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 06-6-563/03-1, od 21.01.2003. godine.

Slika 1.112. ***Helenistički grad Daorson*** – lokalitet Gradina i Banja u Ošanićima. (foto: Ammar Akšamija)

Stari grad Stolac je lociran na brdu iznad današnjeg grada Stoca, na lijevoj obali rijeke Bregave. U srednjem vijeku je to bio prostor Huma. Tijekom historije, sa nazivom Stolac za ovaj grad spominje se i naziv Vidoški, sve do konca 19. stoljeća. (Slika 1.113.) U okviru fizičke struktire Starog grada Stoca uočaveju se segmenti iz različitih vremenskih epoha. Kasnoantički elementi su pronađeni u sjevernom dijelu grada (kule I-IV).[126]

Slika 1.113. ***Lokalitet starog grada Stoca zvanog Vidoški.*** (foto: Ammar Akšamija)

[126] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Istorijsko područje - Stari grad Stolac proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 06-6-32/03-4, od 21.01.2003. godine.

Nekropola stećaka Radimlja kod Stoca je situirana u Vidovom polju, udaljena 3 km od Stoca na putu za Čapljinu. Po broju stećaka na jednom mjestu, položaju nekropole u prirodnom okruženju, raznovrsnosti oblika stećaka, raznovrsnosti ukrasnih motiva na stećcima, ovo je jedna od najvećih sradnjovjekovnih nekropola i jedan od najvrednijih spomenika srednjovjekovne Bosne.[127] Većina stećaka datira iz 15. i 16. stoljeća. Prema podacima iz 1967. godine nekropolu sačinjava 133 stećaka (Slika 1.114.).

[127] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Historijsko područje - nekropola stećaka Radimlja kod Stoca, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 01-275/02, od 06.11.2002. godine.

Slika 1.114. ***Nekropola stećaka Radimlja kod Stoca*** – Vidovo polje. (foto: Ammar Akšamija)

Crkva Sv. Petra i Pavla se nalazi u selu Ošanići, udaljenom 3 km od Stoca. Crkvu je, kao svoju zadužbinu, izgradio (1505) vojvoda Radoje Hrabren, član poznate obitelji Miloradović-Hrabren, koji je sahranjen u njenoj priprati.[128] (Slika 1.115.)

Slika 1.115. ***Crkva Sv. Petra i Pavla*** – selo Ošanići. (DOLJE: foto: Ammar Akšamija)

[128] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Crkvu sv. Petra i Pavla sa grobljem, sudačkim stolicama, dvorištem, zidom i pokretnom imovinom u Ošanićima kod Stoca, historijska, cjelina, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 08.2-6-12/03-1, od 21.01.2003. godine.

Čaršijska džamija je locirana u središtu grada Stoca, na raskrižju tri osu urbanog tkiva grada. Džamija je dio šire graditeljske cjeline koja, osim džamije, uključuje: čatrnja i groblje, prostor nakadašnjih objekata (mekteba, musafirhane, hana, petnaest dućana, kiraethane, gusulhane i Velike tepe sa objektom tepica. Džamiju je podigao (1519) sultan Selim-han što se iščitava iz dva tariha iznad njenog ulaza. Nakon što je bila srušena (1993) u ratu (1992-1995) džamija je obnovljena 2003. godine.[129] (Slika 1.116.)

Slika 1.115. ***Džamija Alije Hadžisalihovića*** (Ćuprijska džamija) ***na lijevoj obali Bregave.*** (Arhiv Akšamija)

[129] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Graditeljsku cjelinu - Čaršijsku džamiju sa Čaršijom u Stocu, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 08.1-6-915/03, od 06.01.2003. godine.

Crkva Sv. Nikole locirana je u selu Trijebnje udaljenom 15 km od Stoca. Crkva je jednobrodna gradnja izdužene pravokutne osnove sa poluobličastim krovom. Na njenoj istočnoj strani je polukružna apsida. Crkvu je, kao svoju zadužbinu, izgradio (1534) vojvoda Radoje Hrabren, član poznate obitelji Miloradović-Hrabren.[130] (Slika 1.116.).

Slika 1.116. ***Crkva Sv. Nikole u selu Trijebnje.***

[130] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Graditeljsku cjelinu – crkvu sv. Nikole u Trijebnju, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 08.2-6-38/03-4, od 21.01.2003. godine.

Musafirhana u Stocu. Musafirhana je locirana u centru Stoca, na trgu ispred Careve (Čaršijske) džamije. Njen vakif (utemeljitelj) je Silahdar Husein-paša, porijeklom iz ugledne stolačke obitelji Šarić. Isti je vakif uz ovu musafirhanu sagradio deset dućana od čijie se kirije osiguravala hrana za musafirhanu i njeno održavanje ze plaće učitelja i posluge u obližnjem mektebu. Musafirhana je izgrađena koncem 16. ili početkom 17. stoljeća. Nakon što je u ratu (1992-1995) bila devastirana, musafirhana je obnovljena je 2016. godine (Slika 1.117.).

Slika 1.117. ***Musafirhana u Stocu na trgu ispred Careve džamije.*** (Arhiv Akšamija)

Hamam na Ćupriji u Stocu lociran je na jugoistočnoj strani puta koji vodi od centra grada do Ćuprijske džamije. Hamam je izgrađen koncem 16. ili početkom 17. stoljeća, a bio je u upotrebi do sredine 19. stoljeća.

Hamam se obskrbljivao vodom iz Bregave posobno uređenim vodovodom.[131] (Slika 1.118.).

Slika 1.118. ***Hamam na Ćupriji u Stocu;*** Slika 1.119. ***Inat ćuprija u Stocu*** (17. stoljeće). (Arhiv Akšamija)

[131] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Mjesto i ostatke povijesne građevine - Hamam na Ćupriji u Stocu, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 09-2-123/06-3, od 06.07.2006. godine.

Podgradska džamija. Prvu džamiju u mahali Podgrad, u Maloj Čaršiji, na lijevoj obali Bregave, izgradio je (1733) Salih Buro iz Mostara. Zgrada džamije je vremenom ruinirana, pa je na njenim temeljima Ali-Paša Rizvanbegović izgradio (1813) svoju džamiju. Džamija je minirana i srušena (1993) u ratu (1992-1995), a kamen od koga je građena bačen u Bregavu ili odvežen na deponiju.[132] (Slike 1.120. i 1.121.).

Slika 1.120. ***Podgradska džamija u mahali Podgrad.*** (Arhiv Akšamija)

[132] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Područje i ostatke historijske građevine Podgradska džamija u Stocu (poznata i kao džamija na Mejdanu, džamija u Maloj čaršiji, džamija Hadži Saliha Bure, Zulfikar-kapetanova džamija i džamija Ali-paše Rizvanbegovića), proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 07-6-732/03, od 21.01.2003. godine.

Slika 1.121. ***Podgradska džamija.*** (Arhiv Akšamija)

Jedna od najvećih čatrnja u Bosni i Hercegovini je velika 'državna' čatnja izgrađena u selu Ošanići kod Stoca (1934).

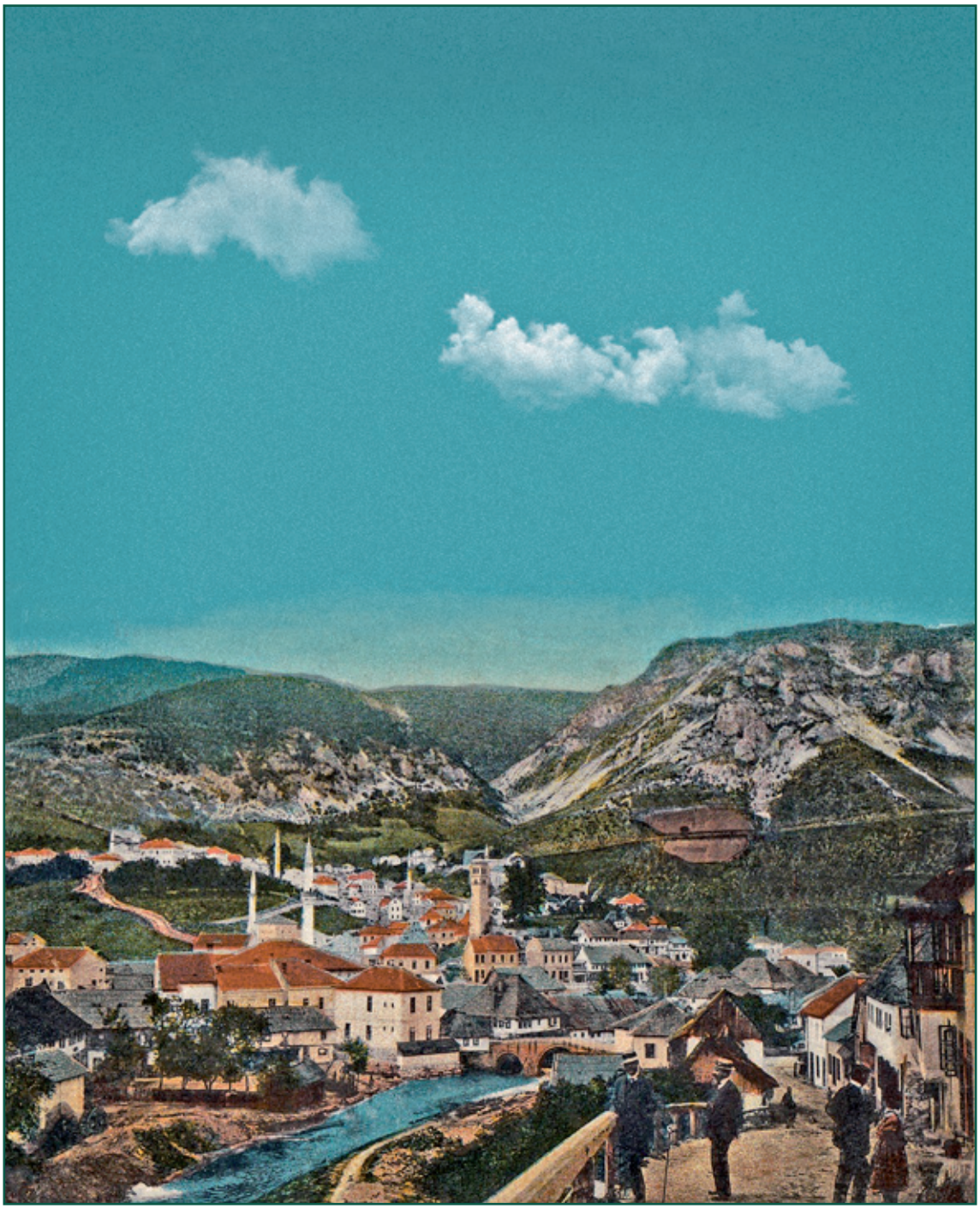
I ako je objekat izgrađen prije 79 godina, on je i danas u svršeno dobrom građevinsko-fizičkom i funkcionalnom stanju.

Površina sa koje se skuplja voda (kišnica) je u vidu trapeza (stranica 22 i 15 m, visine 23 m) čiji je dno betonirano. Voda se skuplja u betonsku cisternu, a odavde se posudom (sa lancem prebačenim preko koturače) zahvata i prelijeva u bočno postavljena korita za stoku, odnosno pretače u posude i nosi kući.

U slučaju viška vode u cisterni, ona se, precizno uređenim otvorima, pretače u kamene kanale van objekta i slobodno razliva u otvoreni prostor.

Slika 1.122. ***Tekija u Stocu*** – izgrađena 2013. godine.(Arhiv Akšamija)

Travnik, Donja čaršija - pogled sa Podilovače – kao trgovački i zanatski centar, a u periodu (1686-1850) postao je sjedište bosanskog vezira. (Arhiv Akšamija)

Travnik

Travnik je grad (sa oko 16.550 stanovnika) lociran na rijeci Lašvi u centralnom dijelu Bosne i Hercegovine, oko 90 km zapadno od Sarajeva.

Na prostoru današnjeg Travnika, na rijeci Lašvi, predhistorijski narod Iliri, a potom i antikni Rimljani su ovdje ispirali zlato.

"Sačuvani materijalni tragovi i historiografski izvori o travni historijski kontinuitet. U riječnim dolinama Bile i Lašve prona starih preko 7000 godina (lokalitet Nebo, Han Bila i Crkvine, Turbe). Naselja su pripadala butmirskoj kulturnoj grupi i kao arheološka podru spomenicima. U dolini Bile je otkriveno i nešto starije neolitsko naselje kakanjske kulturne grupe koje je uništeno riječnom erozijom, a u Alihodžama se naišlo na tragove eneolitskog naselja vučedolske kulture".[133]

U pisanim izvorima se prvi puta spominje (1244) župa Lašva u popisu biskupskih besjeda, a potom (1380) u pismu bosanskog kralja Stjepana Tvrtka I (1338-1391) Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću (1350-1416) kojim ga postavlja za velikog vojvodu i daruje mu Bilu, Trebeušu i Lupnicu u župi Lašva.[134]

Koncem 14. stoljeća župom Laša upravlja bosanski plemić (tepčija) Batalo (?-oko 1400).

Postoji više verzija o nastanku imena Travnik. Po jednoj od njih grad je dobio ime po prostranim pašnjacima i riječi 'trava', dok je po drugoj verziji ime nastalo po srednjovjekovnoj predosmanskoj tvrđavi u kojoj je činovnik naplaćivao 'travarinu'.

---

[133] Strategija razvoja općine Travnik 2016-2020.
https://www.opcinatravnik.com.ba/ba/stream.php?kat=1578. Pristupljeno: 14.Jun 2018.

[134] Stojanović, Lj. (1962). "Jedan prilog poznavanju bosanskih bogumila", Starine XVIII, Sarajevo, str. 230-232.

Pod imenom Travnik grad se prvi puta spominje (1463) u vezi sa događajima koji su u vezi s propašću bosanskog kraljevstva. Tako ovaj grad imenuje Dursun-beg, pratilac sultana Mehmeda II Fatiha-Osvajača (1432-1481) u njegovom pohodu na Bosnu.

Nakon što su Osmanlije osvojile Bosnu, Travnik se razvija kao trgovački i zanatski centar, a u periodu (1686-1850) postaje sjedište bosanskog vezira. U travniku je Francuska otvorila (1806) svoja poslanstvo, a odmah zatim (1807) i Austro-Ugarska. Ove su godine poznate u stručnoj literaturi i u književnosti kao „Konzulska vremena".[135]

Dolaskom (1878) austrougarske uprave u Bosnu i Hercegovinu, Travnik se u svemu razvija po obrascima zapadnoeuropske kulture. Grade se: Tvornica šibica (1901), Tvornici duhana (1893), Preduzeće za preradu drveta "Ugar" u Turbetu (1912), Željeznica (1893), Hidroelektrana (1906), otvara se pošta, banke, prvo Vatrigasno društvo u BiH (1879), izvode se urbanistički zahvati, naročito poslije velikog požara (1903), osnovana je (1882) Velika nadbiskupska gimnazija u Travniku, gradi se nova zgrada Elči Ibrahim-pašine medrese (1893), podižu se školske zgrade na Čabruši, Fufićeva zadužbina kod pravoslavne crkve, Trgovačka škola u Donjoj Čaršiji, samostan i škola časnih sestara Milosrdnica, zgrada Kotarskog ureda, zgrada Oficirskog doma, Hotel Vlašić…

Poslije završetka (1918) Prvog svjetskog rata, Travnik ulazi u sastav novoformirane Kraljevine SHS, a od tada dijeli historije kompletne Bosne i Hercegovine.

Prirodni resursi i znamenitosti. Jedno od najvećih bogatstava Travnika su njegove vode. Rijeka Lašva je glavni vodotok, ukupne dužine 52 km. izvor Lašve je ispod planine Vlašić, a nastaje spajanjem Karaulske Lašve i Komarske Lašve. U Lašvu se ulijeva nekoliko njenih pritoka: Hendek i Šumeće u samom gradu, Bila, Grlonica, Prala, Lupnica, Kruščica, Vranička Rijeka i Kozica. Na rubovima grada nalazi se veliki broj bogatih izvorišta pitke vode.

Drugi veliki prirodni resurs općine Travnik su šume, a treći plodna polja uz rijeku Lašvu i njene pritoke. Od naročite važnosti i prostrani pašnjaci, naročito oni na planini Vlašić.

Planina Vlašić je u svojoj sveukupnosti najveći prirodni resurs grada Travnika koji je od najranijih vremena pa sve do danas pružao osnove za život ljudi, od stočarstva do suvremenog turizma i raznih vidova rekreacije (Slike 1.123., 1.123a. i 1.124.)

[135] Andrić, I. (1945). "Travnička hronika" (roman).

Slika 1.123. *Vlašić* – Centar sa hotelima. (DOLJE: foto: Ammar Akšamija)

Slika 1.123a. ***Na vrhovima Vlašića*** (Arhiv Akšamija)

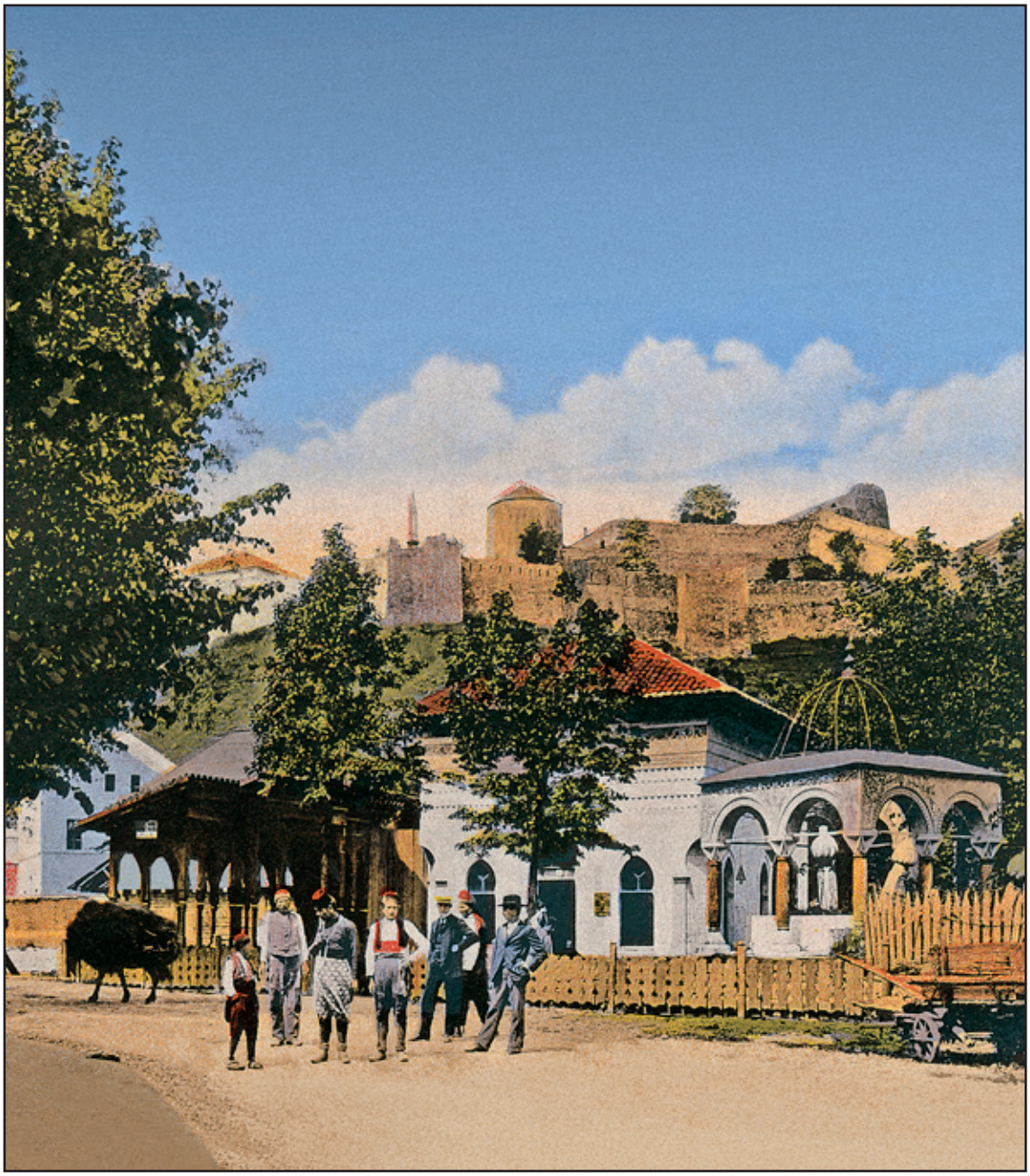
Slika 1.124. *Vlašić* – Ljetni pejzaž i paša autohtone domaće ovce pramenke. (foto: Ammar Akšamija)

Plava voda u Travniku je lokalitet ispod grada-utvrde Travnik, s desne strane puta Sarajevo-Travnik, na samom ulazu u grad Travnik.

Centralno mjesto ovog lokaliteta zauzima izvor vode, Plava voda. Zbog njegove izdašnosti (oko 0.70 m^3/s), izuzetne ljepote potoka od njegovog izvora do ušća u rijeku Lašvu, grada-utvrde čije se konture ocrtavaju visoko prema nebu, ovo je mjesto naročito privlačno za ljude, kako za stanovnike Travnika i okolice tako i za prolaznike te posjetitelje iz svih krajeva Bosne i Hercegovine i šire koji ga posjećuju s ciljanom namjerom. Odavno ovo mjesto posjeduje snagu Genius Loci. Kao takvo ga opisuje i nobelovac Ivo Andrić u romanu Travnička hronika (1945). Lutvina kahva (kafana), mjesto okupljanja ljudi, mjesto razgovora, odmora, raspravljanja o historiji, o čovjeku, o smislu života (...) postoji i danas sa istom mentalnom snagom kao nekada (Slike 1.125. i 1.126.).

Slika 1.125. ***Plava voda u Travniku.*** (foto: Ammar Akšamija)

Slika 1.126. ***Travnik*** – "Lutvina kahva" (kafana). (Arhiv Akšamija)
Rudolf Habsburgovac je 18. juna 1887. godine posjetio ovu kafanu i darovao novac za njezinu obnovu. Upravo na tom mjestu 1807. počinje, i sedam godina kasnije završava radnja romana *Travnička hronika* nobelovca Ive Andrića.

Arhitektonsko kulturno-historijsko nasljeđe. Bogata historija Travnika se može iščitati kroz široku lepezu kulturno-historijskog nasljeđa, od predhistorije do danas (Slike 1.127. - 1.140.).

Travnička tvrđava je izgrađena prije dolaska Osmanlija, vjerovatno u vrijeme bosanskog kralja Tvrtka II Kotromanića (oko 1380-1443) ili kralja Stjepana Ostoje (?-1418), u cilju odbrane grada od nadolazećeg osvajača (Slike 1.127. i 1.128.).

Slika 1.127. ***Travnik*** – Pogled sa tvrđave na grad. (foto: Ammar Akšamija)

Slika 1.128. ***Tvrđava u Travniku.*** (Arhiv Akšamija)

Sulejmanija (Šarena) džamija u Travniku je specifična džamija u Bosni i Hercegovini (Slike 1.129. i 1.130.).[136] Kod ove je džamije prizemlje uređeno kao bezistan (sa trgovkama čiji su izlozi orijentirani na okolni trg). Na katu džamije je glavni molitveni prostor kome se pristupa kamenim stubištem sa sjevorozapadne strane džamije. Džamija ima i mahvil kome se pristupa iz ulaznog hola džamije gdje su organizirane ostave za obuću. Premda ispred samog ulaza u džamiju protiče vrlo izdašan potok (rukavac Plave vode) s bočne strane džamije, vidljiva sa okolnog trga, podignuta je česma koja plijeni svojim imenom (Ruhija), originalnom starinom i ljepotom. Česma ima tri bogata istočišta pitke vode.

Slika 1.129. ***Sulejmanija*** (Šarena) ***džamija u Travniku.*** (Arhiv Akšamija)

[136] Džamiju je (1757) podigao vezir Ćamil Ahmed-aga, i narod ju je prozvao Ćamilija. Džamija je izgorjela u požaru (1815), pa je na njenom mjestu bosanski vezir Sulejman-paša Skopljak podigao novu džamiju, po njemu nazvana Sulejmanija.

Slika 1.130. ***Sulejmanija džamija*** – Unutarnji prostor sa mahfilom; ***Česma Ruhija*** – sa bočne strane džamije i pločama sa natpisima na arapskom jeziku. (foto: Ammar Akšamija)

Sa bočne strane građevine česme stoji kamena ploča (original kamena ploča se, nakon požara Ćamilije džamije, čuva u Selimija džamiji). (Slika 1.130.)

Na ploči, lijepim arapskim nesh-pismom je isklesan natpis koji, u prijevodu na bosanski jezik, glasi: „U raju se nalazi izvor Selsebil (Kur'an, Dehr, 18). Dobrotvor Sulejman Ruhija ćehaja Muhamed-paša silahdara. Godina 1184“.[137]

U Travniku je još jedna česma, po svemu slična Ruhija-česmi pored Sulejmanija (Šarene) džamije. Riječ je o hair-česmi koja je locirana između turbeta vezira Perišan Mustafa-paše i turbeta sa tri mezara: djevojčice Fatime, vezira Hafiz Ali Dželaludin-paše i velikog vezira Abdulah-paše Muhsinovića.[138] Današnja česma pored Turbeta pod lipom je (pokušaj) rekonstrukcije česme urađen 1976. godine, prema fotografiji česme iz 1905. godine (Slika 1.131.).

Slika 1.131. ***Hair-česma je locirana između turbeta, vezira Perišan Mustafa-paše i velikog vezira Abdulah-paše Muhsinovića.*** (Arhiv Akšamija)

[137] Prijevod prema: Mujezinović, M. (1998). “Islamska epigrafika u BiH”, knjiga II, Sarajevo publishing, str. 416.

[138] Graditeljska cjelina: Turbeta pod lipom (turbeta Abdulah-paše, Dželal-paše i Perišan Mustafa-paše) sa česmom je proglašena nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (Službeni glasnik BiH, broj 84/05).

Na mjestu današnje Hadži Ali-begove džamije u Travniku (1872) prvobitno je džamiju bio podigao (1757) bosanski vezir Mehmed-paša Kukavica.

Danas je ova džamija najviše poznata po tome što posjeduje jedini sunčani sat u Bosni i Hercegovini (izrađen 1866. godine). Ova džamija (locirana u Gornjoj čaršiji, za razliku od Donje čaršije u kojoj je Sulejmanija ili Šarena džamija) sa sahat-kulom iz 18. stoljeća, česmom na ulaznom pročelju, na samom kutu džamije uz prošireni trotoar, grobljem i raskošnim drvećem na svojoj jugozapadnoj strani predstavlja izvanrednu arhitektonsko-urbanističku kompoziciju, a sa turbetima pod lipom i čemom jednu širu cjelinu koja ima snagu Genius Loci u Travniku.[139] (Slike 1.132. i 1.132a.)

Česma ispred Hadži Ali-begove džamije u Travniku je u svojoj originalnoj izvedbi (1872) stajala s lijevog ulaza u džamiju do 1949. godine.

Usljed iznenadnog rušenja sahat-kule (1973) došlo je ozbiljnog oštećenja česme, na kojoj je, sve do tada stajala originalna ploča sa natpisom lijepim nesh-talik pismom.

Slika 1.132. ***Hadži Ali-begova džamija, sahat-kula i hair-česma.***

[139] Graditeljska cjelina: Džamija u Gornjoj čaršiji (Džamija Mehmed-paše Kukavice, Hadži Ali-begova džamija) i Sahat-kula u Travniku, je proglašena nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (Službeni glasnik BiH, broj 88/07).

Slika 1.132a. ***Hadži Ali-begova džamija.*** (Arhiv Akšamija)

Uz put Sarajevo-Travnik-Jajce-Bihać, s desne strane, pred samim ulazom u Travnik, situirana je tekija, a pred njom, orijentirana prema vanjskom svijetu i životu, javna česma (Slika 1.133.).

Ne samo po svom prostornom odnosu prema objektu tekije, vać i prema natpisu uklesanom u bijelu mermernu ploču, zaključujemo da je ova česma sastavni dio prostorne i mentalne kompozicije tekije:

ŽEDNU PUTNIKU
PITAŠ LI SE
ZAŠTO SI OVDJE
ODAKLE SI
KUDA IDEŠ
2001.

Slika 1.133. ***Tekija sa javnom česmom pred ulazom u Travnik iz pravca Sarajeva.***

U unutarnjem dvorištu samostana u Guča Gori kod Travnika, situirana je česma koja je podignuta u čast 800-godišnjice rođenja Sv. Franje (1182-1982).

Franjevci dolaze (iz Doca kod Travnika) u Guča Goru početkom osamnaestog stoljeća gdje grade svoju kuću.

Crkva u Guča Gori je izgrađena pred kraj uprave Osmanske Imperije u Bosni i Hercegovini (1856-1857). U samostanu je (1883-1900) bilo sjemenište Bosanske franjevačke provincije (Slika 1.134.).

Slika 1.134. ***Franjevački samostan u Gučoj Gori. Spomen-česma (u povodu 800 godina od rođenja Sv. Franje, 1182-1982), dvorište samostana u Guča Gori, Travnik.*** (Arhiv Akšamija)

Kuća obitelji Korkut u Travniku locirana je u ulici Donje Osoje u starom dijelu Travnika, na desnoj obali rijeke Lašve. Građena je sredinom 19. stoljeća. Kuća, primarno, pripada gradskoj kući orijentalnog tipa. Tipično za klasičan tip bosanske kuća čardaklije u središnjoj Bosni, ova kuća u svom vertikalnom planu ima suteren, prizemlje i kat, pristup na etažu kata preko vanjskog jednokrakog drvenog stubišta (basamaka) sa divanhanom, te izrazito strmi i voluminozni krov pokriven šindrom. Ono što kuću obitelji Korkut određuje kao gradsku kuću orijentalnog tipa jeste, gledano na njenu arhitektonsku fizionomiju izvana, doksat na nivou prizemlja i na nivou kata, te unutarnje uređenje glavnog čardaka sa ugrađenom zidnom baterijom-musanderom (Slika 1.135.).

Slika 1.135. ***Kuća obitelji Korkut u Donjem Osoju na desnoj obali rijeke Lašve.*** (Arhiv Akšamija)

Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Docu kod Travnika. Kamen-temeljac za ovu trobrodnu crkvu postavljen je (1853) za vrijeme osmanske uprave u Bosni i Hercegovini, a crkva je završena 1854. godine (Slika 1.136.).

Slika 1.136. ***Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Docu kod Travnika.*** (foto: Ammar Akšamija)

Crkva Uspenja Presvete Bogorodice je locirana u blizini mosta na rijeci Lašvi u centru Travnika. Objekat je izgrađen (1854) pred kraj osmanske uprave u Bosni i Hercegovini. (Slika 1.137.) Ikone na zidovima crkve oslikao je (1927-1940) Roman Petrović.

Slika 1.137. ***Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Docu kod Travnika.***

Velika nadbiskupska gimnazija u Travniku. Zgrada gimnazije je izgrađena (1882) u vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, prema projektu Josipa pl. Vancaša. Danas se u ovoj zgradi nalazi nadbiskupsko sjemenište i Katolički školski centar "Petar Barbalić" (Slika 1.138.).

Slika 1.138. ***Velika nadbiskupska gimnazija u Travniku.*** (Arhiv Akšamija)

Muzička škola u Travniku. Objekat je izgrađen (1903) u centru Travnika, naspram pravoslavne crkve Uspenja Presvete Bogorodice. Gradnju objekta je finansirao bračni par Gavrilo i Jovanka Fufić. Od izgradnje objekta do početka Drugog svjetskog rata u njemu djeluje Srpska osnovna škola pod pokroviteljstvom Crkvene opštine Travnik. Od 1923. Godine u zgradi je djelovao i "Srpski narodni dom", a od 1931. godine i "Ženska stručna škola". Objekat je ustupljen (1978) na korištenje "Školi za osnovno muzičko obrazovanje Travnik".[140] (Slika 1.140.).

Slika 1.139. ***Zgrada Kotarskog ureda*** – Sada Općinski sud, izgrađena 1893. godine. (Arhiv Akšamija)

[140] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Historijsku građevina – Muzičku školu u Travniku, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 07.3-02.3-71/10-11, od 10.02.2010. godine.

Slika 1.140. ***Muzička škola u Travniku.*** (Arhiv Akšamija)

Prva Elči-Ibrahim-pašina medresa je bila izgrađena (1705) za vrijeme osmanske uprave u Bosni i Hercegovini. Njen vekif je bio Elči-Ibrahim-paša, jedan od vezira koji su stolovali u Travniku. Ova zgrada je srušena (1892) i na njenom mjestu izgrađena (1893) nova zgrada medrese u vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, prema projektu arhitekte Ćirila Ivekovića (1864-1933), (Slike 1.141. i 1.141a.).

Slika 1.141. ***Lokacija Elči Ibrahim-pašine medrese unutar Travnika*** – 1897. (Arhiv Akšamija)

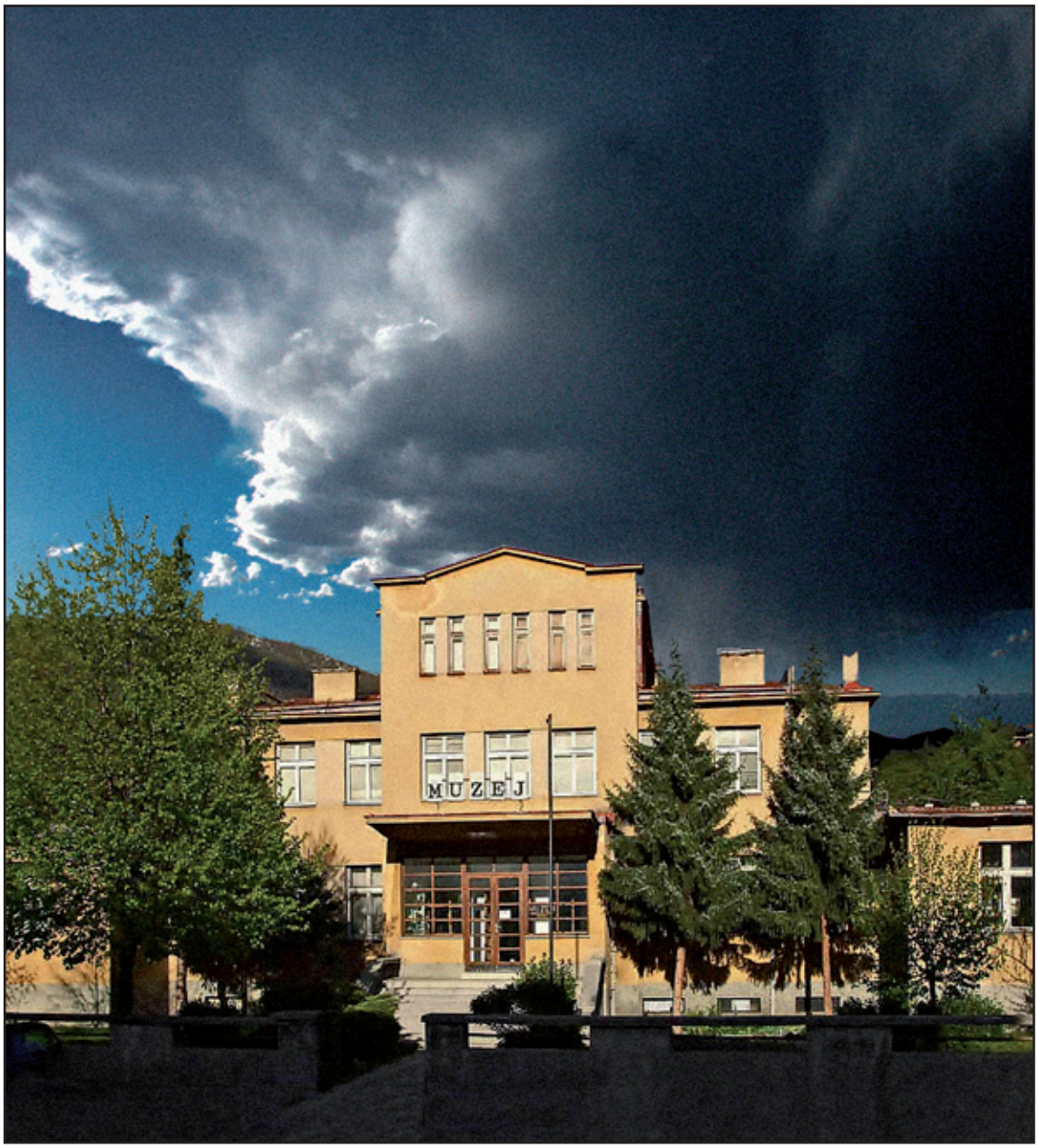
Slika 1.141a. ***Elči Ibrahim-pašina medresa*** – 2005. (Arhiv Akšamija)

Varoška džamija u Travniku (Hadži-Hasanagina džamija), je jedna od najstarijih džamija izgrađenih u užoj jezgri grada Travnika, Bosna i Hercegovina, a pretpostavlja se da je nastala odmah nakon džamije u tvrđavi Stari grad. Varoška džamija je izgrađena prvih decenija 16. stoljeća. Bila je izgrađena od sedre sa strmim krovom prekrivenim šindrom i sa drvenim munaretom. Stradala je u velikom požaru (1903. godine) od koje su tada ostali samo zidovi. Obnovu džamije pokrenula je (1906. godine) Travničanka Ziba-hanuma Kopčić, koja je po projektu arhitekte Miloša Miloševića izgradila novi objekat u pseudomaurskom stilu (Slika 1.142.).

Slika 1.142. ***Varoška džamija u Travniku*** – izgrađena (1906) u vrijeme austrougarske uprave. (Arhiv Akšamija)

Zavičajni muzej Travnik je utemeljen (1950) u vrijeme FNRJ. Zgrada današnjeg muzeja je izgrađena 1975. godine. Fundus muzeja sadrži osamdeset hiljada eksponata (Slika 1.143.).

Slika 1.143. *Zavičajni muzej Travnik.*

Prusac – panoramski pogled (GORE) ***i Ajvatovica*** – prisustvo muslimana na dovištu 1897. godine. (Arhiv Akšamija)

Prusac

Prusac je naselje (sa oko 2.000 stanovnika) locirano u općini Donji Vakuf, u gornjem toku rijeke Vrbas, središnja Bosna i Hercegovina (Slike 1.145., 1.146.).

Prisustvo ljudi na ovom prostoru može se pretiti od predhistorije kada su ovdje živjeli Iliri. Ilire su pokorili antikni Rimljani, a poslije propasti Rimskog Carstva (476) ovim su prostorom prošli razni osvajači (Ugari, Ostrogoti, Slaveni).

Prusac je jedan od najstarijih starih gradova u Skopaljskoj dolini. Utemeljile su ga Osmanlije kao Akhisar, odnosno bosanski „Bijeli grad“ ili „Biograd“, kada je bio vjerski centar Bosanskog pašaluka. Prvi pisani zapis o Pruscu datira u 1478. godinu kada ga u svom pismu Dubrovniku spominje Skender-paša Mihajlović (paša u periodu 1478-1504).

Pretpostavlja se da je ovdje nastalo bosansko pismo (arebica ili arabica, matufovača...) koje je koristilo znakove arapskog pisma, ali je fonetski prilagođeno bosanskom govoru i izgovoru.

Osnovni prirodni resursi koji su generirali život u Pruscu jesu obradivo zemljište, voćni nasadi, pašnjaci i bogate šume. Sa starog grada Prusca svi navedeni resursi vide se kao na dlanu. Najveća znaminitost Prusca jest narodna legenda o Ajvaz-dedi.

Arhitektonsko kulturno-historijsko nasljeđe Prusca je do danas očuvano. Kompletnu historiju Prusca objedunjuje legenda o Ajvaz-dedi i manifestacija Ajvatovica.

Manifestacija Ajvatovica. Jedan od najočiglednijih, najmasovnijih i najdubljih načina iskazivanja poštovanja Bogu za darovanje vode kao izvora života jest dogadjaj 'Ajvatovica', u Pruscu. Golemo narodno okupljanje mobilizira sve pojedinačno-ljudske i kolektivno-društvene potencijale kroz molitvu zahvale Bogu na darovanju izvora života. Lokalitet Ajvatovica se nalazi u neposrednoj blizini Prusca u Bosni i Hercegovini. Danas pojam Ajvatovica podrazumijeva jedan od najvažnijih islamskih tradicionalnih vjerskih i kulturnih događaja u Europi koji je posvećen iskazivanju poštovanja prema Bogu na njegovom velikom

daru, vodi. Ovaj je događaj dobio ime po Ajvaz-dedi, izuzetnom čovjeku kojeg je krasila naročita pobožnost i razumijevanje ustrojstva Univerzuma. Prema legendi, prije dolaska Ajvaz-dede, Prusac je imao problem opskrbe vodom. Međutim, on je pronašao snažan izvor vode u blizini Prusca, ali je za dovođenje vode od tog izvora do Prusca veliku prepreku predstavljala golema stijena. Prema legendi, Ajvaz-dedo je iskrenom i dugom molitvom dobio rješenje od Boga, i voda je dovedena u Prusac.[141] (Slika 1.144.)

Slika 1.144. ***Portret Ajvaz-dede i jedno od starih muslimanskih grobalja u Pruscu koje svjedoči o starosti ovog naselja.***

[141] Ajvaz-dedo je proveo 40 dana u molitvi Alahu da On sugerira rješenje kako dovesti vodu u Prusac. Na četrdeseto ujutro molitve, Ajvaz-dedo je sanjao kako su se dva bijela ovna sudarila i kako se stijena raspukla.

Kada se probudio, vidio je raspuklu stijenu, odnosno prolaz za vodovod, od izvora do Prusca. Kasnije su kroz ovaj prolaz položene drvene cijevi vodovoda. Vidjevši to kao znak Božje moći i blagoslova, ljudi su počeli ići na hodočašće do mjesta gdje se stijena raspukla, a ta je tradicija očuvana do danas.

Slika 1.145. ***Pogled na Prusac iz pravca Ajvatovica i ostaci Starog grada Prusca.*** (Arhiv Akšamija)

Medresa Hasana Kjafi Pruščaka. Hasan Kafi Pruščak (1554-1616) je bio jedan od najvećih bošnjačkih mislilaca u 16. stoljeću. Predmet njegovog interesovanja su bili politika, filologija, pravo, spekulativna teologija i logika. Za njegovo najpoznatije djelo smatra se moralno-politički spis „Temelji mudrosti o uređenju svijeta“ (1596).

Bavio se kaligrafijom i rezbarenjem drveta. U svom rodnom Pruscu podigao je medresu, mekteb i han. Do svojih zadužbina je doveo pitku vodu (Slika 1.146.).

Slika 1.146. ***Džamija Handanija i Medresa Hasana Kafije Pruščaka u Pruscu.***

Džamija Handanija. Džamija je podignuta (1617) u Čaršijskoj mahali, u centru Prusca, kao jednoprostorna gradnja sa drvenom kupolom (sagledivom iz enterijera) i četverovodnim krovom (sagledivim iz eksterijera). O vakifu džamije, Handan-agi, kao i godini njene gradnje saznajemo iz dva tariha (natpisa) iznad ulaznih vrata. Osnova džamije je oblika pravokutnika čije su stranice 16,2 x 12,6 m. Zidovi džamije su rađeni od kamena, potom omalterisani i bijelo okrečeni. Kompletni stupovi ulaznog trijema džamije su isklesani od jednog kamena.

Dekoracija džamije datira u osmanski klasicizam (od 16. do 17. stoljeća). Mihrab džamije se smatra jednim od najljepših u Bosni i Hercegovini. Kameni minaret je visok 29,7 m.

Na sve četiri strane oko džamije je mezarje, sa nišanima koji, uglavnom, nemaju nikakvih natpisa. Najsteriji (datirani) nišan potječe iz 1875. godine.

Džamija Handanija je ozbiljno oštećena (1993) granatatiranjem u ratu (1992-1995), ali je potpuno obnovljena (2005).[142] Tijekom zadnje obnove na ulazu je dograđen aneks, a kameni minaret je zamijenjen drvenim (Slika 1.147.).

Turbe Ajvaz-dede. Turbe se nalazi u blizini Džamije Handanija, a podigao ga je Hasan Kafija početkom 17. stoljeća. Turbe ja gradnja izgrađena kombinacijom kamena i drveta čija je osnova veličine 5,5 x 5,3 m. Turbe je do danas više puta obnavljano (Slika 1.146.).

Slika 1.147. ***Prusački kompleks*** – Medresa i džamija Handanija Hasana Kafije, te turbeta Ajvaz-dede i Pruščaka.

[142] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Handanija džamiju (Handan-begova, Hajdar Ćehajina ili Čaršijska džamija) u Pruscu proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 09-2-17/05-6, od 15.03.2005. godine.

Start konjanika u Pruscu za put prema dovištu Ajvatovica; Hodočasnici obavljaju molitvu na Ajvatovici.

Put kroz raspuklu stijenu koju su, prema narodnom predanju, raspukle molitve Ajvaz-dede.
Prolazak hodočasnika kroz raspuklu stijenu.

LITERATURA

a) Knjige

1. Andrejević, A. (1972). *Aladža džamija u Foči*, Filozofski fakultet u Beogradu, Institut za istoriju umetnosti, Beograd.

2. Andrić, I. (1945). *Travnička hronika* (roman).

3. Anđelić, P. (1984), *Doba stare bosanske države*, Visoko i okolina kroz historiju 1, Skupština općine Visoko, Visoko.

4. Balcomb, J. D. (1992). *Passive Solar Buildings*, Cambridge, Massachusetts, London, The MIT Press.

5. Batur, A., Gür, Ş.Ö. (2005). *Rural Architecture in The Eastern Black Sea Region*, Trabzon, Milli Reasürans T. A. Ş.

6. Bejtić, A. (1981). *Foča u stoljećima vladavine Osmana*, Sarajevo.

7. Boardman, J., Edwards, I.E.S., Hammond, N.G.L. (1924), *The Cambridge Ancient History*, Cambridge University Press.

8. Chabbouh Akšamija, L. (2015). *Tradicija između autentičnosti i falsifikata: aktivna zaštita integralne baštine Bjelašnice*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Acta arhitectonica et urbanistica, Sarajevo.

9. Chabbouh Akšamija, L., Šabić, L. (2018). *Tradicionalna Travnička kuća - Spontano stvoreni prostorni obrasci*, Zavičajni Muzej Travnik, Travnik.

10. Ćirković, S. (1964). *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Beograd.

11. Čelebija, E. (1967). *Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, izdanje H. Šabanovića, Sarajevo.

12. Čelebija, E. (1973). *Putopis*, V. Masleša, Sarajevo.

13.Čelić, Dž. i Mujezinović, M. (1969). *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo.

14. Ćirković, S. (1964). *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Beograd.

15. Deroko, A. (1964). *Narodna arhitektura*, knjiga II, Beograd.

16. Filipović, M.S. (2002). *Visočka nahija*, Mak, Sarajevo.

17. Grabrijan, D. (1984). T*he Bosnian Oriental Architecture in Sarajevo*, Univerzum Ljubljana, Ljubljana.

18. Grabrijan, D. i Neidhardt, J. (1957). *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, Državna založba Slovenije, Ljubljana.

19. Gustafson, H. (1992). *Building Materials Identified as Major Sources for Indoor Air Pollutants – A critical review of case studies*, Stockholm, Byggforskningsradet, Swedish Council for Building Research.

20. Hadrović, A. (1993). *Gradska kuća orijentalnog tipa u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Avicena.

21. Hadrovic, A., 2007. *Defining Architecrural Space on the Model of the Oriental Style City House in Bosnia and Herzegovina, Serbia, Montenegro, Kosovo and Macedoni*a, Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA.

22. Hadrovic, A. (2008). *Bioclimatic Architecture, Searching for a Path to Heaven*, Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA.

23. Hadrovic, A. (2009). *Hadre, The Evolution of Bioclimatic Architecture*, Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA.

24. Hadrovic, A. (2009), *Structural Systems in Architecture*, Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA.

25. Hadrovic, A. (2010). *Architectural Physics*, Sarajevo, Faculty of Architecture University of Sarajevo, Sarajevo.

26. Hadrovic, A. (2014). *Water and man in autoshthonous symbiosis in Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo, Avicena.

27. Hadrović, A. (2017). *Arhitektonsko kulturno-povijesno naslijeđe i energetska učinkovitost*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

28. Hadrović, A. (2018). *Arhitektura u putopisima jednog arhitekta*. Knjiga 1: Balkan, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

29. Hadrović, A. (2020). *Plato Bjelašnice: život na način samoodrživosti*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

30. Hadrović, A. (2020.), *Kriva Rijeka u dolini rijeke Krivaje: život na održiv način*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

31. Hangi, A. (1906). *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, Naklada Daniela A. Kajona, Sarajevo.

32. Handžić, dr H. (1975). *Tuzla i njena okolina u 16. vijeku*, Svjetlost, Sarajevo.

33. Hrasnica, M. (2002). *Josip Pospišil-život i djelo*, Arhitektonski fakultet u Sarajevu.

34. Imamović, M. (1997). *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo.

35. Kadić, Dr M. (1967). *Starinska seoska kuca u BiH*, Veselin Maslesa, Sarajevo.

36. Karanovic, M. (1927), *O tipovima kuca u Bosni*, Državna štamparija, Sarajevo.

37. Klaić, V. (1990), *Povijest Bosne*, fototip izdanja iz 1882. god., Svjetlost, Sarajevo.

38. Kovačević-Kojić, D. (1978). *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo.

39. Kreševljaković H. (1991). *Izabrana djela*, Knjiga II, "Veselin Maslesa", Sarajevo.

40. Kreševljaković, H. (1991). *Izabrana djela*, knjiga III, V. Masleša, Sarajevo.

41. Kreševljaković, H. (1991). *Izabrana djela*, knj. IV, V. Masleša, Sarajevo.

42. Kulenovic, Dr. S. (1994), *Gracanica i okolina*, Antropogeografske i etnološke odlike, Tuzla, Muzej istočne Bosne, DD "GRIN", Gracanica.

43. Malcolm, N. (2011). *Bosna, kratka povijest*, Buybook, Biblioteka Memorija, Sarajevo.

44. Mujezinović, M. (1998). *Islamska epigrafika u BiH*, knjiga II, Sarajevo publishing.

45. Pašić, A. (1994). *Islamic Architecture in Bosnia and Hercegovina*, Organisation of the Islamic Conference (OIC), Research Centre for Islamic History, Art, and Culture (IRCICA), Istanbul.

46. Redžić, H. (1983). *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštin*i, Biblioteka kulturno nasljeđe, Sarajevo.

47. Skarić, V. (1929). *Postanak Sarajeva i njegov teritorijalni razvitak u 15. i 16. stoljeću*, Sarajevo, Državna štamparija.

48. Soldo, S. (1932), *Tipovi kuca i zgrada u predjasnjoj Bosni i Hercegovini*, Drzavna stamparija Kraljevine Jugoslavije Beograd.

49. Šamić, Dr M. (1966). *Francuski putnici u Bosni na pragu 19. stoljeća*, Sarajevo.

50. Truhelka, Ć. (1934). *O porijeklu bosanskih Muslimana*, Sarajevo, Nova tiskara Vrček i dr.

51. Vego, M. (1982), *Postanak srednjovjekovne bosanske države*. Svjetlost, Sarajevo.

52. Vilson, A. (1998). *Green Development. Integrating Ecology and Real Estat*e, New York-Toronto, Rocky Mountain Institute, John Wiley & Sons, Inc.

53. Wines, J. (2000). *Green Architecture*, Köln-London-Madrid-New York-Paris-Tokyo, Taschen.

b) Znanstveni radovi (objavljeni u međunarodnim indeksiranim časopisima)

1. Ahmet Hadrovic, *Graphic Design Cover Books by Professor Ahmet Hadrovic*, International Journal of Multidisciplinary Research and Publications (IJMRAP), Volume 4, Issue 12, pp. 69-86, 2022.

c) Zbornici (Periodična literatura)

1. Alić, H. S. (1976). *Arapsko-islamska filozofija; definicija i značaj u istoriji*, Orijentalni institut u Sarajevu, POF XXIV/1974., Sarajevo.

2. Anđelić, P. (1984), **Srednjovjekovlje – doba stare bosanske države**; u: "Visoko i okolica kroz povijest 1". Općina Visoko, Visoko.

3. Basler, Đ. (1957), *Stari grad Srebrnik i problem njegove konzervacije*. Naše starine IV, Sarajevo.

4. Bećirbegović, M. (1974). *Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, Orijentalni institut u Sarajevu, POFXX-XXI Sarajevo.

5. Bejtić, A. (1953). *Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, Orijentalni institut u Sarajevu, POF III-IV Sarajevo.

6. Bešlagić, Š. (1982). *Stećci-kultura i umjetnost*, "Veselin Masleša", Sarajevo.

7. Car-Drnda, H. (1988), *Teritorijalno-administrativna organizacija visočke nahije do početka 17. stoljeća*, Prilozi orijentalnoj filologiji, Sarajevo.

8. Chabbouh Ašamija, L. (2015). *Tradicija između autentičnosti i falsifikata-aktivna zaštita integralne baštine Bjelašnice*, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, Sarajevo.

9. Čelić, Dž. (1954). *Spomenici kulture i urbanizma*, Naše starine, Sarajevo.

10. Čelić, Dž. (1960). *Počitelj na Neretvi*, Naše starine, knj. VII, Sarajevo.

11. Čelić, Dž. (1970). *Grabrijan i Sarajevo*, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, god. III, knjiga III, Sarajevo.

12. *DerBautechnjiker*, No 1, XXXII, Wien, 5.1.1912.

13. Džino, D. (2009). *'Dezidijat': Konstrukt identiteta između antičkih i suvremenih percepcija*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANUBIH), knjiga 36.

14. Finci, J., Taubman, I. (1954). *Rekonstrukcija karavan-saraja Mehmed-paše Kukavice u Foči*, Naše starine II, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

15. Grozdanić, Dr S. (1976). *Uvod u arapsko-islamsku estetiku*, Orijentalni institut u Sarajevu, POF XXIV/1974., Sarajevo.

16. Hasandedić, H. (1997). *Zadužbine Ali-paše Rizvanbegovića u Stocu*, Slovo Gorčina, Mostar.

17. Karanović, M. (1927). *O tipovima kuća u Bosni*, Državna štamparija, Sarajevo.

18. Kreševljaković, H. (1951). *Kazandžijski obrt u BiH*, GZM, VL VI.

19. Kreševljakovic, H. (1953), *Stari bosanski gradovi*. Naše starine I, Sarajevo.

20. Kreševljaković, H. (1953). *Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini*. Naše starine 2, Sarajevo.

21. Kreševljaković, H., Kapidžić, H. (1954). *Stari hercegovački gradovi*, Naše starine II.

22. Kreševljaković, H. (1957). *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR BiH, Sarajevo.

23. Kreševljaković, H. (1957). *Sahat kule u Bosni i Hercegovini*, Naše starine 5, Sarajevo.

24. Krunić, J. (1951). *Narodna arhitektura i posebnost shvatanja njene konzervacije*, Zbornik zaštite spomenika kulture, knj. II, sv. 1, Beograd.

25. Martinović, M. (2017). *Austrougarske utvrde u Hercegovini s posebnim osvrtom na Stolac*, Udruga za zaštitu fortifikacija „Werk", Broj 13 lipanj, 2017.

26. Mazalić, Đ. (1952). Stari grad Jajce, GZM Nova serija, sv. VII

27. Mesihović, S. (2013). Antičko naselje kod Zimošnice u Mostrima kod Visokog, Spomenik Ibrahimu Karabegoviću, Zbornik radova, Institut za istoriju, Sarajevo

28. Milenković, B. (1967). *Gradjevinska tradicija I*, Zbornik Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, knjiga 8, Beograd.

29. *Pasch, K.* (1902). Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo.

30. Popović J. (1928). *Ljetni stanovi (katuni) na Zelengori*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, sv. XL.

31. Popović, J. (1935). *Kroz planine Bosne i Hercegovine*, Izdanje planinarskih društava u Sarajevu, Sarajevo.

32. Popović, J. (1935). *Ljetni stanovi na planini Plasi, Muharnici i Čvrsnici*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, sv. XLVII.

33. Ratković, dr A. (2003). *Grad Vidoški (prilog istraživanju i obnovi)*, Hercegovina, časopis za kulturno i historijsko nasljeđe, br. 15-16, Mostar.

34. Roglić, J. (1956). *Prilog poznavanju humljačkog stočarstva*, Geografski glasnik, God.1956, Br. 18.

35. Skopljak, F., Alić, F., Žigić, I. (2008). *Termalne vode u slivu rijeke Krivaje*, Geološki glasnik br. 37., Federalni zavod za geologiju, Sarajevo.

36. Stojanović, Lj. (1962). *Jedan prilog poznavanju bosanskih bogumila*, Starine XVIII, Sarajevo.

37. Thalloczy, dr Lj. (1915). *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca (1450-1527)*, posebni otisak Monumenta Hungarae historica, vol. 40, izdanje Ugarske akademije.

38. Zbornik: *'Blagaj'*, Kulturno društvo Bošnjaka Preporod, Sarajevo, 1997.

d) Izvješća (odluke) raznih komisija

1. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine donijelo je Odluku (02.-08.11.2004. godine, Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, broj 85/05) kojom se Historijsko područje – Stari grad Srebrenik u Srebreniku proglašava nacionalnim spomenikom Bosna i Hercegovina.

2. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, na sjednici održanoj od 21. do 27. januara 2003. godine, donijela je Odluku (Broj: 06-6-32/03-4 od 21. januara 2003. godine) kojom se Hstorijsko područje Stari grad Stolac proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

3. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku (27. juna do 02. jula 2005, Službeni glasnik BiH, broj 18/06) kojom se Eminagića konak u Tešnju proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

4. Komisija za zaštitu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Graditeljsku cjelinu – Stari grad Vranduk

u Vranduku, općina Zenica, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 05.2-2-274/04-4, od 25.01.2005. godine.

5. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Graditeljsku cjelinu – Stari grad Vratnik u Sarajevu proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 05.1-2-269/04-6, od 16.03.2005. godine.

6. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku (07-10. novembar 2006., Službeni glasnik BiH, broj 105/06) kojom se Gazi Husrev-begova džamija, graditeljska cjelina, proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

7. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku (04-11. septembra 2006., Službeni glasnik BiH, broj 42/07) kojom se Gazi Husrev-begova medresa sa mjestom i ostacima hanikaha, graditeljska cjelina, proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

8. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku (04. do 11. septembra 2006., Službeni glasnik BiH, broj 53/08) kojom se Stara pravoslavna crkva (Crkva svetih apostola Mihaila i Gavrila),, graditeljska cjelina, proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

9. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku (04-10. jula 2006., Službeni glasnik BiH, broj 18/07 i 90/07) kojom se Brusa bezistan (Rustem-pašin bezistan, Mali bezistan) sa dućanima, graditeljska cjelina, proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

10. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku br. 02-2-40/2009-29 od 13. maja 2009., (Službeni glasnik BiH, broj 94/09) kojom se Grupa objekata – Gazi Husrev-begovog vakufa u Sarajevu sa pokretnom imovinom proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Među objektima je i objekat Morića han.

11. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku br. 06.2-2122/06-5 od 05. jula 2006., (Službeni glasnik BiH, broj 18/07) kojom se Historijska građevina - Saborna crkva (Crkva Presvete Bogorodice) sa pokretnim naslijeđem u Sarajevu proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

12. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je svojom odlukom br. 01-279/02 od 06.11.2002. godine Mjesto i ostatke graditeljske cjeline Manastira Žitomislići, općina Mostar-Jug proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

13. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je svojom odlukom br. 02-2-569/03-3 od 08.05.2004. godine Graditeljsku cjelinu Nezir - agine džamije u Mostaru proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

14. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je svojom odlukom br. 07.1-2-113/04-1 od 04.05.2004. godine Graditeljsku cjelinu Karađoz-begove džamije (Zaim Hadži Mehmed-bega – Karađoza džamija) u Mostaru proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

15. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je svojom odlukom br. 07.1-35-8/04-1 od 20.01.2004. godine Graditeljsku cjelinu - Koski Mehmed-pašina džamija u Mostaru proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

16. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je svojom odlukom br. 02-2-94/04-1 od 08.05.2004. godine Graditeljsku cjelinu-Roznamedži Ibrahim-efendije džamija u Mostaru proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

17. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Mjesto i ostatke graditeljske cjeline Aladža (Hasan Nazirove) džamije u Foči proglasila nacinalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 06.1-02-1062/03-6, od 06.07.2004. godine.

18. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Mjesto i ostatke graditeljske cjeline Careva džamija (Sultan Bajazita Valije II džamija) u Foči proglasila nacinalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 06.2-02-1064/03-1, od 07.07.2004. godine.

19. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Crkvu Sv. Nikole u Foči proglasila nacinalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 07.2-02.3-71/10-12, od 09.02.2010. godine.

20. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Građevinsku cjelinu-Džamija i medresa Mehmed-paše Kukavice u Foči proglasila nacinalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 06.1-02-1063/03-9, od 02.03.2004. godine.

21. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Han Mehmed-paše Kukavice u Foči proglasila nacinalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 07.1-02-275/05-8, od 22.01.2006. godine.

22. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Graditeljsku cjelinu – Musluk (Atik Ali-pašina) džamija u Foči proglasila nacinalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 06.2-2-847/03-4, od 21.11.2007. godine.

23. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Mjesto i ostatke istorijskog spomenika Šehove džamije (Kadi Osman-efendijine džamije) u Foči proglasila nacinalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 09.02-850/03-7, od 10.11.2005. godine.

24. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Arheološko područje - helenistički grad Daorson u Ošanićima kod Stoca, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 06-6-563/03-1, od 21.01.2003. godine.

25. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Istorijsko područje - Stari grad Stolac proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 06-6-32/03-4, od 21.01.2003. godine.

26. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Historijsko područje - nekropola stećaka Radimlja kod Stoca, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 01-275/02, od 06.11.2002. godine.

27. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Crkvu sv. Petra i Pavla sa grobljem, sudačkim stolicama, dvorištem, zidom i pokretnom imovinom u Ošanićima kod Stoca, historijska, cjelina, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 08.2-6-12/03-1, od 21.01.2003. godine.

28. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Graditeljsku cjelinu - Čaršijsku džamiju sa Čaršijom u Stocu, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 08.1-6-915/03, od 06.01.2003. godine.

29. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Graditeljsku cjelinu - crkvu sv. Nikole u Trijebnju, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 08.2-6-38/03-4, od 21.01.2003. godine.

30. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Mjesto i ostatke povijesne građevine - Hamam na Ćupriji u Stocu, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 09-2-123/06-3, od 06.07.2006. godine.

31. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Područje i ostatke historijske građevine Podgradska džamija u Stocu (poznata i kao džamija na Mejdanu, džamija u Maloj čaršiji, džamija Hadži Saliha Bure, Zulfikar-kapetanova džamija i džamija Ali-paše Rizvanbegovića), proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 07-6-732/03, od 21.01.2003. godine.

32. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Historijsku građevina – Muzičku školu

u Travniku, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 07.3-02.3-71/10-11, od 10.02.2010. godine.

33. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Handanija džamiju (Handan-begova, Hajdar Ćehajina ili Čaršijska džamija) u Pruscu proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 09-2-17/05-6, od 15.03.2005. godine.

34. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku (04. do 04. decembra 2009., Službeni glasnik BiH, broj 88/07) kojom se Gradska vijećnica u Sarajevu proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

35. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku br. 07.1-2-126/06-4 od 06. jula 2006., (Službeni glasnik BiH, broj 53/08) kojom se Historijski spomenik – Aškenaski hram u Sarajevu proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

36. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku (01. do 11. septembra 2006., Broj: 02-2.2-40/2009-68) kojom se Banka na Obali (objekat bivše Filijale austro-ugarske banke), proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

37. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je svojom Odlukom br. 07.3-2.3-59/14-10 od 04.02.2014. ovaj objekat proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

38. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je svojom Odlukom br. 02-2-131/07-5 od 12.09.2007. ovaj objekat proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

39. Graditeljska cjelina-Franjevački samostan sa crkvom u Širokom Brijegu je proglašen nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (Službeni glasnik BiH, broj 88/07).

40. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Historijsku građevinu – Staru džamiju u selu Šenkovići, Opština Novi Travnik, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 07.2-02-77/05-4, od 09.11.2005. godine.

41. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, na sjednici održanoj od 7. do 11. oktobra 2003. godine, donijela je Odluku (Broj: 08.2- 6 – 971/03-5 od 9. oktobra 2003.) kojom se Graditeljska cjelina – Župna crkva u Varešu proglašava se nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

42. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, na sjednici održanoj od 16. do 22. Januara 2007. godine, donijelo je Odluku (Broj: 02-2.3-59/14-21 2. aprila 2014. godine) kojom se Historijski spomenik – Hastahana (prva javna bolnica) u Tuzli, proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine

43. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, na sjednici održanoj od 7. do 11. oktobra 2003. godine, donijela je Odluku (Broj: 02-6-993/03-1 od 8. oktobra 2003. godine) kojom se Prirodno-graditeljska cjelina – Korito Bregave sa mlinicama, stupama i mostovima, općina Stolac, proglašava se nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

e) Internetski izvori

1. United Nations Population Fund.
https://www.unfpa.org/urbanization#readmore-expand. Pristupljeno: 20. Januar 2023.

2. Korotayev, A., Leonid Grini, L. (2006). "The Urbanization and Political Development of the World System: A comparative quantitative analysis". In Peter Turchin; Leonid Grinin; Victor C. de Munck; and Andrey Korotayev. History & Mathematics: Historical Dynamics and Development of Complex Societies. Vol. 2. str. 115–153. Archived from the original on 16 August 2021.

https://www.researchgate.net/publication/325569711_Introduction_Modeling_and_Measuring_Cycles_Processes_and_Trends. Pristupljeno: 18. Januar 2023.

3. Industrial Revolution | Definition, History, Dates, Summary, & Facts. Encyclopedia Britannica. Archived from the original on 31 October 2020.
https://web.archive.org/web/20201031203246/https://www.britannica.com/event/Industrial-Revolution. Pristupljeno: 18. Januar 2023.

4. Watson, C. (1993). K.B. Wildey; Wm H. Robinson (eds.). Trends in urbanisation. Proceedings of the First International Conference on Urban Pests. CiteSeer X, 10.1.1.522.7409.

5. https://web.archive.org/web/20120105193216/https://csxstatic.ist.psu.edu/about/data. Pristupljeno: 18. Januar 2023.

6. Annez, Patricia Clarke; Buckley, Robert M. (2009). "Urbanization and Growth: Setting the Context" (PDF).

In Spence, Michael; Annez, Patricia Clarke; Buckley, Robert M. (eds.). Urbanization and Growth. ISBN 978-0-8213-7573-0. Archived (PDF) from the original on 25 May 2017.
http://www2.lawrence.edu/fast/finklerm/chapter1urban.pdf. Pristupljeno: 18. Januar 2023.

7. Ormerod, H. A. (1924), Piracy in the Ancient World, JHU Press, str. 184.
http://www.sno.pro1.ru/lib/ormerod_piracy_in_the_ancient_world/ormerod_piracy_in_the_ancient_world.pdf. Pristupljeno: 18. Januar 2023.

8. Stjepan II Kotromanić. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.
http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=58169. Pristupljeno: 12.1.2022.

9. Stolac. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.
http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=58231. Pristupljeno 17. 1. 2023.

10. "Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. – Etnička/nacionalna pripadnost, vjera, maternji jezik". list.gov.ba. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. Pristupljeno: 29. Jul 2022.

11. Strategija razvoja OpćinE Tešanj od 2007. do 2015.
http://www.opcina-tesanj.ba/admin/slike/doc/Strategija-Tesanj-nacrt.pdf. Pristupljeno: 14. Jun 2018.

12. Tešanj. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.
http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61038. Pristupljeno: 29. Jul 2022.

13. Stanovništvo prema nacionalnoj/nacionalnoj pripadnosti i spolu, prema naseljenim mjestima, popis.gov.ba, Pristupljeno: 26. Jul 2022.

14. Climate in Ljubuski, Bosnia and Herzegovina.
https://weather-and-climate.com/average-monthly-Rainfall-Temperature-Sunshine,ljubuski-ba,Bosnia-Herzegovina, Pristupljeno: 16. Decembar 2022.

15. „Naseljena mjesta 1991/2013" (in Bosnian). Statistical Office of Bosnia and Herzegovina. Retrieved February 27, 2022. http://www.statistika.ba/?show=12&id=11185. Pristupljeno: 7.25.2022.

16. Strategija razvoja općine Travnik 2016-2020. https://www.opcinatravnik.com.ba/ba/stream.php?kat=1578 Pristupljeno: 14.06.2018.

17. Popis Stanovništva U Bosni i Hercegovini 1879.
https://www.scribd.com/document/24776630/Popis-stanovni%C5%A1tva-u-Bosni-i-Hercegovini-1879#. Pristupljeno: 3. Januar 2023.

18. Dugandžić, I., O nastanku grada Širokoga Brijega.
http://www.matica.hr/hrrevija/revija2007_2.nsf/AllWebDocs/o_nastanku_grada_sirokoga_brijega. Pristupljeno: 20. Juni 2013.

19. Demografija/Demography 2015, TB 02, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2016. http://www.bhas.ba/tematskibilteni/TB%20Demografija%202015_BS_ENG_www.pdf. Pristupljeno: 15.Juli 2022.

20. Olovo Climate.
https://en.climate-data.org/europe/bosnia-and-herzegovina/olovo/olovo-26489/ Pristupljeno: 2. Maj 2020.

21. Hrvatska enciklopedija, internetsko izdanje (raslojavanje). Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=58340. Pristupljeno 24. lipnja 2022.

22. Crkva bosanska. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=12741. Pristupljeno 23. lipnja 2022.

23. Visoko. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=64842. Pristupljeno 23. lipnja 2022

BIOGRAFIJA AUTORA

Ahmet Hadrović rođen je 01. 05. 1957. u Hadrama, Bosna i Hercegovina. Diplomirao je na Arhitektonskom fakultetu u Sarajevu (1980), specijalizirao i magistrirao na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu (1985, 1986). Doktorirao je na Arhitektonskom fakultetu u Sarajevu (1988). Od 1982. radi na Arhitektonskom fakultetu u Sarajevu, gdje prolazi sva zvanja, od asistenta do redovnog profesora (2000). U dva mandata (2005-2007 i 2007-2011) je bio dekan fakulteta. Izabran je za redovnog člana Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti (BANU) 21. decembra 2022. godine.

Do sada je objavio:

a) Knjige:

1. *Gradska kuća orijentalnog tipa u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Avicena, (1993, Prvo izdanje, 1995, Drugo izdanje).

2. *Arhitektonska fizika*, Sarajevo, AB Technics, 1996.

3. *Građevinski materijali* (udžbenik), Sarajevo, Ministarstvo obrazovanja, kulture i sporta FBiH, 1998.

4. *Definiranje arhitektonskog prostora na primjeru gradske kuće orijentalnog tipa u Bosni i Hercegovini, Srbiji, Crnoj Gori, Kosovu i Makedoniji*, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2004.

5. *Defining Architecrural Space on the Model of the Oriental Style City House in Bosnia and Herzegovina, Serbia, Montenegro, Kosovo and Macedonia*, Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2006.

6. *Defining Architecrural Space on the Model of the Oriental Style City House in Bosnia and Herzegovina, Serbia, Montenegro, Kosovo and Macedonia*, Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA, 2007.

7. *Bioklimatska arhitektura, traženje puta u raj*, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2008.

8. *Bioclimatic Architecture, Searching for a Path to Heaven, Sarajevo*, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet uSarajevu, 2008.

9. *Bioclimatic Architecture, Searching for a Path to Heaven*, Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA, 2008.,

10. *Hadre, evolucija bioklimatske arhitekture, Acta Architectonica et Urbanistica*, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2009.

11. *Hadre, The Evolution of Bioclimatic Architecture*, Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2009.

12. *Hadre, The Evolution of Bioclimatic Architecture*, Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA, 2009.

13. *Konstruktivni sistemi u arhitekturi*, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2009.

14. *Structural Systems in Architecture*, Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2009.

15. *Structural Systems in Architecture,* Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA, 2009.

16. *Studije o arhitekturi i ogled o arhitekti*, Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2010.

17. *Research study on Architecture and Overview of the Architect's Experience*, Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2010.

18. *Arhitektonska fizika* (Drugo dopunjeno izdanje), Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2010.

19. *Architectural Physixs*, Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2010.

20. *Arhitektura u kontekstu*, Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2011.

21. *Architectura in Context*, Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2011.

22. *Dolina rijeke Kozice: život na način samoodrživosti*, Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2011.

23. *The Kozica river valley: sustainable living*, Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2011.

24. *100+ arhitektonskih realizacija*, Sarajevo, Avicena, 2012.

25. *100+ most interesting architectural realizations*, Sarajevo, Avicena, 2012.

26. *Voda i čovjek u autohtonoj simbiozi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Avicena, 2014.

27. *Water and man in autoshthonous symbiosis in Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo, Avicena, 2014.

28. *Velike svjetske izložbe. Arhitektura kao prethodnica budućnosti*, Sarajevo, Avicena, 2015.

29. *Stadioni,* Sarajevo, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2016.

30. *Primjena drveta na gradskoj kući orijentalnog tipa u Sarajevu*, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2016.

31. *Novi pristup konceptualizaciji i materijalizaciji arhitektonski definiranog prostora*, Sarajevo, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2016.

32. *Bosanska kuća čardaklija*, Sarajevo, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2017.

33. *Arhitektonsko kulturno-historijsko nasljeđe i energetska efikasnost*, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2017.
34. *Moj pristup projektiranju džamija*, Sarajevo, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2017.
35. *Arhitektura kao energetski sistem*, Sarajevo, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2017.
36. *Arhitektura u crtežima i slikama*, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2018.
37. *Detalji u Arhitekturi*, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2018.
38. *Arhitektura u putopisima jednog arhitekte*. Knjiga 1. Balkan, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2018.
39. *Arhitektura u putopisima jednog arhitekte*. Knjiga 2. Mediteran, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2018.
40. *Arhitektura u putopisima jednog arhitekte*. Knjiga 3. Azija, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2018.
41. *Arhitektura uklesana u stijene*, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2019.
42. *Čovjek: nešto ili ništa*, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2019.
43. *Perspektive arhitekture,* Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2020.
44. *Kriva Rijeka u dolini rijeke Krivaje : život na način samoodrživosti*, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2020.
45. *Plato Bjelašnice : život na način samoodrživosti,* Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2020.
46. *Biografija jednog arhitekte,* 1. dio, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2020.
47. *Arhitektura u ekstremnim klimatskim uvjetima,* Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2021.
48. *Mreža puteva arhitekture: trajektoriji bioklimatske arhitekture i arhitekture apstraktnih formi,* Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2021.
49. *Svjetlost u sakralnoj arhitekturi*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2021.
50. *Earth Air Architecture (Arhitektura u zraku)*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2021.
51. Earth Water Air Architecture (A*rhitektura na vodi*), Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2021.
52. Earth Water Architecture *(Podvodna arhitektura)*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2021.

b) Znanstveni radovi, arhitektonski projekti i realizacije:

Preko stotinu znanstvenih radova, više studija te preko 350 projekata (kuće, vile, hoteli, domovi kulture, stambeni objekti, dječija obdaništa, poslovni i privredni objekti, apoteke, ambulante, sakralni i memorijalni objekti, urbanistički projekti...).

Od realiziranih objekata navodimo: Vila R. Kurtuma, Kladanj (1980), Svečana pozornica u vojnom garnizonu Aleksinac (1982), Kuća M & S Spahić, Solun na Krivaji (1983), Kuća Ostojić Ž., Solun na Krivaji (1985), Kuća I. Kopić, Čuništa

na Krivaji (1988), Kuća S&H Alihodžić, Olovo (1988), Kuća T. Halilović, Solun na Krivaji (1988), Kuća Ostojić M.., Križevići na Krivaji (1988), Džamija u Tarčinu (1989-2008), Džamija u Binježevu kod Hadžića (1989-2010), Kuća E. Voloder, Poljine, Sarajevo (1989), Poslovni objekat Karasalihović, Olovo (1989), Poslovnostambeni objekat Sirćo, Olovo (1990), Kuća S. Ćehajić, Vratnik, Sarajevo (1995-2000), Zgrada Raiffeisen Bank u Sarajevu, u ulici Daniela Ozme (1996-1998), Vila Deumić, Sarajevo (1996-1998), Kuća S. Konaković, Vogošća (1997), Restoran Hajo, Hrasnica kraj Sarajeva (1997), Objekat Pošta, ambulanta, apoteka i stanovanje, Kobilja Glava, Sarajevo (1997), Spomen (šehidska) česma, Grivići kod Hadžića (1997), Montažnodemontažni mihrab i mimbera za musalu (Dvoranu Mirza Delibašić, Skenderija, 1997. Strukture se montiraju za obavljanje masovne molitve (bajram), od 1997.), Kafe Kogo, Sarajevo (1997-1998), Robna kuća Minedo market, K. Glava, Sarajevo (1997-2000), Kuća Memić u Oseniku kod Tarčina (1998), Mezaristani Igman I i Igman II na Igmanu (1998), Vila Jarović na Ilidži kod Sarajeva (1998-1999), Benzinska pumpa Dokso u Raštelici, na magistralnom putu Sarajevo-Mostar, (1998), Kafe Brazil, Sarajevo (1998-1999), Adilbegova džamija u Sarajevu (1999), Kuća S. Radončić, Ilidža kod Sarajeva (1999), Kuća A. Hasanspahić, Sarajevo (2000), Kuća S. Musa, Rakovica kod Sarajeva (2000), Kuća Bašić, Sarajevo (2000), Poslovni centar u Adilbegovu džamiju u Sarajevu (2000-), Islamski centar u Novom Travniku (2000-2015), Restoran Park prinčeva, Hrid, Sarajevo (2001), Kuća E & E Lekić, Semizovac kod Sarajeva (2002), Kuća A. Hadrović, Sarajevo (2002), Hotel Hollywood na Ilidži (2002), Hotel Butmir, Sarajevo (2002), Džamija u Konjodoru kod Cazina (2002), Stambeni objekti Čekaluša 1 (2002), Ambulanta sa apotekom Sedrenik, Sarajevo (2002), Pansion Balić na Baščaršiji, Sarajevo (2002), Vila Kovači, Ilidža kod Sarajeva (2002), Kuća Zeir, Ilidža kod Sarajeva (2002), Kuća Branković, Sarajevo (2002), Vila Baljić (sada rezidencija ambasadora Qatara u BiH, u Sarajevu (2002-2008), Gradska džamija u Brezi (2002-2013), Kuća S. (Huseina) Hadrović-Sejo, Vogošća (2003), Kuća M. Kustura, Vogošća (2003), Kulturno-poslovni centar uz Adil-begovu džamiju, Sarajevo (2003-), Kuća za odmor S. Druškić, Čevljanovići kod Sarajeva (2004), Kuća M. Mulić, Ilidža kod Sarajeva (2004), Kuća Z&D Delić, Slavinovići (Tuzla, 2004), Spomenik bosanskom

šehidu, naselje K. Glava (2004), Kuća Jašarević, Sarajevo (2004), Autoservis Saradis, Hotonj kod Sarajeva (2004), Stambeni objekat Skenderija 1 u Sarajevu (2005), Apoteka Pozorište, Sarajevo (2005), Sahat-kula, donator Cerić, u Brezi (2006), Proizvodno-prodajni centar INSIDE BY ECO (Eco Company), Ilidža kod Sarajeva (2006), Kuvajtska džamija u Sarajevu (2006), Obiteljska kuća M. i Š. Maksumić, Olovo (2006), Obiteljska kuća Ćutahija, Sarajevo (2006), Kuća za odmor E. Voloder, Borač, Gacko (2006), Džamija u Križevićima na Krivaji (2007), Stambeno-poslovni objekat Kozadra u Vogošći (2007), Apartmansko naselje Aquareumal hotela Reumal u Fojnici (2007), Osnovna škola Zajko Delić u Vogošći (2007), Autoservis AUTODELTA, Sarajevo (2007), Obiteljska kuća A. Omerović, Vogošća (2007), Terminal ASPEK u Vogošći (2008), Džamija u Rakitnici, plato Bjelašnice (2008), Poslovni objekat Ahmetspahić na Ilidži kod Sarajeva (2008), Prehrambeni kompleks ASPEK na Ilidži kod Sarajeva (2000-2008), Vila Ahmetspahić na Ilidži kod Sarajeva (2008), Vila Mulić na Ilidži kod Sarajeva (2008), Vila Druškić u Sarajevu (2008), Kuća Hujić, Sarajevo (2008), Sportski centar Kurtović u Sarajevu (2009), Rezidencija japanskog ambasadora u Bosni i Hercegovini, u Sarajevu (2009), Poslovni objekat Durić, K. Glava, Sarajevo (2009), Poslovni objekat Bjelak, K. Glava, Sarajevo (2009-2014), Kuća za odmor F. Mekić, Kaćuni kod Busovače (2010), Obdanište Sultan El Fatih u Novom Travniku (2010), Kuća Velić u Rakitnici, plato Bjelašnice (2011), Zgrada za produženi boravak uz Osnovnu školu Zajko Delić, naselje K. Glava, Vogošća (2013), Šadrvan uz Kuvajtsku džamiju u Sarajevu (2014).

Na arhitektonskim natječajima je dobio sedam prvih nagrada (četiri objekta realizirana) i dvije treće nagrade.

Držao je predavanja na *Karadeniz Technic University, Trabzon*, Turska (2007), *TU Delft*, Delft, Nizozemska (2008), *King Saud University, Riyadh*, Kraljevina Saudijska Arabija (2008). U periodu 2009-2011 je bio gostujući profesor na *International University Sarajevo* (IUS), Sarajevo.